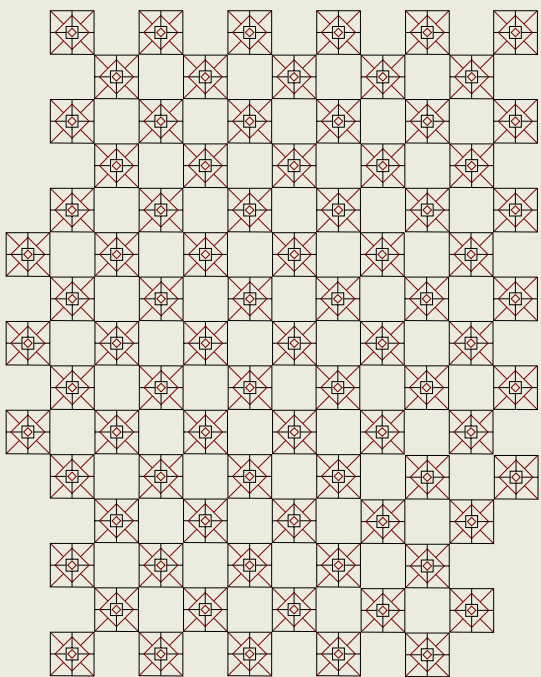
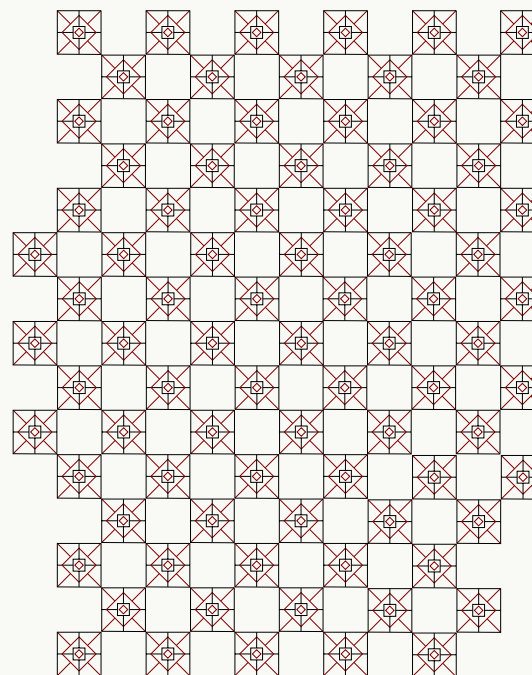

Retro **SPEKTIVE**

*Znanstvena revija za
zgodovinske in
sorodna področja*

VI/2-3

Retro **SPEKTIVE**

*Znanstvena revija za
zgodovinske in
sorodna področja*

Glasilo Združenja za promocijo kulturne dediščine,
raziskav in novih tehnologij – Retrospektive

Mednarodni uredniški odbor: dr. Peter Mikša (SI) (ODGOVORNI UREDNIK),
dr. Kornelija Ajlec (SI) (glavna urednica),
dr. Maja Vehar (SI) (tehnična urednica),
Žiga Smolič (SI) (tehnični urednik),
dr. Bojan Balkovec (SI),
dr. Matija Zorn (SI),
dr. Petra Testen (SI),
dr. Božo Repe (SI),
dr. Yoshitome Kota (JP),
dr. Sanja Petrović Todosijević (SRB),
dr. Slobodan Marković (SRB),
dr. Ivan Laković (MNE).
Strokovna sodelavka: mag. Ana Marija Lamut (SI)

Tematska številka je nastala v okviru raziskovalnega projekta *J6-3124 Rapalska meja: četrt stoletja obstoja in stoletje dediščine ter spomina*, ki ga financira ARIS.
Gostujoči urednik tematske številke: dr. Bojan Balkovec

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji. Prav tako morajo poskrbeti za avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira. Redakcija tega zvezka je bila zaključena 15. novembra 2023.

Prevodi: FuroCat d. o. o.
Lektura: Aleksandra Repe
Naslovnica: Tjaša Krivec
Oblikovanje in oprema: Jure Stušek
Prelom in tisk: PODOBA d.o.o.,
Celjska cesta 7, SI-3250 Rogaška Slatina
Naklada: 100 izvodov
Cena izvoda: 20 €
Letna naročnina: 30 €
Izdaja: Združenje za promocijo kulturne
dediščine, raziskav in novih
tehnologij – Retrospektive
Slovenska cesta 9b, SI-1000 Ljubljana, Slovenija

info@retrospektive-journal.org
www.retrospektive-journal.org

ISSN: 2630-3426 (tiskana izdaja)
2670-4013 (spletna izdaja)

Kazalo vsebine

<i>Razprave</i>	9
Rapalska pogodba in njeno diplomatsko ozadje	11
<i>Položaj Slovencev ob koncu prve svetovne vojne in vprašanje meja</i>	
<i>Božo Repe</i>	
Zgodovinopisje o rapalski meji	43
<i>Bojan Balkovec</i>	
»Dve let in pol so za nas barantali. V Rapalu kakor živinče nas prodali.«	69
<i>Življenje Primorcev za rapalsko mejo in podobe rapalske meje</i>	
<i>Božidar Flajšman</i>	
Severna meja v turbulentnem 20. stoletju	109
<i>Lea Knez</i>	
Utrdbena linija Kraljevine Jugoslavije na Koroškem in Štajerskem (6. sektor)	131
<i>Aleksander Duh</i>	
Pravnik, diplomat, književnik in publicist Lujo Vojnović in rapalska meja	169
<i>Darja Kerec</i>	
<i>Kontakti avtorjev</i>	208

Retro **SPEKTIVE**

Razprave

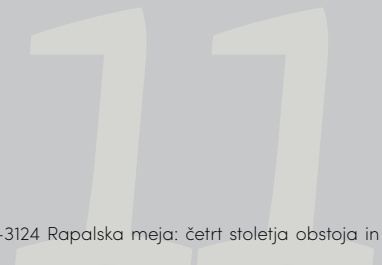
9

Rapalska pogodba in njeno diplomatsko ozadje¹

*Položaj Slovencev ob koncu prve svetovne
vojne in vprašanje meja*

Božo Repe

¹ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta J6-3124 Rapalska meja: četrto stoletje obstoja in stoletje dediščine ter spomina, ki ga financira ARIS.

IZVLEČEK

Antantne sile so leta 1915 tretjino ozemlja, na katerem so na zahodu živeli Slovenci vnaprej dodelile Italiji, da bi ta vstopila v vojno (t.i. londonski pakt). Carski Rusiji, podpisnici sporazuma za Slovence ni bilo mar, enako Veliki Britaniji, ki je nekaj več o Slovencih zvedela šele ob koncu vojne. Francozi so bili srbski zavezniki in so na jugoslovansko gledali po principu širjenja Srbije oz. stvaritve ene nacije po lastnem zgledu. ZDA so nekaj več o Slovencih prav tako izvedele šele ob koncu vojne. Čeprav je bil Wilson načeloma proti tajnim paktom in za nacionalno samoodločbo avstro-ogrskih narodov, je bila v praksi ameriška politika bistveno drugačna. Tudi ameriški predstavniki so na slovenski narod gledali enako kot druge velike sile. Šlo naj bi za »nezgodovinski« narod, ki se ni pripravljen boriti za nacionalne cilje in ki ima bistveno nižjo kulturo kot drugi večji narodi. Pariška mirovna konferenca leta 1919 ni rešila t.i. Jadranskega vprašanja, katerega del je bila tudi meja med Italijo in novo jugoslovansko državo. Z bilateralnim dogovorom v Rapallu novembra 1920 je Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev v celoti popustila italijanskim zahtevam. Po prvi svetovni vojni so bili Slovenci razdeljeni med štiri države, z možnostjo nacionalnega razvoja le v Jugoslaviji.

Ključne besede

»nezgodovinski narod«, antantne sile, londonski pakt, pariška mirovna konferenca, Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, rapalska pogodba, projekt rapalska meja: četrto stoletje obstoja in stoletje dediščine ter spomina

ABSTRACT

As part of the efforts to involve Italy in the war, the The Antante forces ceded a third of the territory where Slovenes lived to Italy in advance in 1915 (Treaty of London). Imperial Russia, a signatory to the treaty, and Britain were indifferent to the Slovenes, with Britain only learning more about them towards the end of the war. The French, who were allied with the

Serbs, saw Yugoslavism as an expansion of Serbia and the creation of a single nation. The United States also only learned more about the Slovenes towards the end of the war. Although Wilson generally opposed secret pacts and supported the Austro-Hungarian nations' right to self-determination, American policy was markedly different in practice. The American representatives viewed the Slovenian nation similarly to other great powers and considered it an "unhistorical" nation that was not prepared to fight for national goals and whose culture was much lower than that of larger nations.

The Paris Peace Conference of 1919 failed to resolve the so-called Adriatic question, which concerned also the border between Italy and the new Yugoslav state. With a bilateral agreement in Rapallo in November 1920 (Treaty of Rapallo), the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes submitted completely to the Italian demands. After the war, the Slovenes were divided into four states, with the possibility of national development only existing within Yugoslavia.

Keywords

"Unhistoric Nation", Entente Powers, Treaty of London, Paris Peace Conference, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Treaty of Rapallo, Project "The Rapallo Frontier: A Quarter Century of Existence and a Century of Heritage and Memory"

ODNOS ANTANTNIH SIL DO SLOVENCEV

Slovenci so do razpada Avstro-Ogrske živeli v t. i. avstrijskih historičnih deželah, v katerih pa so imeli večino samo na Kranjskem. En manjši del, na skrajnem vzhodu, je živel ločeno življenje v ogrskem delu cesarstva, en del, na zahodu, to je v Reziji in Beneški Sloveniji pa je bil že leta 1866 priključen Italiji. Za priključitev so na poizvedovalnem plebiscitu glasovali tudi praktično vsi prebivalci slovenskega rodu. Že v začetku dvajsetega stoletja je aktualna postala t. i. trialistična ideja, po kateri bi avstroogrski Južni Slovani dobili svojo avtonomijo in bi bila država namesto na dva dela, razdeljena

na tri. Z razpadom Avstro-Ogrske se je jugoslovanska ideja spremenila v združitev Južnih Slovanov v samostojno državo (torej združitev s Srbijo in Črno goro), vendar je v novo državo, Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki je nastala 1. decembra 1918, prišel le osrednji del Slovencev.

Proti koncu prve svetovne vojne so Slovenci kot narod prvič doživeli tudi pozornost velikih sil. Do tedaj velike države, ki so posredno ali neposredno odločale o usodi Slovencev, o njih niso vedele dosti. Še največ so vedeli Francozi, pri katerih je nekaj diplomatskega spomina ostalo še iz časa Ilirskih provinc in v katere so slovenski intelektualci in politiki polagali velike upe. Francoski diplomatski viri sicer res kažejo, da so v ožjih krogih Slovence prepoznavali kot poseben narod, še zlasti tam, kjer so imeli zaradi razmejitvenih vprašanj ljudi na terenu (Prekmurje, Koroška). Poročila dunajske ambasade, konzulata v Trstu in njihovih predstavnikov v komisiji za plebiscit kažejo dobro poznavanje razmer in slovenskih posebnosti.² Med drugim so zabeležili, da so jezik in slovanske priimke ohranili predvsem s pomočjo duhovnikov, ti pa so imeli odločilno vlogo tako na Koroškem kot v Sloveniji, pomembno pa tudi v Beogradu, kjer je bil v vladi njihov predstavnik duhovnik dr. Anton Korošec.³ Vendar so imeli Slovence za kmečki, Nemce pa za vladajoči narod, ki je kulturno in ekonomsko bolj razvit. Tudi oni so se sicer s Slovenci začeli bolj ukvarjati leta 1918 predvsem v kontekstu jugoslavizma. Slovincem so bili bolj naklonjeni pri vprašanju Koroške, čeprav jih avstrijsko-jugoslovanska meja ni pretirano zanimala oz. je niso imeli za pomembnejše mednarodno vprašanje. Meja z Italijo pa je bila zanje prvovrstno diplomatsko vprašanje in so se izrazito postavili na italijansko

2 Ministère des affaires étrangères et du développement international, Les archives diplomatiques (Centre des Archives diplomatiques de Nantes), Représentations diplomatiques et consulaires: Consulat de France à Trieste (1769–1941); Représentations de la France dans les organisations et les commissions internationales: Commissions de délimitation des frontières issues de la Première Guerre mondiale (1919–1936) – Commissions de délimitation des frontières en Europe, 1917–1927, 1935–1936; Frontières hungaro-yougoslave, bulgare-yougoslave, albano-yougoslave, austro-yougoslave, austro-italienne.

3 Ministère des affaires étrangères et du développement international: Les archives diplomatiques (Centre des Archives diplomatiques de Nantes), Ambassade Vienne, škatla 730, PO/1, 628, Le Délégué de la République Française auprès de la commission de Plébiscite de Klagenfurt a M. Millerand, Président du Conseil Ministre des Affaires Etrangères. Klagenfurt/Celovec, le 20. Août 192. La situation dans la zone I(A) du Plébiscite.

stran.4 Jugoslovanski politični vrh in diplomacija sta Francoze videla kot edine prave zaveznike v mednarodnih odnosih in še posebej pri reševanju mejnih problemov. To je npr. izrazil tudi vplivni srbski geograf Jovan Cvijić med obiskom Koroške pred plebiscitom, ko je francoskim predstavnikom dejal, da so Francozi edini podporniki, Italijani so jim sovražni (take so bile, kot kažejo navedeni viri, sicer tudi francoske ocene), Angleži pa naklonjeni Avstrijcem.⁵

Francozi so bili srbski zavezniki in so na jugoslovanstvo gledali po principu širjenja Srbije oz. stvaritve ene nacije po lastnem zgledu. Kraljevino SHS, kasneje Kraljevino Jugoslavijo, so videli kot svojega otroka oz. otroka »versajske Evrope.« Tako kot Britanci so bili prepričani, da je tajne pogodbe treba spoštovati in so tudi pri londonskem paktu ves čas zagovarjali stališče, da ga je treba uresničiti. Ne sicer čez dogovorjeno ozemlje, a na koncu sta prav Velika Britanija in Francija pritisnili na Kraljevino SHS, da je podpisala za Slovence pogubno rapalsko pogodbo.

Za Veliko Britanijo, ZDA in Rusijo Slovenija ni bila niti geografski niti politični pojem. ZDA so med prvo svetovno vojno in ob njenem koncu prvič vstopile v mednarodno politiko, v kateri so dominirale stare imperialne sile. To je bilo zelo idealistično, a na koncu bolj kot ne v škodo Slovincem. Predsednik Wilson, zgodovinar in univerzitetni profesor, se je zanašal na mlado, *ad hoc* sestavljeno in neizkušeno skupino Inquiry, ki je na višku delovanja štela 126 članov, na pariško mirovno konferenco pa je prišla z že izdelanimi stališči, ki jih je bilo potem težko spremeniti. O Slovencih kot »nezgodovinskem« narodu ni imela skoraj nikakršnega vedenja. Polkovnik Edward House, najtesnejši Wilsonov zaupnik, je bil še posebej naklonjen Italijanom, saj je bil fasciniran nad njihovo kulturo. Za Slovence so, po tem, ko so nekaj izvedeli o njih, menili, da se samo nekaj pritožujejo, nič pa niso priprav-

4 Vodopivec, Peter. »Slovenci v francoskih očeh v letih 1830–1920.« *Zgodovinski časopis* 44/1 (1990): 31–37.

5 Ministère des affaires étrangères et du développement international: Les archives diplomatiques (Centre des Archives diplomatiques de Nantes), Ambassade Vienne, škatla 730, PO/1, 628, Le Délégué de la République Française auprès de la commission de Plébiscite de Klagenfurt a M. Millerand, Président du Conseil Ministre des Affaires Etrangères. Klagenfurt/Celovec, le 20. Août 192. La situation dans la zone I(A) du Plébiscite

ljeni storiti sami. Korošca je med njunim prvim srečanjem 18. novembra 1918 House prepričeval, naj vpliva na Pašića, da zaradi grozeče italijanske zasedbe Ljubljane ne pošlje srbske vojske na slovensko ozemlje, ker bi to lahko izzvalo spopade. Tolažil ga je, da se je bolje sprijazniti z okupacijo katerega koli mesta na „spornem“ ozemlju, kot pa izzvati konflikt. Če bodo Slovenci tako ravnali, bodo simpatije sveta na njihovi strani in na koncu ne bodo ničesar izgubili. Pristajanje na nasvete, kakršnega je House dal Korošču, in naivno zaupanje v ZDA so Slovenci in Jugoslovani pri reševanju mejnega vprašanja drago plačali. T. i. »wilsonizem« je bil sicer značilen predvsem za obdobje pred pariško mirovno konferenco in prve mesece njenega poteka (do junija 1919), potem pa mu je v obdobju do decembra 1919 sledilo oddaljevanje ZDA od evropske politike in izolacionizem, v tem kontekstu tudi njihov dokončni odhod s konference. Vendar so bile v prvem obdobju sprejete nekatere ključne odločitve. »Osvobajate nas, hkrati pa nas režete na koščke«, je bil stavek, ki si ga je Wilson najbolj zapomnil z enega od dveh srečanj s slovensko delegacijo 5. junija 1919 v Parizu. O srečanju se je kasneje izražal s simpatijami (na njem je sicer dr. Janko Brejc, tedanji predsednik slovenske vlade, izrekel tudi besede »Ave Wilson, Sloveni morituri te salutant« – »Pozdravljen Wilson, umirajoči Slovenci te pozdravljamo«, vendar te simpatije na njegove odločitve v zvezi s slovenskimi mejami niso kaj dosti vplivale.⁶

Wilsonov odnos je bil gotovo bistveno manj kolonialen kot francoski in britanski. Wilson se je vendarle zavzemal za novo svetovno ureditev in za pravico narodov do samoodločbe, toda s svojo politiko ni uspel, končala je v ameriškem izolacionizmu. A nazadnje sta pragmatizem in izolacionizem, ki je postal vodilo ameriške politike, kar zadeva Slovence, pripeljala do podobnih zaključkov, kot so bili britanski. V ameriškem State Departmentu, kjer je nastalo več študij o južnoslovanskem vprašanju in o raznih formah južnoslovanske državnosti, npr. Lansingova študija (Robert Lansing je bil pod Wilsonom zunanji minister, op.p.), Putneyjeva študija (Robert Putney,

6 Lipušček, Uroš. *Ave Wilson. ZDA in prekrjanje Slovenije v Versaillesu 1919-1920*. Ljubljana: Založba Sophia, 2003; Lipušček, Uroš. *Sacro egoismo. Slovenci v krempljih tajnega londonskega pakta 1915*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2012.; Rahten, Andrej. *Pozabljeni slovenski premier. Politična biografija dr. Janka Brejca (1869-1934)*. Celovec: Mohorjeva založba, 2002.

vodja oddelka za Bližnji vzhod) in študija Charlesa Seymourja, ki je bil član ameriške komisije, naslednice skupine Inquiry na pariški mirovni konferenci (American Commission to Negotiate Peace). Največ vpliva so imele že omenjene študije skupine Inquiry. Zelo ilustrativna je sicer skupna ocena ameriškega poročnika Leroya Kinga o južnih Slovanih (Srbi, Hrvati in Slovenci), v kateri med drugim pravi, da se niti Slovenci niti Hrvati niso borili za svojo svobodo, da jim je bila podarjena. Imajo pa občutek, da so bili skozi zgodovino zatirani in želijo, da tak vtis dobijo tudi drugi. Lahko si zelo hitro zatiran, če se ne boriš, da ne bi bil. Hrvati so prepričani, da je njihova civilizacija višja od srbske. So oportunisti. Pravijo, da je Amerika njihova rešitev, a nimajo predstave o ameriški demokraciji. Za njih so Amerika Wilson in milijonarji. Slovenci in Hrvati skušajo antantne sile jalovo prepričati, da so k njihovi stvari prispevali s tem, ko so v zadnji fazi vojne izdali svoje imperialne gospodarje. Britanska obveščevalna služba je z dejstvi ugotovila, da sta največja grozodejstva v Srbiji naredila prav dva hrvaška regimenta. Slovenci so civilizacijsko nad Hrvati, njihovi kmetje imajo zahvaljujoč katoliški cerkvi in Slovenski ljudski stranki večjo pismenost. Razvili so nacionalni idealizem, kakršen pri Hrvatih ne obstaja. O nastajajoči jugoslovanski državi pravi:

Mislim, da bodo Jugoslovani lahko oblikovali neko državo in s časoma bo ta morda celo delovala; vseeno pa mislim, da ne more delovati, vsaj še dolgo ne, kot prava zahodna demokracija. Srbi, seveda, so ključni pri tem, saj so edini element moči, ki danes v Jugoslaviji obstaja. Srbska moč je vojaška, ki zelo dobro obvladuje položaj, medtem, ko se polagajo temelji.⁷

A dodaja, da se bodo uveljavili tudi Hrvati in Slovenci, ker vedo, kako so stvari delovale v Avstro-Ogrski, čeprav tam niso imeli vodilnih položajev. Leroy tudi piše, da se je močno trudil, da bi vzljubil Jugoslovane, da je vzpostavil mnogo poznanstev med njimi, da bi v njih odkril morebitno veličino, a mora priznati, da so manjvredni ali vsaj zaostali (»retarded«) in

7 TNA (The National Archives, Kew London), FO 536/122, Yugoslavia – Internal. Extracts from despatches of. Lieut. Leroy King, USA, Zagreb representation of American Commission to Negotiate Peace March to May 1919: Report No19, Agram, April 1, 1919; Report No 26, Ragusa (Dubrovnik), April 19 1919 (reproduced in Journal of Croatian Studies, New York 1960).

zelo daleč od povprečnega zahodnjaka. Za to obstajajo seveda zgodovinski vzroki, vendar da on piše predvsem o njihovih sedanjih značilnosti in sedanjem stanju. Med zanimivejšimi ocenami, ki v kolonialni maniri izražajo predsodke, pravi tudi: »Pogosto sem razmišljal o Kiplingovih izjavah o Rusih.«⁸ V eni izmed svojih zgodb pravi, da so Rusi dobri, dokler si ne zatlačijo srajce (poskušajo biti na istem nivoju kot zahodnjaki, civilizirani op. p.). Enako velja za južne Slované, kolikor jih poznam. Kot najbolj zahodni izmed vzhodnimi ljudstev bi lahko bili zanimivi; kot najbolj vzhodni med zahodnimi ljudstvi pa so obupni. V primeru Hrvatov pa si ti niti sami niso zatlačili srajc, temveč so to namesto njih naredili drugi.⁹

Ko so nekako sredi leta 1918 v ZDA spoznali, da obstoj Avstro-Ogrske ni nujen, so se oblikovale tri rešitve: ohranitev Avstro-Ogrske v obstoječih mejah, vendar z liberalno vladavino, ki bi priznavala pravice tudi južnoslovanskim narodom; združitev vseh Jugoslovancev znotraj Avstro-Ogrske z odpravo kraljevin Srbije in Črne gore, kar bi bil glede na članstvo Srbije in Črne gore v antanti seveda nesmisel; in nastanek jugoslovanske države kot neodvisne države, vendar brez Slovencev. Ti imajo premočne vezi z Avstrijo, hkrati pa tudi drugačen jezik od Srbov in Hrvatov. Po vseh študijah naj bi Trst „naravno“ pripadal Italiji. Po mnenju Putneyja naj bi sicer tudi del slovenskega ozemlja pripadel taki jugoslovanski državi, vendar brez »ekstremih« slovenskih zahtev (Trst, Istra), pa tudi sicer naj bi bile notranjeavstrijske dežele, kjer živijo tudi Slovenci (z večino na Kranjskem), nukleus habsburške monarhije, zato vključitev v jugoslovansko državo ni prepričljiva rešitev. V skupini Inquiry so bolj razmišljali o ustanovitvi več majhnih, neodvisnih južnoslovanskih držav, vendar so se porajali dvomi, ali se bodo te uspele upirati nemškemu ekspanzionizmu.¹⁰ Nekaj slovenskega ozemlja je sicer uspel rešiti Mihajlo Pupin, ki je ob zlomu Avstro-Ogrske kot osebni prijatelj Wilsona, predsednika ZDA, odločilno vplival na ugodno razmejitev jugoslovanskega ozemlja v Banatu, s svojo temeljito spomenico o Dalmaciji, Istri

8 Rudyard Kipling, angleški pisatelj rojen v Indiji, Nobelov nagrajenec, nacionalist in zagovornik teorije o angleški večvrednosti.

9 Prav tam.

10 Prav tam.

in Sloveniji, ki jo je aprila 1919 izročil Wilsonu, pa je prispeval, da je večji del Dalmacije pripadel Jugoslaviji. Ko je izvedel, da je antanta priznala blejski kot Italiji, je pri predsedniku Wilsonu izposloval (kakor sam pripoveduje v uvodu k slovenski izdaji življenjepisa), da je ta preklical svoj podpis na že pripravljeni listini. S tem je Pupin rešil t. i. jeseniški trikotnik, Bled in Bohinj.¹¹

Tudi za Koroško naj bi pri Wilsonu dosegel kompromisno rešitev dveh pasov, od katerih bi del južno od Celovca pripadel Jugoslaviji, severni del pa Avstriji. To rešitev, ki jo je sprejel tudi Pašić, pa so takrat tedanji slovenski politiki odklonili, računajoč pač, da bodo dobili celotno Koroško.

Rusija je, tako kot vse velike države, sledila imperialnim ciljem. Neuspehi centralnih sil na vzhodni fronti so sicer okrepili diplomatsko moč tedanje carske Rusije, ki je začela aktivno posegati v južnoslovanske razmere, tako tiste znotraj Avstro-Ogrske kot zunaj nje. Ker pa so po drugi strani doživljali hud pritisk nemške vojske, je bil ruski interes zlasti, da se z vstopom Italije v vojno razbremenijo vzhodna fronta. Da bi pripravili teren za izpolnitev obljub Italiji, ki so se kasneje uresničile z londonskim paktom, so Rusi že septembra 1914, ko so se začela intenzivna pogajanja o prestopu Italije na stran antantnih sil, v Trst poslali agenta zunanjega ministrstva Vsevoloda Svatkovskega (sicer novinarja ruske tiskovne agencije). Ta je slovenske in hrvaške politike nato do aprila 1915 (sestaneke društva Edinost) prepričal, da se bodo vzdržali oboroženega odpora v primeru italijanske zasedbe Trsta in Primorja.¹²

Medtem ko so slovenski in drugi vojaki množično umirali na vzhodni fronti, sta ruski zunanji minister Sazonov in glavni arhitekt londonskega pakta angleški zunanji minister Edward Grey (ob aktivnem sodelovanju in podpori ministrskega predsednika Asquitha) slovensko ozemlje dodelila Italiji. Čeprav je šlo za zapleteno vprašanje rusko-britanskih odnosov, je bilo v osnovi preprosto: britanska diplomacija se je marca 1915 odločila

11 Mihajlo Pupin et al., *Od pastirja do izumitelja*. Ljubljana: Vukova zadružbina, 2014.

12 Več o tem: Pleterski, Janko. *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*. Ljubljana: Slovenska matica, 1971.; Lipušček, *Sacro egoismo*.

Rusiji priznati pravico zato, da zasede Istanbul ter Bospor in Dardanele, s čimer je dobila njene koncesije za območje severne Perzije in Sueškega prekopa, zlasti pa zato, da se v celoti ugodi italijanskim zahtevam. Francozi so se dogovoru pridružili za koncesije v severni Afriki. Obe državi sta Rusijo s tem pridobili tudi za to, da ni sklenila separatnega miru z Nemčijo. Car Nikolaj je sicer imel glede ozemelj, dodeljenih Italiji, dvome, saj je podpiral Srbe in njihove aspiracije na Jadranu, a Bospor in Dardanele so bile zanj »vhod v dnevno sobo.«¹³ Sporazum med Rusijo, Veliko Britanijo in Francijo je tlakoval pot londonskemu paktu, ki je bil sklenjen le malo za tem, z njim pa se je Italija obvezala, da napade Avstro-Ogrsko.

V širšem ruskem interesnem krogu so bile sicer tudi pravoslavne države, ena od njih je bila Srbija, ki bi dobila Bosno in Hercegovino ter Južno Dalmacijo. Hrvati in Slovenci v te načrte – kljub drugačnim zagotovitvam primorskim politikom – niso bili vključeni. Kar zadeva Slovence, je že liberalni politik, pred vojno župan Ljubljane in prepričan slovanofil Ivan Hribar na obisku pri ruskem zunanjem ministru Sazonovu leta 1913 ugotovil (kar so kasneje navajali tudi drugi, npr. član Jugoslovanskega odbora Franjo Supilo, ki je bil pri Sazonovu februarja 1915), da *»/.../ ruski zunanji minister Slovence sicer po imenu pozna, da pa sicer o njih ničesar ne ve /.../. Vendar je bilo iz dalnjih njegovih pripomenj vidno, da so mu Slovenci, dasi se je začel zanje bolj zanimati, po svojem številu in po obsegu ozemlja, na katerem stanujejo, preneznaten faktor, da bi pri izvajanju velikopotezne ruske politike mogli priti v poštev.«*¹⁴ Hribar je kljub temu tudi naivno mislil, da je s tem pogovorom »rešil« Trst.

V navedenem kontekstu dogajanja v prvem letu vojne se je Rusija nato začela zavzemati za dve južnoslovanski državi: eno, sestavljeno iz pretežno pravoslavnih držav s Srbijo in pristanišči na južnem Jadranu, in drugo, pretežno katoliško, s Hrvaško in pristanišči na severnem Jadranu. Sazonov je bil sicer prepričan, da je zunanjo politiko treba voditi brez slovanofilskih čustev, močno pa je upošteval religijo in je bil prepričan, da so katoliški

¹³ Lipušček, *Sacro Egoismo*, 187–202.

¹⁴ Hribar, Ivan. *Moji spomini*, 2. del. Ljubljana: Slovenska matica, 1984, 75.

Južni Slovani pod dominantnim vplivom Vatikana (kjer je bil nekaj let ruski veleposlanik). Slovenci pa so računali prav na slovanofilstvo in panslavizem in jim je bila Rusija potrebna. Kaj si o tem Sazonov misli, je pokazal z izjavo, leta 1915: *»Če bi bilo potrebno, da se ruski narod z orožjem bori samo pol dneva, da bi osvobodili Slovence, jaz na to ne bi pristal.«*¹⁵ Po letu 1917 ruska politika ni imela več nobenega neposrednega vpliva, saj je Rusija sklenila separatni mir, vendar je bila z londonskim paktom nepopravljiva škoda za Slovence že narejena. Posredno bi o določenem vplivu na položaj Slovencev sicer še lahko govorili zaradi sprememb v Rusiji, saj so se iz nje prek bivših vojakov na vzhodni fronti širile revolucionarne ideje, revolucija pa je prek Madžarske prišla tudi do najbolj vzhodnega dela slovenskega ozemlja, tj. do Prekmurja, ki je bila stoletja znotraj Ogrske, po ustanovitvi dualizma pa v ogrskem delu monarhije. Prekmurje je zaradi ustvarjanja t. i. »sanitarnega kordona« okrog boljševiške Rusije z dovoljenjem antante poleti 1919 zasedla vojska novonastale jugoslovanske države, to pa je bil tudi glavni razlog, da so Prekmurje nato priključili Kraljevini SHS.

Najbolj odločilno vlogo pri sklenitvi t. i. londonskega pakta in s tem razkosanja Slovencev pa je bržkone imela Velika Britanija.¹⁶ Dolgoletni liberalni ministrski predsednik Herbert Henry Asquith (do 1916) se je še posebej trudil za sklenitev londonskega pakta. Nanj naj bi v zvezi s tem zelo vplivala tedanja ljubica Venetia Stanley (Asquith je bil znan kot velik ženskar), ki ji je napisal več kot 560 pisem, velik del kar s sej vlade.¹⁷ Asquithovo ravnanje pred in med vojno so sicer njegovi sodobniki imeli za neodgovorno in

¹⁵ Gre za izjavo Sazonova dvema srbskima odposlancema (Aleksandar Stanojević in Stanoje Belić) leta 1915, objavljeno v: Radenković, Đorđe. *Pašić i Jugoslavija*. Beograd: Službeni list, 1999, 129.

¹⁶ Londonska pogodba (italijansko Trattato di Londra) ali Londonski pakt (Patto di Londra) je bila tajna pogodba, ki so jo 26. aprila 1915 sklenile Združeno kraljestvo, Francija in Rusija na eni strani ter Italija na drugi strani. Italija je v zameno za avstro-ogrska ozemlja in ozemlja v Otomanskem cesarstvu (nekateri grški otoki, širjenje kolonij v Afriki) vstopila v vojno na strani antantnih sil in odprla t. i. Soško fronto.

¹⁷ Več o načinu delovanja Asquitha v: Lipušček, *Sacro egoismo*; Webb, Mike. *From Downing Street to the Trenches*. Oxford: Bodleian Library, University of Oxford, 2014. Na sejah vlade sicer niso vodili zapisnikov, so pa ohranjeni in v Webbovi knjigi objavljeni dnevniški zapiski Lewisa Vernona Harcourta, sekretarja za kolonije v Asquithovi vladi, ki plastično kažejo delovanje vlade in značajske like glavnih protagonistov.

nevarno za državo, sam pa je bil prežet z občudovanjem do Italije. Slednja je bila tudi zadnja država, ki jo je kot predsednik vlade obiskal konec marca 1916, v zadnjem letu svojega vladanja. Po obisku je izdal knjižico *Italy, our Ally. The book of Italy* z barvno naslovnico sebe in italijanskega predsednika vlade med zastavama obeh držav, polno vzvišenih besed in hvale. Knjižico je začel takole: »Občudovanje in privrženost, ki je vsak Anglež čuti do Italije, se je še povečala v zadnjih šestih mesecih, v katerih sta naša naroda tovariša v orožju.«¹⁸ Temu sledi zbir nabuhlih hvalnic z ene in druge strani z raznih sestankov in banketov med obiskom.¹⁹

Britanska politika je o Slovencih pred prvo svetovno vojno največ izvedela iz del zgodovinarja in publicista R. W. Setona-Watsona.²⁰ Vendar tudi Watson do vojne ni vedel kaj dosti več kot to, da Slovenci obstajajo, ni jih poznal podrobneje in na slovenskem ozemlju ni bil, čeprav je precej časa preživel na Dunaju in tudi na Hrvaškem. Ukvarjal se je predvsem s Hrvati in z njihovimi težnjami po državi. Rešitev za južnoslovansko vprašanje je videl brez slovenskega ozemlja in tudi hrvaške načrte, da bi bile Kranjska, del Koroške in Štajerska vključene v novo jugoslovansko državo, je imel za nerealne, ker naj nobena avstrijska stranka ne bi pristala na načrt, po katerem bi bil Dunaj brez neposredne povezave z morjem. Podobno je ocenjeval tudi tedanji zunanjepolitični urednik londonskega *Timesa* Henry Wickham Steed, o čemer v svojem dnevniku priča član Jugoslovanskega odbora Bogumil Vošnjak, ki je zaradi tega prišel v spor z njim.²¹ Kot se je slikovito izrazil drugi član odbora, Hrvat Franjo Supilo, so bili za velike sile Slovenci »mrtvo truplo«.

18 Herbert Henry Asquith, *Italy Our Ally: being an account of visit to Italy* (London: T. F. Unwin, 1916).

19 Prav tam.

20 Seton-Watson, Robert William. *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*. London: Constable & Co., 1911. Glej tudi: Seton-Watson, Robert William. *The Balkans, Italy and the Adriatic*. London: Nisbet, 1930.; Seton-Watson, Robert William et al. – R. W. Seton-Watson and the Yugoslavs: correspondence 1906–1941. Zagreb: University of Zagreb, Institute of Croatian History, 1976.

21 Vošnjak, Bogumil in Vladimir Kološa. *Dnevnik iz prve svetovne vojne*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1994.

Angleški zgodovinar Arnold Toynbee je sicer edini že leta 1915 predvidel možnost nastanka nekakšne slovenske države, ki bi bila v bistvu razširjena »tržaška država«, katere neodvisnost naj bi zagotavljala Evropa ali pa bi bila (alternativno) vključena v južnoslovansko državo. A tudi Toynbee se je zavedal, da je taka rešitev (kot tudi sicer večje število majhnih držav) precej utopična. Tudi on je sicer poudarjal, da Slovenci nimajo državne tradicije in kulture ter da so Nemci s Slovenci ravnali lepo.²²

Vendar, kot že rečeno, Slovenci kot narod niso bili na obzorju britanske politike vse do konca vojne, čeprav je kupčevala z njihovimi ozemlji. Prva politična študija je iz januarja 1919. Tedaj je zgodovinska sekcija ministrstva za notranje zadeve izdelala študijo na dvajsetih straneh z naslovom *The Slovenes*. Študija je sicer relativno soliden zgodovinski pregled (upoštevajo celo Prekmurce, zmotno jih sicer imenuje Međimurci, a jih ima za Slovence in tudi poudarja, da tam živijo Slovenci protestantske vere). Slovenci so, kot piše v študiji, razdeljeni na pokrajine, zato je njihova politična moč razdrobljena med deželne zbore, kjer pa imajo večino samo v kranjskem. Pisci ocenjujejo, da bo zaradi geografskega položaja Avstrija, vse dokler bo obstajala, držala kontrolo nad slovenskim ozemljem in nad dostopom do najpomembnejšega pristanišča Trst. Zato se bo germanizacija nadaljevala. Vendar je ključnega pomena sledeče: v študiji je bilo zapisano prepričanje, da Slovenci nikoli niso ustanovili lastne države, nimajo lastne nacionalne tradicije in ne zgodovinskih pravic, na katere bi se lahko sklicevali pri oblikovanju svoje politike.²³

Ne bi torej mogli reči, da pred koncem vojne britanski politiki niso že dovolj natančno poznali slovenskega naroda. A so, kot tudi druge velesile, ocenjevali, da nima dovolj notranje moči za vzpostavitev avtonomnega položaja, kaj šele lastne države. Zato se z njim niso kaj dosti ukvarjali. In

22 Toynbee, Arnold. *Nationality & the War*. London: J. M. Dent & sons, 1915. Glej tudi Lipušček, *Sacro ego-ismo*, 123–125.

23 Imperial War Museum, London, *The Slovenes*. Handbook prepared under the direction of the historical section of the Foreign Office – NO 14 a (Confidential), January 1919.

zato tudi po nastanku jugoslovanske države niso videli zavor za uresničitev londonskega pakta.

ITALIJANSKA OKUPACIJA PO PRVI SVETOVNI VOJNI

Že leta 2015 so slovenski časopisi objavili bistvene točke tajnega londonskega pakta, sklenjenega med Italijo in antantnimi silami 26. aprila 1915, ki je četrtno slovenskega ozemlja in skoraj tretjino prebivalstva prepuščala Italiji.²⁴ Za vsebino pakta so slovenski politiki izvedeli od ruske carske diplomacije. Slovenskim vojakom je to dalo motiv, da se bojujejo na Soški fronti, kljub temu da so avstrijske oblasti do leta 1917, ko je bilo obnovljeno delo avstrijskega parlamenta, Slovence preganjale. Zaprle so njihove institucije, politike in javne delavce pa konfinirale ali zaprle. Prav tako so izredna vojaška sodišča na stotine Slovencev obsodile na smrt zaradi (domnevne) projugoslovanse usmeritve.²⁵ To je slovenske politike še dodatno utrjevalo v prepričanju, da je treba rešitev za nacionalno vprašanje iskati znotraj Avstro-Ogrske. To so narekemale tudi mednarodne okoliščine, saj vse do objave idealističnih točk ameriškega predsednika Wilsonova januarja 1918, ki so avstro-ogrskim narodom obljubljale pravico do avtonomnega razvoja, cilj antante ni bil Avstro-Ogrsko uničiti kot državo. Slovenskim vojakom, ki so jih z vzhodne fronte preselili na Soško fronto, pa je vedenje o londonskem paktu dalo občutek, da se borijo za svojo zemljo. Vendar je bila Avstro-Ogrska v mesecih pred koncem vojne notranje praktično že zlomljena.

Na terenu na bodoči zahodni meji ni bilo velikih bojev. Po premirju med avstro-ogrsko in antantno vojsko, podpisanem v Padovi (Villa Giustia),

24 Lipušček, *Sacro egoismo*.

25 Austria-Hungary's Effort to Exterminate her Yugoslav Subjects. Speeches and Questions in the parliaments of Vienna and Budapest and in the Croatian Sabor (Diet) in Zagreb, published by the Yugoslav Committee in London (London, 1917); Pleteski Janko. *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914-1917*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1980; Moll, Martin. »Erster Weltkrieg und politische Justiz in Österreich-Ungarn. Empirische Befunde aus der slowenischen und deutschsprachigen Steiermark.« v: *Zbornik Janka Pleterškega*, ur. Oto Luthar in Jurij Perovšek, 252–283. Ljubljana: Založba ZRC, 2003. Lukan, Walter. »Iz črnožolte kletke narodov« v »zlato svobodo«. *Habsburška monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni* Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2013, 30–33.

so italijanske čete v imenu antante zasedle ozemlje do črte, določeno z londonsko pogodbo (Trbiž–Predel–Mangart–Podbrdo–Idrija–Snežnik–Kvarner), nakar v začetku novembra tudi Gorico (6. novembra) in Trst (že 30. oktobra), ki naj bi ostal avtonomen. Zasedba je trajala do 23. novembra in ni naletela na večji odpor. Pred tem so bili v Trstu, Gorici in večjih krajih vzpostavljeni slovenski organi oblasti in obešene slovenske zastave, vendar je to trajalo zelo kratek čas, saj so Italijani takoj po zasedbi vzpostavili svojo oblast in izobesili svoje zastave. Drugih antantnih sil kljub zahtevam z jugoslovanske strani na tem ozemlju ni bilo, razen nekaj manjših ameriških enot v okolici Reke.

En slovenski polk se je upiral predati položaje pri Gorici, a je 8. novembra moral popustiti. Pri zasedbi so se italijanske oblasti ravnale po izkušnjah iz vojnih časov. Razorožili so narodne straže, uvedli vojaška sodišča, cenzurirali tisk, omejili gibanje, prepovedali javna zborovanja in kakršnokoli javno izkazovanje avstro-ogrskih ali jugoslovanskih čustev, sledile so tudi internacije in deportacije prebivalstva, še posebej intelektualcev: učiteljev, duhovnikov, uradnikov in drugih. Izobešali so zgolj italijansko zastavo, ne pa tudi zastav drugih zavezniških držav in iz ravnanja okupacijskih oblasti je bilo jasno, da zasedbo štejejo za dokončno priključitev teh ozemelj k Italiji. Že zgodnje obdobje okupacije je zato povzročilo beg intelektualcev, uradnikov in drugega prebivalstva v Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki se je kasneje samo še stopnjeval.

Italijanska vojska je ponekod začela prodirati tudi čez v londonskem paktu določeno črto. 9. novembra jo je v Postojni pozdravil kar predsednik slovenske vlade Josip Pogačnik. 14. novembra je bila italijanska vojska na Vrhniki, od koder je v Ljubljano že prišla ena njena izvidnica. Grozila je zasedba celotne ljubljanske kotline. Podpolkovnik srbske vojske Mihajlo Švabič, ki je bil takrat z manjšo skupino vojakov v Ljubljani (prišli so iz ujetniškega vojaškega taborišča blizu Salzburga), je pri Vrhniki razporedil svoje vojake in Italijanom zagrozil, da bo uporabil orožje, če bodo prodirali prek dogovorjene črte. Italijanska stran je svojevoljno ravnanje v mednarodnih diplomatskih krogih nato opravičevala z domnevnim pozivom avstrijskih oblasti, naj bi italijanske čete v Ljubljani vzdrževale red in mir in tudi sicer

zahtevala, da naj bi v italijansko zasedbeno cono dodelili tudi mesta Dunaj, Gradec, Linz, Salzburg in Ljubljano. Ameriški polkovnik Edward House je tedanjega najpomembnejšega slovenskega politika Antona Korošca prepričeval, naj vpliva na Pašića, da zaradi grozeče italijanske zasedbe ne pošlje srbske vojske v Ljubljano, ker bi to lahko izzvalo spopade. Tolažil ga je, da se je bolje sprijazniti z okupacijo kateregakoli mesta na »spornem« ozemlju, kot pa izzvati konflikt. Če bodo Slovenci tako ravnali, bodo simpatije sveta na njihovi strani in na koncu ne bodo nič izgubili. Podobne miselnosti je bil tudi predsednik Narodne vlade Josip Pogačnik, ki je Švabića prepričeval, naj ne prepreči vojaške zasedbe Ljubljane in tudi že določil vojašnico, kamor bi bili italijanski vojaki nameščeni. Namesto tega je Švabić po dogovoru z majorjem Dušanom Simovićem pri Narodnem vijeću v Zagrebu italijanski strani poslal sporočilo, da je vojska Kraljevine Srbije v imenu antante zasedla Ljubljano in da ima za nalogo preprečiti vsak vstop zavezniških italijanskih čet.²⁶ Nota in nato tudi fizična prisotnost srbskih vojakov v bližini Vrhnike sta zadostovali, da Italijani niso prodirali naprej.

Na Gorenjskem je italijanske poskuse, da bi zasedli celotno Zgornjesavsko dolino in prišli do Jesenic, najprej uspešno preprečila Narodna straža z Jesenic, ki je postavila zasedo in italijansko enoto pregnala s streljanjem. Nadaljnje poskuse so, podobno kot pri Vrhniki, ustavili Srbi, ki so jih poklicali iz Kranja. Italijani so imeli, kot je zapisal znani slovenski pravnik in udeleženec bojev Lojze Ude, pred srbsko »šajkačo« (vojaška kapa srbske vojske) spoštovanje, Slovenci v avstrijskih uniformah s svojimi našitki pa v mednarodnem smislu zanje niso bili vojaški ali politični dejavnik, saj niso bili del antantnih sil. Italijanska vojska se je nato ustalila pred Ratečami (kjer danes poteka slovensko-italijanska meja), čeprav je ena njena izvidnica do Jesenic prišla, a se je potem umaknila. Zasedla je tudi prelaz Vršič, kjer pa so se zaustavili, ker so se razširile govorice, da jih čaka korpus Bosancev, teh pa so se Italijani še iz izkušenj s soške fronte zelo bali. Zasedli so tudi večino občine Sorica, Ratitovec nad Selško dolino in Blegoš nad Poljansko

26 Banjac Lubej, Saša in Stevan Švabić. »Od ultimata Italijanom do profila na Facebooku.« Dostopno na: <https://www.rtvsl.si/prva-svetovna-vojna/stevan-svabic-od-ultimata-italijanom-do-profila-na-facebooku/332846>. (Dostop: 21. junij 2022)

dolino in v teh krajih tudi ostali. V Belo peč na (danes) avstrijskem Koroškem je z vlakom odšel odred prostovoljcev iz Radovljice, da bi Italijane od tam pregnal, vendar so na zahtevo višjih poveljstev vztrajali.

Poskus italijanskega prodora iz Podbrda v Bohinjsko Bistrico, kamor so prišli z vlakom, so zaustavili na podoben način, torej v kombinaciji lokalnih prostovoljcev v spremstvu srbskih vojakov.

Po teh akcijah se je vojaško stanje na terenu tudi umirilo. Italijani so nato na mirovni konferenci od četverice pridobili mandat, da zaradi varovanja nemotenih zvez med Italijo in Avstrijo zasedejo progo Trbiž–Beljak–Št. Vid. Postavili so diplomatsko zahtevo, naj bi sporno ozemlje, t. i. jeseniški trikotnik skupaj z Jesenicami, Gorjami, Bledom, Ribnim in Bohinjem Italija dobila iz strateških interesov. To je na posredovanje Mihajla Pupina (posredoval je tudi knezoškof Jeglič pri maršalu Ferdinandu Fochu) nato odločno zavrnil Wilson, ki je Trbiž (Tarvisio) prisodil Italijanom, Beljak Avstrijcem, Jesenice pa Jugoslovanom, s čimer se je konferenca strinjala. Italija je dobila jamstva za uporabo t. i. Karavanske železnice in je zahtevo po »jeseniškem trikotniku« nato avgusta 1919 umaknila.

Italijani so vojaško in diplomatsko posegali tudi v reševanje koroškega vprašanja. V bojih med Avstrijci in Jugoslovani junija 1920 so v bližini Podkloštra napadli jugoslovanske enote in zasedli Petelinjek in Kamen, Avstrijce so oskrbovali z orožjem in municijo, denarno pomočjo in obveščevalnimi podatki. Nemška koroška vlada je na lokalnem terenu v Italiji imela veliko podpornico za svoje zahteve, Avstrija kot država pa sploh.

PARIŠKA MIROVNA KONFERENCA IN JADRANSKO VPRAŠANJE

Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev je na pariško mirovno konferenco poslala precejšnjo delegacijo, okrog 110 ljudi. Glavni delegati so bili štirje: bivši srbski predsednik vlade Nikola Pašić, bivši predsednik Jugoslovanskega odbora in zunanji minister Ante Trumbić, ambasador Kraljevine SHS v Parizu Miljenko Vesnić in Ivan Žolger, nekdanji avstro-ogrski poslanec in

minister. Žolger je bil minister v zadnji avstro-ogrski vladi, kar je Italija na konferenci, propagandno izkoriščala, a uradno njegovega odstopa ni zahtevala nobena delegacija. Še trije člani delegacije: Josip Smolaka (Hrvat), Otokar Rybař (Slovenec) in Mata Bošković (Srb) so v delegaciji imeli pravico do notranjega glasovanja. Tajnik delegacije je bil prav tako Slovenec, Bogumil Vošnjak.²⁷

Slovenski strokovnjaki so bili tudi člani vseh sekcij, ki so pomagale delegaciji, v Ljubljani pa je delovala posebna komisija za mirovno konferenco, ki je po kurirski pošti vzdrževala stik z delegacijo v Parizu. Ni mogoče reči, da tedanja slovenska politika, znanost in diplomacija, kolikor so jo pač tedaj Slovenci premogli, ni vložila maksimalnih naporov v pripravo raznih gradiv, informiranje in propagando, a zgolj na nižji, podporni ravni. Tudi srbskim politikom ni mogoče očitati, da jim ni bilo mar za slovenske meje. To je sicer še vedno pogosta teza v slovenskem zgodovinopisju (znova razširjena po razpadu Jugoslavije), ki pa ne upošteva dejanskih mednarodnih razmer in zlasti dejstva, da je novonastala država imela nerešene meje tudi z večino balkanskih držav, kjer pa so bili srbski interesi glede na zgodovinske cilje dejansko neprimerno večji.²⁸

Italija je bila del antantnih sil, trdno odločena, da izsili uresničitev londonskega pakta, še ta se ji je zdel premajhna nagrada za sodelovanje v vojni, zato se je v italijanski javnosti ustvarjal vtis o »pohabljeni zmagi«. Podpiralo ga je prepričanje, da na drugi strani Jadrana ne bi smela nastati nova močna država.

Dilema med Wilsonovo obljubo o samoodločbi narodov in interesi evropskih velesil se je na konferenci izrazito prevesila v korist interesov slednjih, določenih z londonskim paktom. Čeprav so na pariški mirovni konferenci prvič izraziteje upoštevali tudi kriterij etničnih meja, so bili t. i. zgodovinski cilji daleč v ospredju, poleg njih pa pred etničnimi še naravni

27 Krizman, Bogdan in Bogumil Hrabak. *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na mirovnoj konferenciji u Parizu 1919-1920*. Beograd: Kultura, 1960.

28 Lipušček, Ave Wilson.

(geografski) in gospodarski kriteriji. Jugoslovanska delegacija je vztrajala pri stari avstro-ogrski meji proti Italiji, ki se je v glavnem pokrivala z etnično mejo (nekako od 10 do 35 kilometrov zahodno od Soče). Pri taki rešitvi, ki je bila glede na razmere precej utopična, bi bila Gorica in Trst jugoslovanska. Za Trst je bila možna kombinacija, da bi dobil status svobodnega mesta, vendar sta se tako Velika Britanija kot Francija zavzemali za to, da pripade Italiji, ker bi to izničilo pangermanske načrte na Jadranu. Jugoslovanska delegacija, ki se je v naslednji fazi neuspešno zavzemala za plebiscit v Julijski krajini, je na koncu usodo Trsta kot tudi usodo Istre prepustila Wilsonovi presoji. Američani so predlagali vmesno rešitev, t. i. Wilsonovo črto: Karavanke–Učka–Raša–morje, ker so menili, da se v Trstu, Primorski, Istri in Gorici ne more upoštevati ne etnografska in ne londonska meja. Wilsonova črta je Gorico in Trst dodeljevala Italiji, Kraljevina SHS pa naj bi dobila Reko. Potekala je nekako po sredini ozemlja med kasnejšo rapalsko in današnjo mejo in za Slovence ni predvidevala izhoda na morje. Dogovora ni bilo tudi o Wilsonovi črti.

POT V RAPALLO

Ko je postalo jasno, da Kraljevina SHS na pariški mirovni konferenci ne bo uspela z italijansko-jugoslovanske meje, se je poleti 1920 začela diplomatska igra, kako izvesti bilateralna pogajanja.²⁹

29 Dogajanje v nadaljevanju povzemam po knjigi Jovanović, Vojislav Mate. *Rapallski ugovor 12. novembra 1920. Zbirka dokumenata*. Zagreb: Jadranski institut Jugoslovanske akademije znanosti in umjetnosti, 1950. Knjigo je izdal Jadranski institut Jugoslovanske akademije znanosti in umjetnosti iz Zagreba. V knjigi so objavljeni glavni jugoslovanski dokumenti v zvezi s pogajanjem, predvsem tiste iz zbirke tedanjega italijanskega zunanjega ministra Anteja Trumbića, ki jih hrani arhiv (sedaj) Hrvaške akademije znanosti in umjetnosti. Sedem mesecev po podpisu pogodbe je tudi grof Karlo Sforza izdal zbirko dokumentov o rapalski pogodbi, ki jo je predložil parlamentu (t.i. Libro verde). Uradno se je imenovala *Documenti diplomatici presentati al Parlamento italiano dal Ministro degli Affari Esteri*. Negotiatti diretti fra il Governo italiano e il Governo serbo-croato-sloveno per la Pace adriatica. Roma, 1921. V knjigi Rapallski ugovor so v prevodu v srbohrvaščino objavljeni tudi najpomembnejši dokumenti iz Libro verde (48 dokumentov od 101). Dodana sta tudi dva odlomka iz kasnejših Sforzijevih člankov, del teksta iz spominov tedanjega predsednika italijanske vlade Giovannija Giolittija in še nekateri dokumenti.

Obe strani sta skušali vplivati zlasti na Veliko Britanijo in Francijo, da bi podprli izhodiščne zahteve ene in druge strani, italijanska je vnaprej napovedovala, da bodo pogovori neuspešni, če bo Kraljevina SHS vztrajala pri svojih zahtevah. Grof Sforza tudi ni »štel za dostojno,« da bi se pogovori odvijali kjerkoli drugje kot v Italiji in zahteval, da jugoslovanska stran priznava »najvišje interese« Italije zlasti glede meje na kopnem (še posebej pomemben mu je bil zaradi strateških razlogov Snežnik, saj bi bil izhodišče tako za kopensko mejo kot izhod na morje). Prav tako je bila italijanska zahteva, da morajo biti pogajanja kratka. Neposredno izhodišče za pogajanja je bil londonski pakt (tudi, kar zadeva drug vprašanje, npr. vpliv v Albaniji) in v večini teh zahtev sta Italijo podprli tudi Francija in Velika Britanija in prek diplomatskih kanalov pritiskali na Kraljevino SHS.³⁰

20. septembra 1920 je bil v Beogradu na neuradni tajni misiji italijanski poslovnež Giuseppe Volpi (kasneje eden od vodilnih fašistov), ki je imel v Črni gori v lasti več podjetij, tudi distribucijo elektrike in monopol nad prodajo tobaka. Volpi je bil kasneje navzoč tudi pri izjavi obeh delegacij ob podpisu rapalske pogodbe. Imel je razgovor s predsednikom vlade Miljenkom Vesnićem, s katerim sta bila dobra znanca, ker pa ta ni hotel govoriti o meji brez zunanjega ministra Anteja Trumbića, so se glede Volpijeve misije na dolgem pogovoru sestali vsi trije. Volpija je poslal italijanski zunanji minister grof Sforza s sporočilom, da če ne bo alpske meje in Snežnika (Monte Nevose), ne bo dogovora in bo Italija morala razmisliti o enostranski rešitvi. Volpi je sicer prišel lobirat tudi za svoje poslovne interese. Odgovor Trumbića je bil, da Kraljevina SHS vztraja na Wilsonovi črti in nikakor ne bo pristala na mejo na Snežniku, ker to pomeni, da je odprta za napad z italijanske strani.

Oktobra je italijanska vlada pozvala Beograd na uradne pogovore, že nekaj mesecev prej pa Francijo in Veliko Britanijo, naj pritisnejo na Beograd za čimprejšnjo rešitev Jadranskega vprašanja (obveščali je sicer tudi ZDA). Sporočilo je bilo, da bo Italija vztrajala pri londonskem paktu, je pa pripravljena odstopiti večji del Dalmacije razen Zadra, in večino dalmatinskih

otokov. Pravico do alpske meje, da ji daje tudi pripravljenost na koncesije v Albaniji. Britanci so bili sprva rezervirani, ker Italija ni želela povedati točnega predloga svoje meje, poleg tega jim ni bilo všeč, da Italija pred pogajanjem želi dobiti prednost z njihovo vnaprejšnjo podporo. Francozi so bili že od začetka mnogo bolj dovzetni za italijanske prošnje, hitro pa si je zaradi lastnih interesov premislila tudi Velika Britanija. Obe državi sta potem od poletja 1920 sistematično in koordinirano pritiskali na Vesnića in Trumbića, da nerešeno Jadransko vprašanje predstavlja nevarnost za evropski mir. Na ta način sta državi hoteli dati večjo verodostojnost versajski mirovni konferenci in hkrati izpolniti obljube iz londonskega pakta. Pritisk je zadeval tudi vsebino pogajanj, saj sta sugerirali, da Jugoslavija pristane na italijanske zahteve.

Jugoslovanska delegacija je v Rapallo odpotovala 5. novembra 1920 s Simplon-Orient ekspresom. Pred odhodom je, kot je zabeležil Trumbić 19.–20. novembra 1920 v njegov vagon prišel francoski veleposlanik de Fontenay in mu prebral depešo francoskega zunanjega ministra in vlade, da se morajo z Italijo vsekakor dogovoriti, da naj ne računajo na francosko vlado, ki je vezana na londonski pakt in bo Italija imel proste roke, da s temi ozemlji razpolaga in da Italija vsekakor hoče Snežnik. Trumbić je odgovoril, da je Snežnik za jugoslovansko stran nesprejemljiv. Istega dne pred odhodom je bil pri Vesniću Sir Alban Young, ki mu je prebral podobno brzojavko angleške vlade. Enaka sporočila sta francoska in britanska vlada dajali ambasadorjema Kraljevine SHS v Londonu in Parizu. Oboji so se v pritiskanju na Kraljevino SHS sklicevali tudi na to, da Kraljevina SHS nima več podpore Wilsona, ki je pravkar izgubil volitve. Obe državi sta na vlado v Beogradu in na regenta Aleksandra pritiskali tudi v času pogajanj. Regent Aleksander je bil za sporazum tudi sicer močno zainteresiran, tako zaradi nerešenih drugih vprašanj kot italijanskega priznanja nove države, poleg tega je Italija obljubljala, da bo po podpisu sporazuma opustila odpiranje vprašanja Črne gore in črnogorske dinastije Petrovićev (hči črnogorskega kralja Nikolaja I. je bila poročena z italijanskim kraljem Victorjem Emmanuelom III.).

30 Šepić, Dragoslav. *Italija, saveznici i jugoslovensko pitanje 1914 -1918*. Zagreb: Školska knjiga, 1970.

POGAJANJA IN PODPIS POGODBE

Pogajanja so se začela 8. novembra. Italijani (Sforza, Bonomi in Francesco Salata) so po uradnem začetku konference posebej poklicali na razgovor Trumbića in mu dali »diskretne aluzije« (Sforza), da bodo v primeru neuspeha pogajanj problem rešili »s svojimi sredstvi.«³¹ Trumbiću je Sforza celo rekel, da prisega pri svojem sinu, da če se vrne v Rim brez Nevoze, ne bi niti za trenutek ostal živ in bo prisiljen emigrirati.

Že čez dva dni, 10. novembra, je jugoslovanska delegacija pristala na praktično vse italijanske zahteve. Delegacija je bila v zelo izoliranem položaju, nastanjena v mestecu Santa Margherita Ligure. Bila je pod nenehnim italijanskim pritiskom. Ni imela niti redne telegrafske zveze z Beogradom, kjer je bil za stike z njo odgovoren zastopnik ministra za zunanje zadeve Momčilo Ninčić. 11. novembra ji je dr. Anton Korošec, vodilni slovenski politik in tedaj minister za promet v jugoslovanski vladi poslal telegram (dobili so ga šele naslednji dan, 12. novembra in z nejasnimi vmesnimi šiframi, tako da se nekaterih delov sploh ni dalo razumeti), da v Beogradu od 9. novembra niso dobili niti enega telegrama o pogajanjih, časopisi pa, da že obširno poročajo o dogovoru. To, kar poročajo časopisi, je videti nemogoče in povzroča splošno vznemirjenost. V telegramu je zahteval, da delegacija natančno pove, kaj Italijani hočejo in na kaj je delegacija pristala. Telegram je bil verjetno poslan za Koroščevo politično pokritje, saj je ves čas v govorih bojevito rohnol proti italijanskim in avstrijskim zahtevam in zagotavljal, da londonski pakt ne bo uresničen. V resnici se je konkretni vpletenosti v mejna vprašanja spretno izogibal in se ni izpostavljajal. Ker je bil duhovnik in navezan na Vatikan, so se širile celo govorice, da naj bi si prizadeval za ustanovitev avtonomne Slovenije pod italijanskim protektoratom. Kot notranji minister je kasneje podprl tudi Nettunske konvencije in nasilno zatrl demonstracije proti njim.³² Pristajanje na avtonomijo pod Italijo bi bilo sicer v nasprotju s Koroščevim jugoslovanstvom, res pa je bil tudi zelo pragmatičen politik in

31 Jovanović, *Rapalski ugovor*, 33.

32 Več o tem: Rahten, Andrej. *Anton Korošec. Slovenski državnik kraljeve Jugoslavije*. Ljubljana: Mladinska knjiga 2022.

naj bi se bil v prvih dveh letih vojne in hudega pritiska avstrijskih Nemcev na Slovence pripravljen zadovoljiti tudi z zgolj avtonomno Kranjsko znotraj Avstrije.

Italijanska stran se je glede telegramov v Rapallu izgovarjala, da gredo prek Logatca in se to pač dogaja včasih hitreje, drugič počasneje. Kot je ugotovil Stefano Bianchini so delegaciji tudi ves čas prisluškovali in delali transkripte pogovorov, torej so vedeli praktično za vse pogovore in stališča jugoslovanske delegacije.³³

Ne glede na početje italijanske strani pa je bilo očitno, da je Beograd delegacijo prepustil samo sebi in se v bistvu vdal že naprej.

Italija je na pogajanjih dobila precej več, kot ji je šlo tudi po london-skem paktu, vključno s tistim, čemur se je bila v zadnji zahtevi na pariški mirovni konferenci januarja 1920 že pripravljeni odreči. Med drugim okrog 2.000 kvadratnih kilometrov več, okrog 100.000 ljudi in celotno železnico od Logatca do Reke. Čeprav je jugoslovanski premier Vesnić obljubljal, da se z novo mejo Ljubljana ne bo znašla na dometu italijanskih topov, se je zgodilo prav to.

Dogovor je bil podpisan 12. novembra 1920. Italija je z njenim podpisom priznala Kraljevino SHS. Razmejitev je potekala po črti Peč–Jalovec–Triglav–Možic–Porezen–Blegoš–Hotderšica–Planina–Javorniki nad Cerknico–Biška gora–Snežnik–Kastav–morje. Italija je dobila Zadar, Cres, Lošinj, Lastovo in Palagružo. Z jugoslovanske strani so dogovor podpisali Milenko R. Vesnić, predsednik Ministrskega sveta Kraljevine SHS, dr. Ante Trumbić, minister za zunanje zadeve in Kosta Stojanović, minister za finance; z italijanske pa Giovanni Giolitti, predsednik Ministrskega sveta Kraljevine Italije, grof Carlo Sforza, minister za zunanje zadeve in Ivanoe

33 »Conferenza Internazionale: Il Trattato di Rapallo - International Conference: The Treaty of Rapallo,« Unione degli Istriani. Dostopno na: https://www.youtube.com/live/IF9VgTP6kbY?si=7s_YpEpa7F9XBZW&h=3490. (Dostop: 30. junij 2022)

Bonomi, vojni minister. Podpisana je bila v italijanski in srbohrvaški verziji, v primeru nejasnosti naj bi veljala italijanska.³⁴

Poleg rapalske pogodbe sta državi ločeno podpisali še t. i. *Antihabsburško konvencijo*, s katero naj bi sodelovali pri preprečevanju obnovitve monarhije ali ponovnega prihoda Habsburžanov na oblast. Ta naj bi veljala dve leti z možnostjo obnovitve.

Regent Aleksander je rapalsko pogodbo podpisal 20. novembra 1920. V Kraljevini SHS je bila prvič v uradnem listu objavljena 8. decembra 1920 brez pojasnil, samo s podpisi. 26. junija 1921 je bila objavljena kot začasni zakon. Z vidovdansko ustavo, sprejeto dva dni kasneje, 28. junija 1921 je bil določen rok petih mesecev, v katerem zakonodajni odbor skupščine pregleda do tedaj sprejete zakone od 1. decembra 1918 do sprejetja vidovdanske ustave. Ker v petmesečnem roku na zakon (pogodbo) ni nihče dal pripomb, jo je zakonodajni odbor 1921 potrdil »v paketu« s številnimi zakoni in uredbami. Izmenjava ratifikacij je bila 21. novembra 1921 v Rimu. V medijih in javnosti je bilo zaradi pogodbe veliko nezadovoljstva in protestov, skupščina pa o njej ves čas omenjene procedure ni razpravljala.

Italija z razpravo (in ratifikacijo) seveda ni imela težav. Postopek je speljala že 27. novembra 1920, zanj je z izjemo vzdržanih socialistov in nasprotovanjem nekaj nacionalistov glasovala velikanska večina poslancev. V svojem uradnem listu jo je objavila junija 1921.

Grof Carlo Sforza je leta 1925, ko je bil fašizem v Italiji že tri leta na oblasti, Giolittiju pisal:

V Rapallu so bili Jugoslovani na robu obupa /.../ S soglasjem sosedov smo spremenili v Italijane pol milijona Jugoslovanov in dosegli posebne privilegije za nekaj tisoč Italijanov, ki so ostali v Dalmaciji. Ostro so zahtevali, naj dam določena kulturna poroštva za Slované v Italiji. Odločno sem zavrnil. Dejal sem, da nove države morejo in morajo dati poroštva, tako velika sila kot je Italija, pa

³⁴ Rapalski ugovor 12. novembra 1920.

jamči že s svojo civilizacijo in strpnostjo. (Kako zelo sem se motil! Vendar je bila to srečna zmota).³⁵

V čem je bila »srečna zmota« se je pokazalo že med italijanskoasedbo slovenskih krajev, še posebej pa julija 1920 torej že nekaj mesecev pred podpisom pogodbe, ko so italijanski fašisti in nacionalisti zažgali slovenski Narodni dom v Trstu, sledili so z uničevalnimi pohodi tudi na druge slovenske institucije.³⁶

Italijanska stran je med konferenco in po njej tudi zelo poskrbela za dobro obveščanje novinarjev, ki so informacije že med potekom konference, kot kaže Korošček telegram, dobivali prej kot vlada v Beogradu in tudi tisk je o njej poročal obširno.³⁷

Septembra 1923 je bila rapalska pogodba registrirana pri Društvu narodov. Sledil ji je še sporazum Mussolini–Pašić o priključitvi Reke k Italiji in Sušaka k Jugoslaviji (rimska pogodba iz januarja 1924), nato pa še t. i. Nettunske konvencije julija 1925, ki so brez recipročne obveznosti Italije do hrvaške in slovenske manjšine določale pravice italijanske manjšine v kraljevini SHS.

Velika Britanija in Francija sta bili s podpisom zelo zadovoljni, saj je z rapalsko pogodbo obstal tudi londonski pakt in koncept tajnih dogovorov. Tudi ZDA so, sicer brez evforije, podpis pozdravile. Tisk v Evropi in ZDA je v glavnem ocenjeval, da gre za veliko italijansko zmago, nekateri komentatorji pa so se čudili jugoslovanski popustljivosti.

³⁵ Kacin Wohinz, Milica. »Predstavitev dokumenta gibanja Giustizia e liberta': Il fascismo e il martiro delle minoranze izdanega v parizu leta 1933.« *Razprave in gradiva* 44 (2004), 235. Glej tudi: Pirjevec, Jože. *Trst je naš! Boj Slovencev za morje (1848–1954)*. Ljubljana: Nova revija, 2007.

³⁶ Več o tem: Klabjan, Borut in Gorazd Bajc. *Ogenj, ki je zajel Evropo*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2021.

³⁷ L'illustrazione Italiana (št. 47) je, npr. že 21. novembra temo postavil na prvo stran z zelo dobrimi fotografijami podpisnikov pred vrati vile in vrsto drugih fotografij s pogojanj, vsebino pogodbe, zemljevidom nove meje in fotografijo originalnih podpisov s pečati, seveda pa tudi s patriotskim komentarjem.

V Sloveniji je bil zaradi rapalske pogodbe gnev velik. Morda ga je najbolj jedrnato izrazil liberalni časnik Jutro s stavkom: »S svojim uspehom si je Italija zagotovila naše trajno sovraštvo /.../ Tega naša rasa ne pozabi.«³⁸

Aprila 1918 je Italija zaradi poraza pri Kobaridu oktobra 1917, ki je kazal na možno zmago centralnih sil, v stiski sklicala mednarodni kongres v Rimu in na njem med habsburškimi narodi skušala najti zaveznike. Kongres se je končal z izjavo, da je »enotnost in neodvisnost jugoslovanskega naroda življenjskega interesa za Italijo, je za jugoslovanski narod življenjskega interesa, da se dopolni združitev.«³⁹ Slovenski in hrvaški poslanci so (sicer dvomno besedilo) razumeli kot odpoved londonskemu paktu in kot vzajemno željo po iskanju bolj pravične mejne rešitve.⁴⁰ Bili so prepričani, da se bo meja rešila na osnovi narodnostnega načela in vzajemnega prijateljstva. Po sklenitvi rapalske pogodbe so napisali odločen protest, med drugim tudi, da izjavljajo, da »ne bo trajnega miru med Jugoslovani in Italijani, dokler se povzročene krivice našemu narodu ne popravijo z revizijo rapalske pogodbe.«⁴¹

Po sklenitvi pogodbe so mejo začrtali na terenu, kar je trajalo vse do leta 1925. Meja je ostro zarezala v življenje prebivalstva, ki je do tedaj živelo skupaj. Na obeh straneh meje so nastale nove administrativne delitve, nova središča, prišla je vojska in obe strani sta začeli graditi sistem vojaških utrd. Vdor drugačnih kultur je močno vplival na način življenja lokalnega prebivalstva, posledice pa so kljub spremembi meje po drugi svetovni vojni vidne še danes.

38 »Kapitulacija v Santi Margheritti. Naša delegacija je sprejela italijanske zahteve. Sramotni sporazum je podpisan.« *Jutro*, 12. november 1920, naslovna stran.

39 Pirjevec, *Trst je naš*, 106.

40 Prav tam.

41 Izjava jugoslovenskih zastupnika za krajeve što po rapalskiom ugovoru imaju da padnu pod Italiju, Beograd, 1. decembra 1920. Jovanović, *Rapalski ugovor*, 54–55.

LITERATURA IN VIRI

Asquith, Herbert Henry. *Italy Our Ally: being an account of visit to Italy*. London: T. F. Unwin, 1916.

Banjac Lubej, Saša in Stevan Švabić. »Od ultimata Italijanom do profila na Facebooku«, Dostopno na: <https://www.rtvsl.si/prva-svetovna-vojna/stevan-svabic-od-ultimata-italijanom-do-profila-na-facebooku/332846>. (dostop: junij 2022)

Cvijić, Jovan. *L'anexiosn de la Bosnie e tla guestion serbe*. Paris: 1909

Hribar, Ivan. *Moji spomini II del*. Ljubljana: 1984

Jeglič, Anton Bonaventura: *Dnevnik (1919 in 1920)*, Nova revija, Ljubljana, št.77, 1988; št.80, 1988; št.81/82, 1989

Jovanović, Vojislav Mate. *Rapalski ugovor 12. novembra 1920*. Zbirka dokumenata. Zagreb: Jadranski institut Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, 1950.

Kacin Wohinz, Milica. »Predstavitev dokumenta gibanja Giustizia e liberta': Il fascismo e il martiro delle minoranze izdanega v parizu leta 1933.« *Razprave in gradiva* 44 (2004): 235

Kacin Wohinz, Milica. »Predstavitev dokumenta gibanja Giustizia e liberta': Il fascismo e il martiro delle minoranze izdanega v parizu leta 1933.« *Razprave in gradiva* 44 (2004): 235.

Klabjan, Borut in Gorazd Bajc. *Ogenj, ki je zajel Evropo*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2021.

Krizman, Bogdan in Bogumil Hrabak. *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920*. Beograd: Kultura, 1960.

Lipušček, Uroš. Ave Wilson. *ZDA in prekrjanje Slovenije v Versaillesu 1919–1920*. Ljubljana: Založba Sophia, 2003.

Lipušček, Uroš. *Sacro egoismo. Slovenci v krempljih tajnega londonskega pakta 1915*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2012.

Lukan, Walter. »Iz črnožolte kletke narodov« v »zlato svobodo«. Habsburška monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2014.

Mikša, Peter in Matija Zorn. »Rapalska meja četrto stoletja obstoja in stoletje dediščine.« V: Nečakov zbornik, ur. Kornelija Ajlec, Bojan Balkovec in Božo Repe, 606–664. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete UL, 2018.

Moll, Martin. »Erster Weltkrieg und politische Justiz in Österreich-Ungarn. Empirische Befunde aus der slowenischen und deutschsprachigen Steiermark.« v: Zbornik Janka Pleterškega, ur. Oto Luthar in Jurij Perovšek, 252–283. Ljubljana: Založba ZRC, 2003

Pirjevec, Jože. *Trst je naš! Boj Slovencev za morje (1848–1954)*. Ljubljana: Nova revija, 2007.

Pleterski, Janko. *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1980.

Pleterski, Janko. *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*. Ljubljana: Slovenska matica, 1971.

Pupin, Mihajlo, Alenka Lobnik-Zorko, Tadej Bajd in Pavel Brežnik. *Od pastirja do izumitelja*. Ljubljana: Vukova zadružbina, 2014.

Watson, R.W. Seton. *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*. New York: Howard Fertig, 1969.

Radenković, Đorđe. *Pašić i Jugoslavija*. Beograd: Službeni list, 1999.

Rahten, Andrej. Anton Korošec. *Slovenski državnik kraljeve Jugoslavije*. Ljubljana: Mladinska knjiga 2022.

Rahten, Andrej. *Pozabljeni slovenski premier. Politična biografija dr. Janka Brejca (1869–1934)*. Celovec: Mohorjeva založba, 2002.

Seton-Watson, Robert William, Hugh Seton-Watson, Ljubo Boban, Marjana Gross, Bogdan Krizman in Dragovan Šepić. R. W. Seton-Watson and the Yugoslavs: correspondence 1906–1941. Zagreb: University of Zagreb, Institute of Croatian History, 1976.

Seton-Watson, Robert William. *The Balkans, Italy and the Adriatic*. London: Nisbet, 1930.

Seton-Watson, Robert William. *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*. London: Constable & Co., 1911.

Šepić, Dragoslav. *Italija, saveznici i jugoslovensko pitanje 1914 –1918*. Zagreb: Školska knjiga, 1970.

Toynbee, Arnold. *Nationality & the War*. London: J. M. Dent & sons, 1915.

Ude, Lojze. *Koroško vprašanje*. Ljubljana: DZS, 1976.

Ude, Lojze. *Koroško vprašanje*, DZS, Ljubljana 1976

Ude, Lojze. *Slovinci in jugoslovanska skupnost*, Maribor 1972

Unione degli Istriani. »Conferenza Internazionale: Il Trattato di Rapallo – International Conference: The Treaty of Rapallo.« Dostopno na: https://www.youtube.com/live/IF9Vg-TP6kbY?si=7s_YpEpa7F9XBZWH&t=3490. (Dostop: 30. junij 2022).

Vodopivec, Peter. »Slovinci v francoskih očeh v letih 1830–1920.« *Zgodovinski časopis* 44, št. 1 (1990): 31–37.

Vojne akcije u Koruškoj 1918/19 godine, Vojnoistorijski institut JA, Beograd 1950.

Vošnjak, Bogumil. *Dnevnik iz prve svetovne vojne* (ur. Vladimir Kološa), Arhiv republike Slovenije, Ljubljana 1994

Vošnjak, Bogumil in Vladimir Kološa. *Dnevnik iz prve svetovne vojne*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1994.

Webb, Mike. *From Downing Street to the Trenches*. Oxford: Bodleian Library, University of Oxford, 2014.

Arhivi

Austria-Hungary's Effort to Exterminate her Yugoslav Subjects. Speeches and Questions in the parliaments of Vienna and Budapest and in the Croatian Sabor (Diet) in Zagreb, published by the Yugoslav Committee in London (London, 1917)

Imperial War Museum, London, The Slovenes. Handbook prepared under the direction of the historical section of the Foreign Office – N0 14 a (Confidential), January 1919.

Ministère des affaires étrangères et du développement international, Les archives diplomatiques (Centre des Archives diplomatiques de Nantes), Représentations diplomatiques et consulaires: Consulat de France à Trieste (1769–1941); Représentations de la France dans les organisations et les commissions internationales: Commissions de délimitation des frontières issues de la Première Guerre mondiale (1919–1936) – Commissions de délimitation des frontières en Europe, 1917–1927, 1935–1936; Frontières hungaro-yougoslave, bulgare-yougoslave, albano-yougoslave, austro-yougoslave, austro-italienne.

Ministère des affaires étrangères et du développement international: Les archives diplomatiques (Centre des Archives diplomatiques de Nantes), Ambassade Vienne, škatla 730, PO/1, 628, Le Délégué de la République Française auprès de la comission de Plébiscite de Klagenfurt a M. Millerand, Président du Conseil Ministre des Affaires Etrangères. Klagenfurt/Celovec, le 20. Août 192. La situation dans la zone I(A) du Plébiscite.

TNA (The National Archives, Kew London), FO 536/122, Yugoslavia – Internal. Extracts from despatches of. Lieut. Leroy King, USA, Zagreb representation of American Comission to Negotiate Peace March to May 1919: Report No19, Agram, April 1, 1919; Report No 26, Ragusa (Dubrovnik), April 19 1919 (reproduced in Journal of Croatian Studies, New York 1960).

POVZETEK

Članek obravnava odnos velikih sil do Slovencev ob koncu prve svetovne vojne in zakulisno diplomatsko dogajanje, ki je pripeljalo do rapalske pogodbe. Avtor pokaže, kako so velike sile prvič v zgodovini opredelile do Slovencev, ki so do takrat živeli v nacionalno mešanih historičnih deželah znotraj Avstro-Ogrske, večino pa so imeli samo na Kranjskem, zaradi česar ob nemški nepopustljivosti ni bilo veliko možnosti za rešitev nacionalnega vprašanja. Ob koncu vojne je Avstro-Ogrska razpadla brez vpliva Slovencev, pri čemer so se Avstrijski Nemci želeli združiti z Nemčijo. Antantne sile so že leta 1915 tretjino ozemlja, na katerem so na zahodu živeli Slovenci vnaprej dodelile Italiji, da bi ta vstopila v vojno (t.i. londonski pakt). Carski Rusiji, podpisnici sporazuma, za Slovence ni bilo mar, enako Veliki Britaniji, ki je nekaj več o Slovencih zvedela šele ob koncu vojne. Francozi so bili srbski zavezniki in so na jugoslovanstvo gledali po principu širjenja Srbije oz. stvaritve ene nacije po francoskem zgledu. ZDA so nekaj več o Slovencih prav tako izvedele šele ob koncu vojne. Čeprav je bil Wilson načeloma proti tajnim paktom in za nacionalno samoodločbo avstro-ogrskih narodov, je bila v praksi ameriška politika bistveno drugačna. Tudi ameriški predstavniki so na slovenski narod gledali enako kot druge velike sile. Šlo naj bi za »nezgodovinski« narod, ki se ni pripravljen boriti za nacionalne cilje in ki ima bistveno nižjo kulturo kot drugi večji narodi.

Pariška mirovna konferenca leta 1919 ni rešila t.i. Jadranskega vprašanja, katerega del je bilo tudi vprašanje meje med Italijo in novo jugoslovansko državo. Po konferenci je italijanska diplomacija prepričala Francijo in Veliko Britanijo, da sta podprli bilateralna pogajanja, kar je privedlo do pritiska na Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev, da za vsako ceno sklene sporazum z Italijo. Pogajanja so se začela novembra 1920 v Rapallu, kjer je jugoslovanska delegacija pod italijanskim pritiskom pristala na skoraj vse italijanske zahteve.

Slovenska usoda je bila tako po prvi svetovni vojni odložena v okviru (tajnih) mednarodnih dogovorov, različnih kupčevanj v kontekstu pariške mirovne konference, dvomov v slovensko nacionalno vitalnost in predsod-

kov do Slovencev. Posledica je bila razdelitev med štiri države, od katerih so se nacionalno uspeli okrepiti le v Kraljevini SHS oz. v Kraljevini Jugoslaviji.

Zgodovinopisje o rapalski meji¹

Bojan Balkovec

¹ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta J6-3124 Rapalska meja: četrto stoletje obstoja in stoletje dediščine ter spomina, ki ga financira ARIS

IZVLEČEK

V prispevku avtor prikaže način iskanja literature o rapalski meji v bibliografijah in v Cobiss. Opozarja na različne oblike bibliografij in načine njihove uporabe. Rezultate iskanja predstavlja po skupinah in opozarja na posebnosti. Iskanje v objavljenih bibliografijah je drugačno kot v Cobissu. Zgradba bibliografij je popolnoma drugačna, kot je struktura Cobissa. Cobiss je po podatkih, ki so vključeni v posamezne zapise, mnogo bogatejši. To potem omogoča poglobljeno iskanje. Izpis rezultatov v Cobissu omogoča tudi najrazličnejša filtriranja, ki pa so predvsem tehnične narave (avtor, jezik, vrste in oblike tekstov). Vpliv na kakovost rezultata iskanja ima predvsem natančnost zapisa iskalnega niza, kjer mora uporabnik upoštevati določena pravila, da bo rezultat iskanja čim boljši, kar v glavnem pomeni, da je število najdenih zapisov čim večje in vsebinsko čim bolj natančno.

Rezultati iskanja v Cobissu vključujejo vnose do marca 2023.

Ključne besede

rapalska meja, bibliografije, Cobiss, literatura

ABSTRACT

In this paper, the author shows how to search for literature on the Rapallo border in bibliographies and Cobiss. He points out the different forms of bibliographies and how they can be used. The results of the search are presented in groups and specific features are pointed out. Searching in published bibliographies is different from searching in Cobiss. The structure of bibliographies is completely different from that of Cobiss. Cobiss is much richer in the information included in each record. This then allows for more in-depth searching. The output of results in Cobiss also allows a wide variety of filtering, which is mainly technical in nature (author, language, types and formats of texts). The quality of the search result is mainly influenced by the precision of the search string notation, where the user has to follow

certain rules in order to obtain the best possible search result, which mainly means that the number of records found is as high as possible and the content as precise as possible.

Cobiss search results include entries up to March 2023.

Keywords

rapala frontier, bibliographies, Cobiss, literature

Slovensko zgodovino pisje se je s problemom vzpostavitve severne in zahodne meje po prvi svetovni vojni in njenimi posledicami obširno ukvarjalo. Strokovne objave o tem so se začele že kmalu po vzpostavitvi teh meja. Podrobnejši vpogled v vsebine znanstvenih objav pokaže, da je prevladovalo več tem. Zagotovo moramo začeti s političnim dogajanjem, ki je pripeljalo do vzpostavitve rapalske meje in enako velja tudi za mejo z Avstrijo. Te objave so bile številne in jih najdemo ves čas. To so predvsem objave o dogajanju na mirovni konferenci in sprejemanje določil o mirovnih pogodbah z Avstrijo, Madžarsko. To se seveda dotika novodoločenih meja z omenjenima državama. Glede rapalskem meje pa je pomemben delež vsebine povezan s pogajanjem med Kraljevino SHS in Kraljevino Italijo, ki so 12. novembra 1920 pripeljali do podpisa Rapalske pogodbe. Tudi pisanje o notranjepolitičnem dogajanju v Sloveniji v prvih letih po koncu prve svetovne vojne je vključevalo pojasnjevanje notranjepolitičnih dogodkov, povezanih z določanjem meje.

V članku me ne zanima življenje prebivalcev za rapalsko mejo v celoti, temveč bolj konkretno sam prostor ob meji in okoli oziroma ob meji. V tem smislu so v nadaljevanju predstavljeni prispevki slovenskih zgodovinarjev, ki so pisali o tehničnem smislu meje, tj. kako je bila meja na terenu vzpostavljena. Označevanje meje na terenu je nek zaključen tehnični postopek, ki pa po svojem zaključku določi stanje, ki se mu morajo prebivalci ob meji prilagoditi, ga upoštevati in sprejeti vsaj v smislu fizične prisotnosti meje.

Poti, ki jih uporabimo pri iskanju historiografskih prispevkov o določeni temi, sta v osnovi dve. Ena pot je pregledovanje bibliografij, druga pa pregledovanje že poznane literature in analiziranje tam uporabljene literature. V članku bo uporabljena prva metoda. To sicer pomeni, da nam lahko kakšno besedilo uide in ga ne zasledimo.

Slovensko zgodovino pisje ima za čas po drugi svetovni vojni za okoli trideset let publiciranja nadvse uporaben pripomoček. To so bibliografije, ki so bile sestavljene in potem objavljene v Zgodovinskem časopisu. Omenjene bibliografije so razdeljene na različne časovne in prostorske sklope. Naj naštejemo te bibliografije:

- Bibliografija slovenske zgodovine (Publikacije iz let 1945–1950)²
- Bibliografija slovenske zgodovine (Publikacije iz let 1951–1958)³
- Bibliografija slovenske zgodovine (Publikacije iz let 1959–60)⁴
- Bibliografija slovenske zgodovine (Publikacije iz let 1961–62)⁵
- Bibliografija slovenske zgodovine (Publikacije iz let 1963–68)⁶
- Bibliografija slovenske zgodovine (Publikacije iz let 1969–72)⁷
- Bibliografija slovenske zgodovine (Publikacije iz let 1973–77)⁸
- Bibliografija slovenske zgodovine (Publikacije iz let 1978–81)⁹
- Bibliografija slovenske zgodovine (Publikacije iz let 1982–86)¹⁰

Za čas po letu 1986 nimamo več objavljene slovenske zgodovinske bibliografije v primerljivi obliki. Nekaj primerov bibliografij je sicer bilo objavljenih, vendar z drugačnimi izhodišči. Tako nam za nekaj leto od sredine osemdesetih do začetka devetdesetih ostane le uporaba splošne slovenske bibliografije. Ta je z digitalizacijo tiskanih zvezkov zdaj dosegljiva tudi na spletu.¹¹ Nekako od začetka devetdesetih let prejšnjega stoletja pa se je začela postopoma uporabljati računalniška tehnologija pri katalogizaciji

- 2 Melik, Vasilij. »Bibliografija slovenske zgodovine (Publikacije iz let 1945–1950).« Zgodovinski časopis V, št. 1–4 (1951): 454–91.
- 3 Melik, Vasilij, Slavka Kajba, Majda Smole, in Ema Umek. »Bibliografija slovenske zgodovine (Publikacije iz let 1951–1958).« Zgodovinski časopis XII–XIII (1959): 377–422.
- 4 Kajba Milič, Slavka in Vasilij Melik. »Bibliografija slovenske zgodovine (Publikacije iz let 1959–60).« Zgodovinski časopis XV (1961): 242–56.
- 5 Kajba Milič in Melik, »Bibliografija slovenske zgodovine (Publikacije iz let 1961–62).«
- 6 Melik, Vasilij, Olga Janša, in Miroslav Stiplovšek. »Bibliografija slovenske zgodovine (Publikacije iz let 1963–68).« Zgodovinski časopis XXV, št. 1–2 (1971): 165–86.
- 7 Janša–Zorn, Olga, in Vasilij Melik. »Bibliografija slovenske zgodovine (Publikacije iz let 1969–1972).« Zgodovinski časopis XXIX, št. 3–4 (1975): 329–74.
- 8 Janša–Zorn, Olga. »Bibliografija slovenske zgodovine (Publikacije iz let 1973–77).« Zgodovinski časopis 38, št. 1–2 (1984): 75–132.
- 9 Holz, Eva. »Bibliografija slovenske zgodovine VIII (Publikacije iz let 1978–1981).« Zgodovinski časopis 40, št. 1–2 (1986): 155–97.
- 10 Holz, Eva. »Bibliografija slovenske zgodovine – IX (Publikacije iz let 1982–1986).« Zgodovinski časopis 42, št. 2 (1988): 245–93.
- 11 »Slovenska bibliografija.« Dostopno na: http://sb.nuk.uni-lj.si/Results.aspx?query=%27KEY_WORDS%3drapalska+meja%40%27&ss=1&avi=2&pageSize=100. (Dostop: 14. marec 2023).

publikacij. Na ta način so zdaj podatki o knjigah in članskih dostopni v sistemu Cobiss.

Kaj najdemo v omenjenih devetih bibliografskih pregledih slovenskega zgodovinopisja o temi, ki nas zanima v tem članku. Vsebina, ki sem jo iskal v omenjenih devetih zvezkih ZČ, je bila »rapal«. To iskalni niz omogoča, da najdemo različne oblike zapisa, izhajajočega iz imena Rapallo. Najprej naj povem, da sem v iskanje vključil celotno številko ZČ, v kateri so izšle omenjene bibliografije, torej bi med rezultati iskanja lahko bil tudi kakšen članek, ki bi bil na to temo objavljen v dotični številki Zgodovinskega časopisa. Presenetljivo najdemo zelo malo. Med omenjenimi zvezki ZČ, ki so naštet v opombah od 1 do 9, se iskalni niz pojavi le v šestih zvezkih, kjer imamo 21 zadetkov. Podroben pregled pokaže, da so posamezni zadetki na različne načine sicer lahko povezani s temo prispevka, lahko pa je bila beseda rapalska, rapalski in podobno, uporabljena zgolj kot element določanja različnih kriterijev. Tak primer je npr. že prvi zadet. To je članek Franja Baša v ZČ 1951, kjer je objavil prispevek *Situacijska slika slovenskih muzejev*. Članek je uvrščen v rubriko Znanstvene ustanove. Baš v članku omenja prostor onkraj rapalske meje in ničesar v povezavi z našo temo.¹² Bibliografija, objavljena v isti številki ZČ, na treh mestih uporabi koren »rapal«. Dva od treh vnosov sta povezana z objavo virov, kjer je bila objavljena rapalska pogodba. Vendar je zbirka izšla v Zagrebu. Tretja omemba korena »rapal« pa je povezana s prispevki v zagrebškem časopisu Vjesnik. Bibliografija, objavljena v ZČ 1958–59 v bibliografskem pregledu, nima nobenega prispevka, ki bi imel v naslovu koren »rapal«. Vsi zadetki v tej številki ZČ so povezani s člankom Metoda Mikuža o boju KPJ za zahodne meje v času druge svetovne vojne.¹³

ZČ 1963 v bibliografiji vsebuje zapis, kjer je uporabljen koren »rapal«, vendar gre za članek hrvaškega zgodovinarja Bogdana Krizmana. Iskalni niz se pojavi še po enkrat v prispevkih Metoda Mikuža in Toneta Zorna in torej ne kot zapis v bibliografiji. V naslednji bibliografiji v ZČ 1971 se koren

¹² Baš, Franjo. »Situacijska slika slovenskih muzejev.« Zgodovinski časopis V, št. 1–4 (1951): 257–68.

¹³ Mikuž, Metod. »Boji Komunistične partije Jugoslavije za zahodne meje (od 1941 do 1945).« Zgodovinski časopis 12 (1958): 7–50.

»rapal« v bibliografiji pojavi dvakrat. V obeh primerih gre za tuja avtorja in vsebina je v obeh primerih politična zgodovina o pogajanjih v Rapallu. Naslednja bibliografija je bila objavljena v ZČ leta 1975. Tu najdemo omenjanje rapalske meje v prispevku Toneta Ferenc¹⁴ in v bibliografiji, kjer pa je omenjen prispevek srbskega zgodovinarja Dragana Živojinovića o Veliki Britaniji in rapalskem sporazumu. Zadnji rezultati, ki jih najdemo v omenjenem iskanju, sta dva naslova v bibliografiji v ZČ, objavljeni 1986. Prvi je naveden prispevek Elia Apiha *K analizi rapalske pogodbe*, ki ga je objavil v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja leta 1981. Drugi vpis pa je prispevek Stanislava Renka, *Od Rapalla do Osima*, ki je bil leta 1981 objavljen v Jadranskem koledarju.

Vir za pregled objav je tudi Slovenska bibliografija. Starejši zvezki so digitalizirani in dostopni na spletnih straneh NUK.¹⁵ Pregled digitaliziranih bibliografij vsebuje različne vsebine. Zajete so knjige od 1945 do 1988, časopisi od 1945 do 1997 in članki od 1951 do 1979. Ostale kategorije so za nas manj zanimive. V teh digitaliziranih bibliografijah najdemo 6 zadetkov s korenem »Rapal«. Namenoma sem napisal z veliko začetnico, saj je iskalnik po digitaliziranih bibliografijah očitno občutljiv na veliko oz. malo začetnico. Namreč iskanje z malo začetnico ni dalo nobenega rezultata. Najdeni rezultati so objave prispevkov splošnoinformativnih glasili v letih 1951, 1954, 1967 trije prispevki pa so bili objavljeni leta 1970. Od tega sta bila dva prispevka povezana s petdesetletnico podpisa rapalske pogodbe. Avtorja omenjenih obletničnih prispevkov sta politolog in sociolog mednarodnih odnosov Vlado Benko¹⁶ in sodelavec Inštituta za narodnostna vprašanja Albert Rejec, med obema svetovnima vojnima ustanovitelj TIGR-a¹⁷.

¹⁴ Ferenc, Tone. »Spomenice o nemških ozemeljskih zahtevah v Sloveniji leta 1940.« Zgodovinski časopis 29, št. 3–4 (1975): 219–46.

¹⁵ »Slovenska bibliografija.«

¹⁶ Benko, Vlado. »Diktat in kapitulantstvo. Ob petdesetletnici rapalske pogodbe.« *Naši razgledi*, 11. december 1970, 23. izdaja.

¹⁷ Rejec, Albert. »Ob 50-letnici Rapalla (12. 11. 1920–12. 11. 1970).« *Primorski dnevnik*, 11., 13. november, 14. november 1970, 256, 257; »Rejec, Albert (1899–1976) – Slovenska biografija.« Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi499324/>. (Dostop: 28. marec 2023).

Za iskanje objav nekako od konca osemdesetih let 20. stoletja nam pomaga sistem COBISS+. Sredi marca 2023 je sistem ob iskanju ključne besede »rapalska meja« našel 188 zadetkov¹⁸. Opozoriti je treba, da je nujno v polje ključne besede zapisati v narekovajih, sicer bomo dobili nepopolne rezultate. Če iskalni izraz, tj. ključno besedo, zapišemo kot rapalska meja in ne kot »rapalska meja«, bomo dobili rezultate, kjer se pojavlja samo rapalska, samo meja, ali pa slučajno tudi rapalska meja, če sta besedi pisani stično. To je pravzaprav enako kot pri iskanju v spletnih brskalnikih, kjer moramo neko besedno zvezo zapisati v narekovaja, sicer brskalnik presledke med besedami v bistvu razume kot in oz. &.

Omenjenih 188 zadetkov dobimo, če ne vklopimo nobenih kriterijev (vrsta objave, tipologija, jezik ...). Pri oznakah jezika je navedeno, da so rezultati iskanja v slovenskem, angleškem, italijanskem, hrvaškem, nemškem, srbskem in francoskem jeziku. Za 171 del je kot jezik navedena slovenščina, ostali zadetki pa so še v angleškem, italijanskem, hrvaškem nemškem, srbskem in francoskem jeziku. Pri delu teh drugojezičnih zadetkov gre za objave, kjer je poleg slovenščine še drug jezik. Vzrok za to so različni tujejezični povzetki, ki se lahko pojavljajo pri znanstvenih publikacijah. Zato je tudi vsota pojavljanja jezikov večja ob 188.

Preden gremo k posameznim zadetkom in njihovo povezanostjo s temo rapalska meja še nekaj o oznakah teh 188 zadetkov. Zanimiva je npr. oznaka ciljna skupina. To naj bi bila vrsta bralcev, ki jim je neka vsebina namenjena. In komu so namenjeni rezultati, ki jih najdemo. V 133 primerih so to odrasli, dva sta namenjena mladini in en otrokom. Oznako otrokom namenjenega dela je dobila raziskovalna naloga dveh osnovnošolcev iz Rovt. Naloga govori o Rovtah in španski gripi.¹⁹ Podobno sta raziskovalni nalogi tudi dva izdelka označena s ciljno skupino mladina. Starejša naloga je nastala leta 2007 in govori o življenju ob rapalski meji med Blegošem in Javorčem.²⁰

18 Rezultati iskanja »rapalska meja.«

19 Dolinar, Vito in Ivan Prosen. *Rovte in španska gripa*. Rovte: OŠ Rovte, 2022.

20 Jeram, Tjaša, in Urška Šturm. *Življenje ob rapalski meji med Blegošem in Javorčem : raziskovalna naloga : zgodovina in umetnostna zgodovina*. Gorenja vas: OŠ Ivana Tavčarja Gorenja vas, 2007.

Štiri leta kasneje je na isti osnovni šoli nastala naloga z naslovom *Rapalska meja*.²¹ Ti trije izdelki kažejo na zanimanje, ki ga rapalska meja vzbuja v okolju, kjer je bila ta meja dejavnik življenje v času svojega obstoja.

Med elementi, ki jih posamezne enote dobijo pri vpisu v Cobissu, se lahko pojavijo razlike in se vsi elementi ne kategorizirajo enako pri vseh enotah. Zato je treba seznam zadetkov pregledovati skozi različne kriterije, ki jih vklapljammo kot filtre. Ti kriteriji so povezani z vrsto vsebine. V našem primeru so to diplomsko delo, magistrsko delo, vodič, raziskovalna naloga, katalog, spomini zbornik in doktorska disertacija. Naslednji kriterij je vrsta vsebine, kjer imamo v našem primeru članke, knjige, videoposnetke, slikovno gradivo, kartografsko gradivo elektronski vir in umetno zbirko. Sledi še v našem primeru precej razdrobljen seznam glede na tipologijo dokumentov. Tu so najštevilčnejše diplome (11), sledijo izvirni znanstveni članki, strokovni članki in druge monografije in druga zaključena dela s po 10 zadetki. Ostale vrste so zastopa s pet ali manj primeri. V tej skupini so npr. poljudni članki, magistrska dela, znanstvene monografije, zborniki itd.

Preden se bomo lotili različni vrst gradiv, ki so kategorizirana kot knjiga ali članek, si pogledjmo še ostale zadetki drugih vrst gradiv. Te vrste so videoposnetek, slikovno gradivo, kartografsko gradivo, elektronski vir in umetna zbirka. V tej skupini je devet posnetkov, ki jih je posnelo Središče za javno zgodovino. Večina jih je povezanih z raziskovalnim projektom o rapalski meji. Na določen način se vsi dotikajo življenja ob meji. Izjema je le daljši posnetek simpozija v Beogradu leta 2022. V tem posnetku je združenih več nastopov italijanskih, srbskih, hrvaških in slovenskih zgodovinarjev, posvečenih rapalski pogodbi. Vsebinsko pa je predvsem politična zgodovina okoli pogajanj v Rapallu in pogodbe, ki je sledila.²² Dva od devetih posnetkov nista povezana z rapalsko mejo, ampak s severnim sektorjem Rupnikove linije. Ampak ker sta nastala v okviru raziskovalnega projekta o rapalski

21 Ržek, Nataša, in Barbara Klemenčič. *Rapalska meja : raziskovalna naloga*. Gorenja vas: OŠ Ivana Tavčarja Gorenja vas, 2011.

22 »Centennial of the Treaty of Rapallo International Conference Belgrade, 14 May 2022.« Dostopno na: <https://youtu.be/CzhNQ5z9iqo?si=snt1Oh4t1FNYHLn7>.

meji in je to zavedeno v zapisu v metapodatkih, sta se znašla med zadetki. O vojaških utrdbah na rapalski meji govorijo trije prispevki. Prvi je posnet na Štangi nad Ilirsko Bistrice²³, drugi na Veliki Milanji,²⁴ tretji na Koritnicah²⁵ in četrti na Obramcu, Vratih in Mašunu.²⁶ Na vseh štirih posnetkih so predstavljeni ostanki rapalske meje in spomini na mejo. Janez Peter Grom je sicer arhitekt, njegova doktorska disertacija pa se je dotikala rapalske meje in njene infrastrukture ter prostora²⁷. Na določen način se je rapalske meje v pogovoru z Božidarjem Flajšmanom dotaknil tudi Tvrto Jakovina²⁸. Med video posnetki, ki jih tu omenjam, sicer ni še enega, ki so ga posneli sodelavci Oddelka za zgodovino FF UL, vendar ga je vredno omeniti. Gre za pogovor ob stoletnici podpisa Rapalske pogodbe, kjer je bilo poleg političnih dimenzij rapalske pogodbe in kasnejših načinov reševanja mejnega vprašanja seveda govora tudi o meji kot ločnici, o meji kot novem elementu v okolju in njegovih posledicah.²⁹

Naslednja skupina je slikovno gradivo, kjer gre za verjetno tri različne fotografije oz. razglednice. O verjetnosti govorim, ker sta opisa pri dveh razglednicah zelo podobna, govorita o enaki vsebini na razglednici. Izdajatelja razglednic pa sta različna. Gre za razglednici pozdrava iz Planine – Malna, kjer je prikazan pogled na naselje Malne. Slika(i) sta sicer starejši, verjetno iz okoli leta 1910, vendar v povzetku opisa predmeta v Cobissu je omenjana rapalska meja. Slednja naj bi namreč povzročila

23 Jože Simonič, Štanga, 2021. Dostopno na: <https://www.youtube.com/watch?v=3OYoBtz7Qvc>. (Dostop: december 2023)

24 Gregor Bolčina – Bunkerji na Veliki Milanji, 2022. Dostopno na: <https://www.youtube.com/watch?v=Xr9hoJlojB0>. (Dostop: december 2023).

25 Gregor Bolčina – Italijanski vojaški ostanki na nekdanji rapalski meji, Obramec, Vrata in Mašun, 2022. Dostopno na: <https://www.youtube.com/watch?v=Z5phbenOlzc>. (Dostop: december 2023).

26 Gregor Bolčina, Mussolini in protitankovski jarki pri Koritnicah, 2022. Dostopno na: <https://www.youtube.com/watch?v=BvAsuvR8KGM>. (dostop: december 2023).

27 Janez Grom – Vpliv utrdbenih sistemov rapalske meje na razvoj prostora, 2022. Dostopno na: <https://www.youtube.com/watch?v=kqNYCLCRcng>. (dostop: december 2023).

28 Tvrto Jakovina – Hrvaška in rapalska meja, revizija zgodovine in zunanja politika, 2022. Dostopno na: <https://www.youtube.com/watch?v=7bPCJ8nWNj8>. (dostop: december 2023).

29 Italijansko-slovenska meja od Rapalla, prek Osima do danes (1920–2020), 2020. Dostopno na: https://youtu.be/LcnwM_xr5c8. (dostop: december 2023).

začetek propadanja naselja, ki je danes že izginilo³⁰. Tudi tretja in četrta razglednica prikazujejo lokaciji, ki sta zelo blizu. Gre za okolico mejnega prehoda v Planini pri Rakeku. Pri obeh razglednicah je v Cobiss pod oznaki navedena rapalska meja. Prva slika je iz leta 1925³¹ in druga iz leta 1933.³²

Poseben sklop v vrsti gradiva je tudi kartografsko gradivo. Tu imamo tri zadetke, vendar gre le za dva izdelka. Dva zemljevida sta namreč glede na opis v Cobissu v bistvu enaka. Imata vsebinsko podoben naslov, čeprav je eden v francoščini, drugi pa hrvaški. Avtor obeh je hrvaški pedagog in zgodovinar Fran Barbačić.³³ Zemljevida prikazujeta lokacije slovenskih in hrvaških cerkva na ozemlju, ki je prišlo v Italijo. V francoski različici se omenjajo slovanske cerkve. Preden si bomo pogledali članke in knjige, sta med gradivi še dva izdelka. Prvi je CD diplomske naloge Grega Žorža, o čemer bomo še govorili. Zadnji v tem delu je opredeljen kot umetna zbirka. Gre za zbirko različnih besedil, med njimi sta tudi brošura Rapalska meja in zgibanka Rapalska meja. Vse je leta 2020 izdalo Društvo Baška dediščina.³⁴ Besedila so objavljena v slovenskem in delno angleškem jeziku.

V predhodnih odstavkih sem pri različnih tipih gradiva omenjal tudi izdelke, ki niso bili v slovenskem jeziku oz. avtorji niso bili iz našega okolja. V nadaljevanju, ko bom predstavil knjige in članke, pa bom tuje avtorje izpustil. Bom pa vključil tudi izdelke slovenskih avtorjev, čeprav bodo morebiti objavljene v tujih jezikih. Zato najprej pogledimo objave v tujih jezikih.

30 »Pozdrav iz Planine – Gruss aus Planina; Slikovno gradivo: Malne – Mühlthal: dopisnica = Correspondenz-Karte; Gruss aus Planina.« Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/76212483#full>. (dostop: 1. april 2023).

31 »Caccia. Slikovno gradivo: confine Italo-Jugoslavo.« Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/76379651>. (dostop: 2. april 2023).

32 »Pilo portabandiera al Confine Italo-Jugoslavo di Caccia (Postumia). Slikovno gradivo: (scultore P. Morbiducci).« Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/77781507#full>. (Dostop: 2. april 2023).

33 »Barbačić Fran.« Istarska enciklopedija. Dostopno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=202>. (Dostop: 2. april 2023).

34 »Mrouce cajta : [informativno gradivo : zbirna mapa].« Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/36956163>. (Dostop: 2. april 2023).

V srbskem jeziku in hrvaškem naj bi bila knjiga *Kratak opis granične linije od visa Peč do mesta Rubeši južno od Kastva*. Avtor knjige ni naveden. Zanimivo je, da je leta 1927 izšla v Ljubljani.³⁵ Oznako hrvaški jezik ima tudi publikacija *O rapalski meji: zbornik Mednarodnega simpozija ob 90. obletnici podpisa rapalske pogodbe*. V njej je namreč eden ob prispevkov objavljen v hrvaščini. Prispevki imajo tudi angleške povzetke, vendar so razen omenjenega v hrvaščini in še enega v angleščini ostali v slovenščini. Več o prispevkih v publikaciji kasneje. Pri dveh besedilih v nemščini je v enem primeru to večjezični vodnik v slovenščini, angleščini, nemščini in italijanščini.³⁶ Prav tako je vodič tudi druga nemška edicija, le da je ta samo v tem jeziku.³⁷ Dva vodnika je pripravil tudi Franc Kogovšek.³⁸ V italijanščini sta že omenjeni dve razglednici s Planine, štiri besedila, pa so delo italijanskih avtorjev in nas v kontekstu tega prispevka ne zanimajo. Ostalo gradivo je en vojaški zemljevid in vodič Mihe Nagliča, ki je bil že omenjen. Ostane nam še podobna zgibanka Cveta Zgaga, ki smo jo omenjali že pri objavah v nemškem jeziku. To je vodič na šestih straneh.³⁹ Isti avtor je vodič pripravil tudi v angleškem jeziku.⁴⁰ Že omenjeni vodič Mihe Nagliča iz leta 2007 je tudi v angleškem jeziku. Ostale vsebine v angleščini so že omenjeni vodiči in brošure. V nekaj primerih je angleščina v bistvu le jezik povzetkov znanstvenih besedil. O teh besedilih več v nadaljevanju, ko bodo predstavljana besedila v slovenskem jeziku. Tri besedila so objavljena izključno v angleškem jeziku. Aleksander Jankovič Potočnik je leta 2010 izdal drugo

35 »Kratek opis granične linije od visa Peč do mesta Rubeši južno od Kastva. Ljubljana, 1927.« Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/93237248#full>. (Dostop: december 2023)..

36 Naglič, Miha. Pozdravljeni, ljubitelji utrdb! Vodnik po muzejski zbirki in utrdbah okoli Žirov. Žiri: Turistično društvo Žiri, 2007.

37 Zgaga, Cveto. Wanderweg auf der alten Grenze. Rapallo Grenze, Teilsektor XXI.C Podbrdo. Podbrdo: Turistično društvo Podbrdo, 2000..

38 Kogovšek, Franc. Steze slovenskega spomina: vodnik po rapalski meji. Zv. 1, Od Osojnice (Žiri) do Vodic (Kalce). Ljubljana: F. Kogovšek, 2007.; Kogovšek, Franc. Steze slovenskega spomina: vodnik rapalske meje, Od Loma do Grčarevca. Ljubljana: F. Kogovšek, 2009.

39 Zgaga, Cveto. Lungo il vecchio confine: confine secondo il trattato di Rapallo, sottosettore XXI.C Podbrdo. Podbrdo: Turistično društvo Podbrdo, 2000.

40 Zgaga, Cveto. *Old border trail: The Rapallo Border, Subsector XXI.C Podbrdo*. Podbrdo: Tourist Society, 2000.

izdajo knjige *Fortifying Europe's soft underbelly: the Rupnik line, the Vallo Alpino and other fortifications of the Ljubljana*.⁴¹ Avtor v knjigi predstavlja fortifikacijski sistem na italijanski-slovenski razmejitvi v preteklosti že v rimski dobi. Glavnina knjige je posvečena italijanskemu sistemu utrdb, imenovanem Vallo Alpino in Rupnikovemu zidu. Obe utrdbeni liniji predstavlja s stališča tehničnih značilnosti. Priloženega je tudi veliko slikovnega gradiva. Posebno poglavje je namenjeno drugi svetovni vojni v Sloveniji in v tem kontekstu uporabi različnih utrdbenih sistemov. Eno poglavje je namenjeno tudi specifičnemu sistemu utrjevanja oz. vojaškega nadzorovanja prostora. To je poglavje o žici okoli okupirane Ljubljane, ki so jo v začetku leta 1942 postavili Italijani. Ostali del vsebine je za to predstavitev manj pomemben.

Besedila v slovenskem jeziku bom predstavil v dveh delih. Najprej si kot vrsto gradiva izberimo knjige. Najprej si bomo ogledali omenjena dela, ostala namreč nimajo oznake tipologija dokumentov/del.

Od dveh znanstvenih monografij je ena v slovenskem jeziku, druga pa dvojezična, slovensko-italijanska. V obeh primerih pa avtorja nista zgodovinarja. Knjiga v slovenskem jeziku je delo pravnika Branka Celarja o Sloveniji in njenih mejah.⁴² V prvem delu prvega poglavja avtor obravnava problem razmejevanja z Italijo po prvi svetovni vojni. Besedilo se v glavnem naslanja na različno historično literaturo. Predstavljen je splošen oris položaja po koncu vojne in o določanju meje. V podrobnosti in analize se avtor ni spuščal. Večji poudarek je bil na kasnejših obdobjih. Zanimiva je druga knjiga, ki je sicer s področja arheologije, a se dotika prostora, ki je po koncu prve svetovne vojne pripadel Italiji. Gre za knjižno objavo predelane magistrske naloge Rema Bitellija.⁴³ Z vidika arheologije rimskih zapor gre za zelo pomembno delo, kar je v predgovoru izpostavil Mitja Guštin. Bitelli

41 Jankovič Potočnik, Aleksander. *Fortifying Europe's Soft Underbelly: The Rupnik Line, the Vallo Alpino and Other Fortifications of the Ljubljana*. Vermont: Merriam, 2010.

42 Celar, Branko. *Slovenija in njene meje v treh zgodovinskih obdobjih: 1914-1920, 1941-1975, 1991-2021*. Ljubljana: Zveza policijskih veteranskih društev Sever, 2021.

43 Bitelli, Remo. *Clastra Alpium Iuliarum: il confine di Rapallo e il fascismo: archeologia come esempio di continuità = Clastra Alpium Iuliarum: rapalska meja in fašizem: arheologija kot primer kontinuitete*. Knjižnica Annales majora. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 1999.

na kratko predstavlja tudi zgodovino ozemlja, ki ga je pridobila Italija po prvi svetovni vojni, in razvoj do konca druge svetovne vojne. Omeni tudi povojno mejno ureditev. Vsebinsko se tu naslanja na različne zgodovinarje med drugim npr. na Jožeta Pirjevca. Zelo pomemben z vidika poznavanja arheoloških raziskovanj je osrednji del naloge. Za naš interes je pri tem delu treba omeniti predvsem zanimivo dejstvo, da so raziskovanja rimskih vojaških zapor na novozasedenem ozemlju stekla skoraj takoj. Precej intenzivna so bila npr. poleti 1920, torej še pred dokončno ureditvijo meje, kar je določila rapalska pogodba.

V skupini diplomskih in magistrskih nalog so najstarejši izdelki iz leta 2002. Vsebina teh vrst nalog je različna in je odvisna od okolja, kjer je bila naloga napisana. Naloge so v največjem delu s področja zgodovina, pa tudi etnologije in humanističnih in družboslovnih strok. Tu so vprašanja, ki se jih avtorji dotikajo, zelo različna. Naloge se dotikajo zgodovine posameznega kraja,⁴⁴ kontrabanta,⁴⁵ političnih dogodkih, povezanih s prostorom ob meji ali z vzpostavljanjem meje,⁴⁶ in več jih je tudi o Rupnikovi liniji in

Alpskem zidu, kjer se tematike dotikajo na različne načine⁴⁷. Kot primere drugačne obravnave naj omenim še naloge, ki so nastale ob študiji geografije, arhitekture in gradbeništva.⁴⁸

O utrdbah na rapalski meji kot soustvarjalcih prostora so leta 2018 članek objavili Janez Peter Grom, Alenka Fikfak in Luka Skansi.⁴⁹ Avtorji so arhitekti, vendar je vsebina seveda zanimiva tudi za zgodovinarje. Matija Zorn in Peter Mikša sta v knjigi *Grenzen – Frontières*, ki je izšla v zbirki *Histoire des Alpes = Storia delle Alpi = Geschichte der Alpen* izdala članek z naslovom *The Rapallo border between Italy and Yugoslavia after the First World War*.⁵⁰ V članku sta poleg diplomatske poti do rapalske pogodbe predstavila tudi označevanje meje na terenu in pravno ter formalno stanje meje po njeni označitvi v naravi.

V Nečakovem zborniku sta Peter Mikša in Matija Zorn objavila prispevek z naslovom *Rapalska meja: četrto stoletje obstoja in stoletje dediščine*.⁵¹ V obsežnem članku sta predstavila vzroke in način nastanka meje. Podrobno

44 Takšne so npr. naloge Klemenčič, Čas in dogodki, ki so zaznamovali Žiri in Žirovce od konca 19. stoletja do 2. sv. vojne; Mrak, Rupnikova linija skozi čas s poudarkom na njeni današnji izletniški ponudbi v občini Gorenja vas – Poljane; Pavlin, Idejna zasnova revitalizacije vojaške gorske postojanke za Lepočami Zadnja naloga je nastala na Fakulteti za arhitekturo UL.

45 Hrabar, Marina. *Kontrabant – nekoč junaštvo, danes le spomin : kontrabant čez italijansko-jugoslovansko mejo v 20. stoletju : magistrsko delo*. Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/1538384068>. (Dostop: 26. maj 2023).

46 Mohorič, Janja. *Zgodovinska utemeljitev teritorialno-upravne razdelitve na območju nekdanje rapalske meje : diplomsko delo*. COBISS+. Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/19764232>. (Dostop: 26. maj 2023); Rutar, Boris. *Vojaško-politična zaveznitva evropskih držav in Primorci ob rapalski meji 1920–1941 : diplomsko delo*. Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/4061179>. (Dostop: 26. maj 2023); Sossou, Vanja. *Rapalska meja in razmejitvena komisija : odmevi v slovenskem in italijanskem časopisu : magistrsko delo*. Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/94620675>. (Dostop: 26. maj 2023).

47 Žorž, Grega. *Rupnikova linija in Alpski zid : zaključna seminarska naloga*. Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/50013794>. (26. maj 2023); Žun, Tadej. *Izgradnja vojaških utrdbenih linij ob Rapalski meji v času med obema svetovnima vojnama : diplomsko delo*. Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/512539702> (26. maj 2023); Vouk, Matjaž. *Zahodna fronta : oblikovanje in utrjevanje rapalske meje : diplomsko delo*. Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/34550621>. (Dostop: december 2023); Smrdel, Valentina. *Vojaškogodovinska dediščina utrdbenega sistema Alpskega zidu na območju Pivške kotline : diplomsko delo*. Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/58634338>. (Dostop: 26. maj 2023).

48 Jarc, Rok. *Rapalska meja : primer reliktnih meje in njeni vplivi na družbeno prostorsko strukturo Zahodne Slovenije : diplomsko delo*. Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/fllj/19094882>. (Dostop: 26. maj 2023); Kacin, Aleš. *Idejna zasnova sodobne rabe in predstavitev vojašnic GAF na stičišču Gorenjske, Primorske in Notranjske : magistrsko naloga*. Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/3465604>. (Dostop: 26. maj 2023); Braz, Luka. *Preizkušanje betona za sanacijo objektov Rupnikove linije : magistrsko delo*. Dostopno na: <https://repozitorij.uni-lj.si/IzpisGradiva.php?id=145058>. (Dostop: 25. maj 2023).

49 Grom, Janez Peter, Alenka Fikfak, in Luka Skansi. »FORTIFICATIONS OF THE RAPALLO BORDER AND THEIR ROLE AS CO-CREATORS OF SPACE / RAPALLO SIENOS [TVIRTINIMAI IR JU VAIMUO KURIANT ERDVĖ]«. *Mokslas – Lietuvos ateitis* 10, št. 0 (2018): 1–8.

50 Mikša, Peter in Matija Zorn. »Rapalska meja: četrto stoletje obstoja in stoletje dediščine.« *Nečakov zbornik, Historia : Znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani*, 2017, 605–41.

51 Prav tam.

sta predstavila tehnične postopke razmejitve in postavitve mejnih oznak. Bralce natančno opozorita na različne vrste mejnih kamnov. Meja med dvema državama običajno pomeni oviro in oteževalni element v komunikaciji v prostoru. Avtorja podrobno predstavita vrste mejnih prehodov, ki so bili različnih kategorij in tako namenjeni točno določeni skupini prebivalstva, ki je mejo lahko prehajalo ob pogojih, ki so veljali za določen mejni prehod. Že iz naslova članka je razvidno, da sta avtorja želela predstaviti širšo problematiko in tudi v daljšem časovnem loku. Rapalska meja je bila že kmalu po svoji vzpostavitvi predmet utrjevanja na način, ki je bil značilen v obdobju med obema svetovnima vojnima in ni bil posebnost te meje.⁵² Utrjena linija se popularno imenuje po generalu Leonu Rupniku, ju je vodil dela, ampak uradno po njem ni bila imenovana.⁵³ Na pomembno spremembo statusa meje avtorja opozorita v poglavju *Rapalska meja med drugo svetovno vojno*. Opozarjata na okrepljeno utrjevanje meje in njeno natančno nadzorovanje, ki so ga izvajali Nemci. Pri tem se naslanjata na različne avtorje, ki so o tem pisali, in na delo na terenu, kjer so bile pridobljena različna pričevanja.⁵⁴ Pomemben del za sodobno razumevanje nekaterih elementov nekdanje rapalske meje je zadnje poglavje prispevka Mikše in Zorna. V njem govorita o dediščini rapalske meje.⁵⁵ Ta dediščina ima več delov in večini je znan le materialni del, ki je viden v naravi. To so mejni kamni, ki so še ohranjeni in pa ostanki zgrajenih mejnih utrdb na obeh straneh nekdanje meje. Avtorja opozorita še na digitalne predstavitve meje.

Kornelija Ajlec, Peter Mikša in Matija Zorn so leta 2019 v Historijskem zborniku objavili članek o rapalski meji.⁵⁶ V članku pišejo o predzgodovini meje, kjer kratko predstavijo mejnost tega prostora v preteklosti in okoliščine iz prve svetovne vojne, ki so to ozemlje določile za mejno. Na kratko nato

52 Prav tam, 618.

53 Prav tam, 621. Glej tam opombi 85 in 86.

54 Prav tam, 624–627.

55 Prav tam, 629–634.

56 Ajlec, Kornelija, Peter Mikša in Matija Zorn. »Zapadna jugoslovanska granica u današnjoj Sloveniji od kraja Prvoga do kraja Drugoga svjetskog rata.« *Historijski zbornik* 72, št. 1 (2019): 91–110.

opišejo, kako je bila meja določena na pogajanjih v Rapallu. V naslednjih poglavjih pišejo o postavljanju meje na terenu, njenem utrjevanju na obeh straneh in nazadnje še o usodi meje v času druge svetovne vojne in njenem koncu. Na koncu članka je objavljen tudi del prvega člena pogodbe, ki opisuje potek meje. Objavljen je le del člena, ki opisuje potek meje v današnji Sloveniji.

Janez Grom, Peter Mikša in Alenka Fikfak so v zanimivem članku, ki je preplet zgodovinopisnih in arhitekturnourbanističnih vsebin prikazali vzroke in posledica za morfološki razvoj Idrije in Žirov. Članek se osredotoča na vpliv rapalske na morfološki razvoj teh dveh naselij.⁵⁷ Z vplivom rapalske meje na razvoj prostora se ukvarja tudi članek *Rapalska meja in njen vpliv na zgodovinski prostorski razvoj okolice: primer Žirovske kotline*⁵⁸ istih avtorjev.

V pregled nisem vključil različnih tekstov, ki so sicer povezani z rapalsko mejo, vendar pa gre za posredno omenjanje. Tak primer je npr. članek Ivana Smiljanića o spomeniku zasedenemu ozemlju pred rektoratom Univerze v Ljubljani,⁵⁹ in našli bi jih še precej.

V prispevku sem želel pokazati, kakšne rezultate dobimo, ko se lotimo iskanja literature v specializiranih pripomočkih, kot so bibliografije in on-line katalogi. Dejstvo je, da je pregled literature, ki ga dobimo na ta način, zgolj osnutek za začetek raziskovalnega dela. Ti pripomočki nam lahko dajo malo ali veliko rezultatov. Pri preglednih bibliografijah, ki so nastajale v preteklosti, je bilo vključevanje knjig in člankov v posamezne razdelke zelo splošno. Razdelki znotraj bibliografij so običajno daljši časovni sklopi in večji

57 Grom, Janez P, Peter Mikša in Alenka Fikfak. »Pomen rapalske meje in vpliv na morfološki razvoj Idrije in Žirov.« *Annales : Anali za istrske in mediteranske študije* = *Annali di Studi istriani e mediterranei* = *Annals for Istrian and Mediterranean studies. Series historia et sociologia* 31, št. 1 (2021): 117.

58 Mikša, Peter, Alenka Fikfak in Janez Grom. »Rapalska meja in njen vpliv na zgodovinski prostorski razvoj okolice : primer Žirovske kotline.« *Retrospektive : znanstvena revija za zgodovinopisje in sorodna področja* 5, št. 2/3 (2022): 199–225.

59 Smiljanić, Ivan. »Spominsko obeležje zasedenemu ozemlju pred rektoratom Univerze v Ljubljani.« *Kronika* 71, št. 1 (2023): 173–94.

zgodovinski procesi. Tako je seveda težko pričakovati, da bo vsako raziskovalno vprašanje tudi podenota v bibliografiji. Posledično smo pri iskanju po bibliografijah prisiljeni iskati po zgoraj omenjenih enotah. V pomoč nam je sicer lahko naše vedenje o avtorjih, ki so se o tem že pisali. Pri iskanju v Cobissu pa moramo upoštevati dejstvo, da so pomemben kriterij t. i. ključne besede oziroma v Cobissu je to označeno kot *Nekontrolirane predmetne oznake*. Kakovost teh besed pomeni, da so avtorji smiselno navedli ključne besede, ki so povezane z vsebino teksta. Avtorji tu seveda postopajo različno. Dobro bi bilo, da bi vsi bili tu kar najbolj natančni in podrobni, saj to potem omogoča, da se njihovo besedilo najde med zadetki v iskalnikih. Po tej prvi fazi iskanja literature pa seveda sledi njena analiza in v tej literaturi bomo našli še veliko dodatne literature.

LITERATURA IN VIRI

Ajlec, Kornelija, Peter Mikša in Matija Zorn. »Zapadna jugoslavenska granica u današnjoj Sloveniji od kraja Prvoga do kraja Drugoga svjetskog rata.« *Historijski zbornik* 72, št. 1 (2019): 91–110.

»Barbalić Fran.« *Istarska enciklopedija*. Dostopno na: <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=202> (Dostop: 2. april 2023)

Baš, Franjo. »Situacijska slika slovenskih muzejev.« *Zgodovinski časopis* V, št. 1–4 (1951): 257–68.

Benko, Vlado. »Diktat in kapitulantstvo. Ob petdesetletnici rapalske pogodbe.« *Naši razgledi*, 11. december 1970.

Bitelli, Remo. *Claustra Alpium Iuliarum: il confine di Rapallo e il fascismo: archeologia come esempio di continuità = Clastra Alpium Iuliarum: rapalska meja in fašizem: arheologija kot primer kontinuitete*. Knjižnica Annales majora. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 1999.

Braz, Luka. *Preizkušanje betona za sanacijo objektov Rupnikove linije: magistrsko; Concrete testing for the restoration of structures on the Rupnik military line..* Dostopno na: <https://repozitorij.uni-lj.si/lzpisGradiva.php?id=145058>. (Dostop: 25. maj 2023).

»Caccia. Slikovno gradivo : confine Italo-Jugoslavo.« Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/76379651#full>. (Dostop: 2. april 2023).

Celar, Branko. *Slovenija in njene meje v treh zgodovinskih obdobjih: 1914–1920, 1941–1975, 1991–2021*. Ljubljana: Zveza policijskih veteranskih društev Sever, 2021.

»Centennial of the Treaty of Rapallo International Conference Belgrade, 14 May 2022.« Dostopno na: <https://www.youtube.com/watch?v=CzhNQ5z9iqo>. (Dostop: december 2023).

Dolinar, Vito in Ivan Prosen. *Rovte in španska gripa. Rovte: OŠ Rovte*, 2022.

Ferenc, Tone. »Spomenice o nemških ozemeljskih zahtevah v Sloveniji leta 1940.« *Zgodovinski časopis* 29, št. 3–4 (1975): 219–46.

Gorup, Darja. *Kontrabantka : njene poti s koščkom svobode : življenje in vloga žensk v Vipavskih brdih prve polovice 20. stoletja : magistrsko delo*. Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/4494587#full>. (Dostop: 26. maj 2023).

Gregor Bolčina - *Bunkerji na Veliki Milanji*, 2022. Dostopno na: <https://www.youtube.com/watch?v=Xr9hoJlojB0>. (Dostop: december 2023).

Gregor Bolčina - *Italijanski vojaški ostanki na nekdanji rapalski meji, Obramec, Vrata in Mašun*, 2022. Dostopno na: <https://www.youtube.com/watch?v=Z5phbenOlzc>. (Dostop: december 2023).

Gregor Bolčina, *Mussolini in protitankovski jarki pri Koritnicah*, 2022. Dostopno na: <https://www.youtube.com/watch?v=BvAsuvR8KGM>. (Dostop: december 2023).

Grom, Janez P, Peter Mikša, in Alenka Fikfak. »Pomen rapalske meje in vpliv na morfološki razvoj Idrije in Žirov.« *Annales : Anali za istrske in mediteranske študije = Annali di Studi istriani e mediterranei = Annals for Istrian and Mediterranean studies. Series historia et sociologia* 31, št. 1 (2021): 117.

Grom, Janez Peter, Alenka Fikfak, in Luka Skansi. »FORTIFICATIONS OF THE RAPALLO BORDER AND THEIR ROLE AS CO-CREATORs OF SPACE / RAPALLO SIENOS [TVIRTINIMAI IR JU VAIDMUO KURIANT ERDVE.« *Mokslas - Lietuvos ateitis* 10, št. 0 (2018): 1–8. Dostopno na: <https://doi.org/10.3846/mla.2018.1485> (dostop: november 2023).

Holz, Eva. »Bibliografija slovenske zgodovine - IX (Publikacije iz let 1982–1986).« *Zgodovinski časopis* 42, št. 2 (1988): 245–93.

Holz, Eva. »Bibliografija slovenske zgodovine VIII (Publikacije iz let 1978–1981).« *Zgodovinski časopis* 40, št. 1–2 (1986): 155–97.

Hrabar, Marina. *Kontrabant - nekoč junaštvo, danes le spomin : kontrabant čez italijansko-jugoslovansko mejo v 20. stoletju : magistrsko delo*. Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/1538384068>. (Dostop: 26. maj 2023).

»Italijansko-slovenska meja od Rapalla, prek Osima do danes (1920–2020), 2020.« Dostopno na: https://youtu.be/LcnwM_xr5c8. (Dostop: december 2023).

Janez Grom - *Vpliv utrdbenih sistemov rapalske meje na razvoj prostora*, 2022. Dostopno na: <https://www.youtube.com/watch?v=kqNYCLRCng>. (Dostop: december 2023)

Jankovič Potočnik, Aleksander. *Fortifying Europe's Soft Underbelly: The Rupnik Line, the Vallo Alpino and Other Fortifications of the Ljubljana*. Prevedel Mateja Perpar. 2nd ed. Bennington (Vermont): Merriam, 2010.

Janša-Zorn, Olga. »Bibliografija slovenske zgodovine (Publikacije iz let 1973–77).« *Zgodovinski časopis* 38, št. 1–2 (1984): 75–132.

Janša-Zorn, Olga, in Vasilij Melik. »Bibliografija slovenske zgodovine (Publikacije iz let 1969–1972).« *Zgodovinski časopis* XXIX, št. 3–4 (1975): 329–74.

Jarc, Rok. *Rapalska meja : primer reliktne meje in njeni vplivi na družbeno prostorsko strukturo Zahodne Slovenije : diplomsko delo*. Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/fllj/19094882>. (Dostop: 26. maj 2023).

Jeram, Tjaša in Urška Šturm. *Življenje ob rapalski meji med Blegošem in Javorčem : raziskovalna naloga : zgodovina in umetnostna zgodovina*. Gorenja vas: OŠ Ivana Tavčarja Gorenja vas, 2007.

Jože Simonič, *Štanga*, 2021. Dostopno na: <https://www.youtube.com/watch?v=3OYoB-tz7Qvc>. (Dostop: december 2023).

Kacin, Aleš. *Idejna zasnova sodobne rabe in predstavitve vojašnic GAF na stičišču Gorenjske, Primorske in Notranjske : magistrska naloga*. Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/3465604>. (Dostop: 26. maj 2023).

Kajba Milič, Slavka in Vasilij Melik. »Bibliografija slovenske zgodovine (Publikacije iz let 1959–60).« *Zgodovinski časopis* XV (1961): 242–56.

Kajba Milič, Slavka in Vasilij Melik. »Bibliografija slovenske zgodovine (Publikacije iz let 1961–62).« *Zgodovinski časopis* XVII (1963): 324–38.

Klemenčič, Rok. *Čas in dogodki, ki so zaznamovali Žiri in Žirovce od konca 19. stoletja do 2. sv. vojne : diplomsko delo*. Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/2381271>. (Dostop: 26. maj 2023).

Kogovšek, Franc. *Steze slovenskega spomina: vodnik po rapalski meji. Zv. 1, Od Osajnice (Žiri) do Vodice (Kalce)*. Ljubljana: F. Kogovšek, 2007.

Kogovšek, Franc.. *Steze slovenskega spomina: vodnik rapalske meje, Od Loma do Grčarevca*. Ljubljana: F. Kogovšek, 2009.

Kratek opis granične linije od visa Peč do mesta Rubeši južno od Kastva. Ljubljana, 1927. Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/93237248#full>. (dostop: december 2023).

Melik, Vasilij. »Bibliografija slovenske zgodovine (Publikacije iz let 1945–1950).« *Zgodovinski časopis* V, št. 1–4 (1951): 454–91.

Melik, Vasilij, Olga Janša, in Miroslav Stiplovšek. »Bibliografija slovenske zgodovine (Publikacije iz let 1963–68).« *Zgodovinski časopis* XXV, št. 1–2 (1971): 165–86.

Melik, Vasilij, Slavka Kajba, Majda Smole, in Ema Umek. »Bibliografija slovenske zgodovine (Publikacije iz let 1951–1958).« *Zgodovinski časopis* XII–XIII (1959): 377–422.

Mikša, Peter, Alenka Fikfak, in Janez Grom. »Rapalska meja in njen vpliv na zgodovinski prostorski razvoj okolice : primer Žirovske kotline.« *Retrospektive : znanstvena revija za zgodovinoisje in sorodna področja* 5, št. 2/3 (2022): 199–225.

Mikša, Peter, in Matija Zorn. »Rapalska meja: četrto stoletje obstoja in stoletje dediščine.« *Nečakov zbornik, Historia : Znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani*, 2017, 605–41.

Mikuž, Metod. »Boji Komunistične partije Jugoslavije za zahodne meje (od 1941 do 1945).« *Zgodovinski časopis* 12 (1958): 7–50.

Mohorič, Janja. *Zgodovinska utemeljitev teritorialno-upravne razdelitve na območju nekdanje rapalske meje : diplomsko delo : COBISS+*. Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/19764232>. (Dostop: 26. maj 2023).

Mrak, Judita Evridika. *Rupnikova linija skozi čas s poudarkom na njeni današnji izletniški ponudbi v občini Gorenja vas – Poljane : diplomsko delo*. Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/66314082>. (Dostop: 26. maj 2023).

»Mrouce cajta : [informativno gradivo : zbirna mapa].« Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/36956163#full>. (Dostop: 2. april 2023).

Naglič, Miha. *Pozdravljeni, ljubitelji utrdb! : vodnik po muzejski zbirki in utrdbah okoli Žirov*. Žiri: Turistično društvo Žiri, 2007.

Pavlin, Neja. *Idejna zasnova revitalizacije vojaške gorske postojanke za Lepočami : magistrsko delo*. Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/55564803>. (Dostop: 26. maj 2023).

»Pilo portabandiera al Confine Italo-Jugoslavo di Caccia (Postumia). Slikovno gradivo : (scultore P. Morbiducci).« Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/77781507#full>. (Dostop: 2. april 2023).

»Planina – malne.. Slikovno gradivo : Mühlthal. : dopisnica = Postkarte.« Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/76322307#full>. (Dostop: 1. april 2023).

»Pozdrav iz Planine – Gruss aus Planina; Slikovno gradivo : Malne – Mühlthal : dopisnica = Correspondenz-Karte; Gruss aus Planina.« Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/76212483#full>. (Dostop: 1. april 2023).

Rejec, Albert. »Ob 50-letnici Rapalla (12. 11. 1920–12. 11. 1970).« *Primorski dnevnik*, 11., 13. november, 14. november 1970, 256, 257.

»Rejec, Albert (1899–1976) – Slovenska biografija.« Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi499324/>. (Dostop: 28. marec 2023).

»Rezultati iskanja ‚rapalska meja‘ :: COBISS+ VSE.« Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/search/advanced?ax&ti&kw=%22rapalska+meja%22&db=cobib&sort=py&mat=allmaterials>. (Dostop: 28. marec 2023).

Rutar, Boris. *Vojaško-politična zaveznitva evropskih držav in Primorci ob rapalski meji 1920–1941 : diplomsko delo*. Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/4061179>. (Dostop: 26. maj 2023).

Ržek, Nataša, in Barbara Klemenčič. *Rapalska meja : raziskovalna naloga*. Gorenja vas: OŠ Ivana Tavčarja Gorenja vas, 2011.

»Slovenska bibliografija.« Dostopno na: http://sb.nuk.uni-lj.si/Results.aspx?query=%27KEY_WORDS%3drapalska+meja%40%27&ss=1&avi=2&pageSize=100. (Dostop: 14. marec 2023).

Smiljanič, Ivan. »Spominsko obeležje zasedenemu ozemlju pred rektoratom Univerze v Ljubljani.« *Kronika* 71, št. 1 (2023): 173–94. Dostopno na: <https://doi.org/10.56420/Kronika.71.1.10> (dostop: november 2023).

Smrdel, Valentina. *Vojaškozgodovinska dediščina utrdbenega sistema Alpskega zidu na območju Pivške kotline : diplomsko delo*. Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/58634338>. (Dostop: 26. maj 2023).

Sossou, Vanja. *Rapalska meja in razmejitvena komisija : odmevi v slovenskem in italijanskem časopisu : magistrsko delo*. Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/94620675>. (Dostop: 26. maj 2023).

Tvrtko Jakovina – Hrvaška in rapalska meja, revizija zgodovine in zunanja politika, 2022. Dostopno na: <https://www.youtube.com/watch?v=7bPCJ8nWNj8>. (Dostop: december 2023).

Vouk, Matjaž. *Zahodna fronta : oblikovanje in utrjevanje rapalske meje : diplomsko delo*. Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/34550621>. (Dostop: 26. maj 2023).

Zgaga, Cveto. *Lungo il vecchio confine : confine secondo il trattato di Rapallo, sottosettore XXI.C Podbrdo*. Podbrdo: Turistično društvo Podbrdo, 2000.

Zgaga, Cveto. *Old border trail : The Rapallo Border, Subsector XXI.C Podbrdo*. Podbrdo: Tourist Society, 2000.

Zgaga, Cveto. *Wanderweg auf der alten Grenze : Rapallo Grenze, Teilsektor XXI.C Podbrdo*. Podbrdo: Turistično društvo Podbrdo, 2000.

Zorn, Matija, in Peter Mikša. »The Rapallo Border between Italy and Yugoslavia after the First World War.« V *Frontières : = Grenzen*, uredil Gunda Barth-Scalmani, Patrick Kupper, Anne-Lise Head-König, Internationale Gesellschaft für Historische Alpenforschung, in Universität Innsbruck, 1. Auflage., 165–81. *Histoire des Alpes* 23. Zürich: Chronos, 2018. Dostopno na: <http://doi.org/10.5169/seals-813375> (dostop: november 2023).

Žorž, Grega. *Rupnikova linija in Alpski zid : zaključna seminarska naloga*. Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/50013794>. (Dostop: 26. maj 2023).

Žun, Tadej. *Izgradnja vojaških utrdbenih linij ob Rapalski meji v času med obema svetovnimi vojnami : diplomsko delo višješolskega študijskega programa*. Dostopno na: <https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/512539702>. (Dostop: 26. maj 2023).

POVZETEK

V prispevku so prikazani rezultati iskanja literature na temo rapalska meja. V pregled niso uvrščena splošna besedila o slovenski zgodovini ali zgodovini Primorske. Avtor je za iskanje uporabil bibliografije slovenske zgodovine, ki so bile objavljene v Zgodovinskem časopisu. V njih ni večjega števila naslovov. Več zadetkov se najde v sistemu Cobiss. Med 188 najdenimi naslovi so različne vrste izdelkov. Med njimi so naloge osnovnošolcev in študentov. Veliko je besedil, ki so jih napisali domačini ob meji. Pri teh besedilih gre za različne oblike – od turističnih vodičev, do monografskih publikacij o meji ali lokalni zgodovini. Nekaj izdelkov je zanimivih in interdisciplinarnih pristopov, kjer so pri nastanku besedila sodelovali zgodovinarji in geografi, ki se jim pridružijo tudi urbanisti.

Znanstvena besedila so objavljana v različnih jezikih, večina seveda v slovenščini. Običajen je povzetek v nekem tujem jeziku. V primeru besedil, ki so turistično-propagandne narave, pa so lahko celotna besedila večjezična.

Poseben tip izdelkov, ki pa sodi v segment virov, so posnetki, kjer gre največkrat za posnetke osebnih zgodb posameznikov, ki so živeli ob meji in jim je rapalska meja spremenila življenje osebno ali pa se je to njihovim družinam zgodilo v preteklosti.

Izbor izdelkov, ki sem jih vključil, je arbitraren in kdo drug bi lahko naredil drugačen izbor.

»Dve let in pol so za nas
barantali. V Rapalu kakor
živinče nas prodali.«¹

*Življenje Primorcev za rapalsko mejo
in podobe rapalske meje*

Božidar Flajšman

¹ Zapis v spominski knjigi Nade Pegan, Trst, Vikrče, 1920–1921.

Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta J6-3124 Rapalska meja: četrto stoletje obstoja in stoletje dediščine ter spomina, ki ga financira ARIS

IZVLEČEK

Z rapalsko pogodbo so se za Primorce začeli težki časi. Primorske Slovence so skušali uničiti politično, gospodarsko in kulturno. Razpustili so slovenske zadruga in posojilnice, začelo se je poitalijančevanje slovenskih krajev, osebnih imen, ukinjene so bile slovenske šole in društva. Uradna raba slovenščine je bila prepovedana in začelo se je tudi fizično nasilje. Zaradi nemogočih razmer se je veliko Slovencev izselilo predvsem v Jugoslavijo. Slovence so razmere prisilile, da so se organizirali in začeli z odporom. Najbolj znana odporniška skupina je bila TIGR (akronim za Trst, Istra, Gorica, Reka), ki je bila ustanovljena leta 1924.

Življenje Primorcev v tem času ponazarjata primera družine Pegan iz Trsta in družine Bolčina z Otlice nad Ajdovščino. Polona Lah hrani bogato gradivo svojih prednikov – družine Pegan, ki je od leta 1904 do 13. julija 1920 stanovala v Narodnem domu v Trstu. Ko so ga fašisti zažgali, so se iz goreče stavbe komaj rešili. Zakonca Ernest in Metka Pegan sta imela štiri otroke: Nado, Zoro, Danila in Stano. Zora Pegan se je poročila z Viktorjem Šoncem, ravnateljem Glasbene matice v Narodnem domu v Trstu. Nekaj mesecev po požigu Narodnega doma se je družina Pegan odselila v Vikrče pri Ljubljani, Viktor Šonc pa je ostal v Trstu, od koder je svoji bodoči ženi Zori pisal pisma in razglednice. Opisoval je tudi takratne razmere v Trstu in okolici, kar je lepo razvidno iz njune korespondence.

Andrej Bolčina hrani gradivo svoje družine, pa tudi sam je na svoji koži doživel življenje pod Italijo, in sicer v obdobju pred drugo svetovno vojno. Leta 1918 so Italijani zasedli njegovo rojstno vas Otlico in Otlica je postala *Ottelza*, cerkev so klicali *chiesa*, šolo pa so poimenovali *scuola*. Bolčina opisuje, kako je bilo v šoli, srečanja z italijanskimi vojaki in sploh takratno življenje v Otlici.

Ta članek je nastal predvsem na podlagi bogatega družinskega gradiva Polone Lah in Andreja Bolčine ter seveda na podlagi njunih pričevanj. Življenje Primorcev za rapalsko mejo ponazarjajo tudi podobe, ki so

jih v tem obdobju ustvarili različni umetniki, predvsem slikarji in fotografi. Prikazana je tudi takratna italijanska propaganda na razglednicah.

Ključne besede

Rapalska meja, življenje Primorcev, fašizem, podobe rapalske meje, propaganda

ABSTRACT

With the Rapallo Treaty, difficult times began for Primorje. They tried to destroy the Slovenes living in Primorska politically, economically and culturally. Slovenian cooperatives and loan companies were dissolved, the Italianization of Slovenian places and personal names began, Slovenian schools and associations were abolished. The official use of Slovene was forbidden and physical violence also began. Due to the impossible conditions, many Slovenes emigrated mainly to Yugoslavia. The situation forced the Slovenians to organize and start the resistance. The most famous resistance group was TIGR (acronym for Trieste, Istria, Gorica, River), which was founded in 1924. The life of the people of Primorje at that time is illustrated by the examples of the Pegan family from Trieste and the Bolčina family from Otlice nad Ajdovščino. Polona Lah keeps the rich material of its ancestors – the Pegan family, who lived in the National House in Trieste from 1904 to July 13, 1920. When the fascists set it on fire, they barely escaped from the burning building. Ernest and Metka Pegan had four children: Nada, Zora, Danila and Stana. Zora Pegan married Viktorje Šonec, director of the Music Center at the National House in Trieste. A few months after the burning of the National House, the Pegan family moved to Vikrče near Ljubljana, while Viktor Šonc stayed in Trieste, from where he wrote letters and postcards to his future wife Zora. He also described the conditions in Trieste and the surrounding area at the time, which is clearly evident from their correspondence. Andrej Bolčina keeps his family's material, and he himself experienced life under Italy, namely in the period before the Second World War. In 1918, the Italians occupied his native village of Otlica and Otlica became Ottelza, the church was called chiesa, and the school was called scuola.

Bolčina describes what it was like at school, meetings with Italian soldiers and life in Otlica at that time. This article was created primarily on the basis of the rich family material of Polona Lah and Andrej Bolčina and, of course, on the basis of their testimonies. The life of the people of Primorje beyond the Rapallo border is also illustrated by images created during this period by various artists, mainly painters and photographers. Italian propaganda on postcards of the time is also shown.

Keywords

The Rapallo border, the life of the people in Primorska, fascism, images of the Rapallo border, propaganda

Z rapalsko pogodbo so se za Primorce začeli težki časi. Primorske Slovence so skušali uničiti politično, gospodarsko in kulturno. Razpustili so slovenske zadrage in posojilnice, začelo se je poitalijančevanje slovenskih krajev, osebnih imen, ukinjene so bile slovenske šole in društva. Uradna raba slovenščine je bila prepovedana. V poročilu slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije lahko preberemo, da je italijanska oblast tudi spodbujala izseljevanje Slovencev, njihovo nastavljanje v notranjost države in kolonije ter načrtovala notranjo agrarno kolonizacijo Primorske z dosegljevanjem Italijanov. Z gospodarskimi ukrepi so si prizadevali v temeljih preoblikovati podobo slovenske skupnosti, da bi jo po odstranitvi višjih slojev uskladili s stereotipom o neizobraženem in podeželskem Slovanu, ta pa naj bi postal lahek plen asimilacije v »višjo« italijansko omiko. Te obsežnejše načrte je spremljalo skrajno surovo politično preganjanje.² Zaradi nemogočih razmer se je veliko Slovencev izselilo predvsem v Jugoslavijo.³ Številne družine so se preselile v Prekmurje.⁴

2 Slovensko italijanski odnosi 1880–1956, Poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije, 19.

3 Mojca Ravnik med drugim navaja, da so se ob koncu 1. svetovne vojne prebivalci iz slovenske Primorske, ki jo je z rapalsko pogodbo zasedla Italija, množično izseljevali v evropske in čezmorske države, tudi v Jugoslavijo. Tako so se po letu 1920 begunci iz Primorske in Istre naselili tudi v krajih ob madžarsko-jugoslovanski (zdaj slovenski) meji v Prekmurju. Tam je nova jugoslovanska oblast ustanočila kolonije zanje, poleg že obstoječih naselij z madžarskim ali pretežno madžarskim prebivalstvom, in to na zemlji, ki je bila z agrarno reformo po 1. svetovni vojni odvzeta madžarskim veleposestnikom. Kolonizacija v Prekmurju se je končala leta 1934. Naseljenih Primorcev je bilo 142 družin z okrog 600 prebivalci. Glej: Ravnik, Mojca. »Sprejeli so nas za svoje“ Otroci internirancev iz taborišča Sárvár na Madžarskem v reji pri kmetih v Bački med 2. svetovno vojno« *Traditiones*, 39/1 (2010), 225–238.

4 Družina Jožeta Vidiča iz Kamovcev je ena od številnih primorskih družin, ki se je po sprejemu rapalske pogodbe preselila v Prekmurje. Komaj so si uredili življenje, se je že začela 2. svetovna vojna in junija 1942 so jih Madžari izgnali v internacijo v Sárvár, kjer je bilo še posebej težko za otroke. Srbska pravoslavna cerkev je, da bi rešila otroke iz taborišča, organizirala zanje rejništvo v Bački. Starši so se za to možnost odločali, da bi otrokom omogočili preživetje. Tako so se odločili tudi starši Jožeta Vidiča. Pričevanja Jožeta Vidiča so dostopna na:

Vidič, Jože. »Zašto plačeš zakaj jokaš.« Dostopno na: <https://youtu.be/iKB7PIlCCmA> (Dostop: 5. maj 2023);

Vidič, Jože. »Pisati sem se naučil v blatu.« Dostopno na: <https://youtu.be/yhrC-qTA35E> (Dostop: 5. maj 2023);

Vidič, Jože. »Otrok iz taborišča Sarvar.« Dostopno na: <https://youtu.be/CzUeSZHmLD0> (Dostop: 5. maj 2023).

Začelo se je tudi fizično nasilje. Prvim fašističnim napadom iz leta 1920, ko so fašisti požgali slovenski Narodni dom v Trstu, napadli in razdejali Delavski dom in tiskarno delavskih časopisov, je leta 1921 sledila splošna fašistična ofenziva, ki je trajala tja do srede leta 1922. Fašistično gibanje se je v začetku leta 1921 tudi številčno toliko okrepilo, da je lahko razširilo teror na vso deželo. Iz mest so čete s tovarnjaki odhajale na podeželje, v slovenske ali hrvaške vasi, kjer so kot »kazenska ekspedicija« v nekaj urah razdejale vse, kar jim je bilo trn v peti.⁵

Slovence so razmere prisilile, da so se organizirali in začeli z odporom. Najbolj znana odporniška skupina je bila TIGR (akronim za Trst, Istra, Gorica, Reka), ki je bila ustanovljena leta 1924.⁶

Življenje Primorcev v tem času ponazarjata primera družine Pegan iz Trsta in družine Bolčina z Otlice nad Ajdovščino.

DRUŽINA PEGAN IZ TRSTA

Polona Lah hrani bogato gradivo svojih prednikov – družine Pegan, ki je od leta 1904 do 13. julija 1920 stanovala v Narodnem domu v Trstu. Ko so fašisti zažgali Narodni dom, so se iz goreče stavbe komaj rešili.⁷ Zakonca Ernest in Metka Pegan sta imela štiri otroke: Nado, Zoro, Danila in Stano. Zora Pegan se je poročila z Viktorjem Šoncem, ravnateljem Glasbene matice v Narodnem domu v Trstu.⁸ Nekaj mesecev po požigu Narodnega doma se je družina Pegan odselila v Vikrče pri Ljubljani. Viktor Šonc pa je ostal v Trstu, vse do srede marca 1927, ko se je tudi on odselil v Jugoslavijo. Iz Trsta je svoji bodoči ženi Zori pisal pisma in razglednice, v katerih je opi-

5 Ferenc, Kacin – Wohinz, Zorn, *Slovenci v zamejstvu*, str. 48–51.

6 Pirjevec, Jože. »Trst je naš« : *Boj Slovencev za morje (1848–1954)*. Ljubljana: Nova revija, 2008, 119.

7 Pričevanje Polone Lah o družini Pegan: »Polona Lah – Požig je zaznamoval moje prednike.« Dostopno na: <https://youtu.be/JmUyd3w3s3Y> (Dostop: 10. maj 2023) in »Polona Lah, Dve let in pol so za nas barantali V Rapalu kakor živinče nas prodali.« Dostopno na: https://youtu.be/lkkcH_oNDFQ (Dostop: 10. maj 2023).

8 Podrobneje o Viktorju Šonc v: *Slovenki biografski leksikon*. Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi661855/> (Dostop: 10. maj 2023).

soval tudi takratne razmere v Trstu in okolici, kar je lepo razvidno iz njune korespondence.⁹

Slika 1: Družina Pegan okoli leta 1925 v Ljubljani.

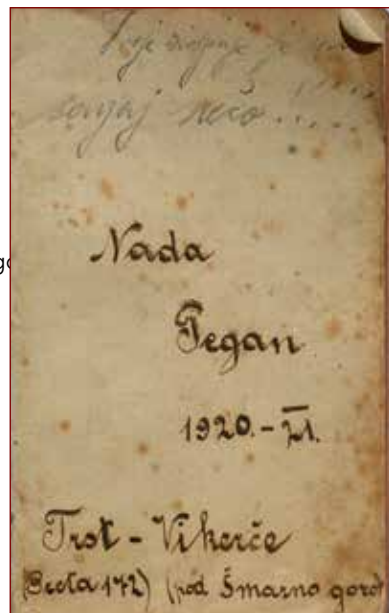
Od leve: Zorica Šonc (roj. Pegan, prejemnica razglednic/pisem), Viktor Šonc (avtor besedil na razglednicah/pismih), Metka Pegan (mama), France Škarja (mož Nade Pegan), Metka Škarja (dojenček, bodoča mama Polone Lah), Nada Škarja (roj. Pegan), Danilo Pegan (stoji), Ernest Pegan (oče, sedi) in Stana Pegan.

9 Arhiv Polone Lah.

Ohranjena je spominska knjiga Nade Pegan, pisana v letih 1920 in 1921, v kateri med drugim najdemo zapisano:

Dve let in pol so za nas barantali.
V Rapalu kakor živinče nas prodali
tako usoda brate nas ločila
O Bog ve, al se združimo še kdaj
O Jugoslavija srečna Ti dežela
tam svobodno brat bratu v roko sega
a mi kot sužnji vragu smo prodani.
O bratje al nas rešite še kdaj.
Prisegamo, da zvesti bomo ostali
na brambi za svobodo zlato
za narod naš in milo domovino
mi srčno kri prelijemo.

Primorska, 1921

Slika 2 in 3: Naslovnica in zapis iz spominske knjige Nade Pegan (por. Škarja), Trst in Vikarče pod Šmarno goro, 1920–1921.

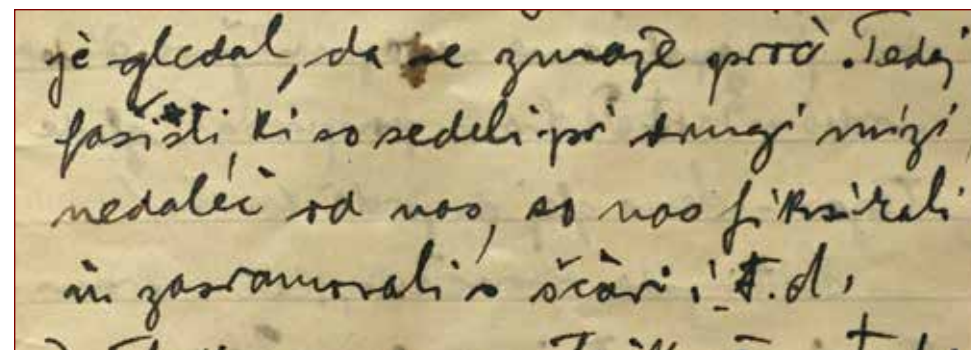
Ohranjena je tudi bogata korespondenca med Viktorjem Šoncem in Zorico Pegan, ki zgovorno prikazuje takratne razmere. Viktor Šonc je 17. julija 1921 poslal Zorici Pegan pismo, v katerem opisuje dogajanje med in po glasbenem večeru, ki so ga imeli v Sv. Ivanu. Opisuje pa tudi

dogajanje ob koncu šolskega leta, ko so podeljevali spričevala. Med drugim je zapisal:

Predraga Zorica!

Hvala Bogu, produkcijo imamo že za seboj. Občinstva polna dvorana pri Sv. Ivanu. Uspela v gmotnem in moralnem oziru prav dobro. Gojenci so nastopali posebej korajžno, le gč. Lampretova je imela nekoliko tremе. Občinstvu je posebno ugajal pevski zbor /.../ S tem dobro uspelim glasbenim večerom se je odvalila teža iz mojih ramen in takoj občutim, da lažje diham. Premnogo sem imel bremena na svojih plečih ravno za ta glasbeni večer. Še posebno zato, ker so nas tako zelo nadlegovali fašisti pri pevskih vajah. Ob zaključku šolskega leta smo razdeljevali spričevala na štirih krajih: v Barkovljah, Rojanu, pri Sv. Jakobu in pri Sv. Ivanu. Po razdelitvi spričeval v Rojanu smo se vsedli na dvorišču k mizi: Kirk (?), Ivančič in jaz /.../ Tedaj fašisti, ki so sedeli pri drugi mizi nedaleč od nas, so nas fiksirali in zasramovali s ščavi itd. In tako so nam otežkočene tudi one urice, v katerih naj bi se odpočili /.../.

Slika 4: Odloemek iz pisma Viktorja Šonca, ki ga je poslal Zori Pegan, Trst, 17. 7. 1921.

Dva meseca kasneje, 4. septembra, pa je Zorica poslal razglednico z motivom panorame Trsta, kjer piše:

Draga Zorica!

Sem v Trstu (in – na Vikarčah). Zopet ,vesela' novica! Pred dnevi so razbili fašisti vso opremo v rest. ,Evropa.' Tjakaj so zahajali po večini Slovenci in

Nemci. Ranjen je bil Mikuletič (s palicami po glavi) in dr. Slavik. V levo roko in tudi Ribičič nekoliko. Včeraj se je imela vršiti velika veselica na Opčinah za istr. žrtve, a je bila zadnji hip prepovedana. Pogled na to nesrečno mesto me spominja na najino vožnjo iz Opčin. Pozdrave mami in vsem, Tebi poljub. Tvoj Viktor.

Slika 5 in 6: Slikovna in sporočilna stran razglednice, ki jo je Viktor Šonc poslal Zorici Pegan, Trst, 4. 9. 1921.

»VSE, KAR JE BILO PRI NAS KULTURNEGA, SO HOTELI UNIČITI.«¹⁰

Družina Bolčina »Zahribarski« z Otlice

Andrej Bolčina hrani gradivo svojih prednikov z Otlice. Gre za kraj na planoti nad Ajdovščino, imenovana tudi Angelska gora ali krajše Gora. Leta 1918 so jo zasedli Italijani in vas Otlica je postala *Ottelza*, cerkev so klicali »chiesa«, šolo pa so poimenovali *scuola*.¹¹

Slika 7: Pozdrav iz angelske gore – Otlice. Razglednica iz okoli leta 1900, verjetno poslana leta 1904. Žig je nečitljiv. Foto Pribyl. C.C. Becke, Bleicherode.

¹⁰ Andrej Bolčina – Tukaj se govori samo italijansko. Dostopno na: <https://youtu.be/uSZDmzRh8zo> (Dostop: 4. maj 2023).

¹¹ Prav tam.

Slika 8: Otlica, napis tokrat v italijanskem jeziku. Razglednica natisnjena leta 1939. Fotostampa A. Trialdi, Milano 1939.

Slika 9: Družina Bolčina »Zahribarski« z Otlice leta 1931. Zadaj od leve stojijo: Anica, Leopold, Alojz in France, spredaj od leve pa Jožef, mama Marija, v naročju drži Andreja (pričevalec in lastnik gradiva o družini Bolčina), oče Janez, v naročju drži Stanka, in stara mama Meta. Manjkajo polbrat Janez, sestre Marija in Ivanka ter brat Viktor.

Andrej Bolčina pripoveduje, da so Italijani do leta 1926 deloma dopuščali slovenski jezik, po tem letu pa samo bogoslužje, če je župnik govoril slovensko. Nobenega petja, slovesnosti ali pouka ni smelo biti v slovenskem jeziku.¹² Slovenske uradnike so pregnali in premestili globoko v Italijo, sem pa pripeljali italijanske. Če je svojemu sošolcu v razredu rekel samo eno besedo v slovenščini, jo je dobil z ravnilom po glavi. In grožnjo: »Tukaj se govori samo italijansko.« Zjutraj, ko so prišli v šolo, so morali vstati in za pozdrav zrecitirati, da so rojeni v Italiji in zato Italijani. Seveda v italijanskem jeziku. To so morali v razredu ponavljati posamično. Pri raznih slovesnostih, ko so npr. dvigali zastavo na drog, pa so morali te besede ponavljati v zboru. Seveda pod grožnjo, da bodo kaznovani, če ne bo tako. Grozili so jim tudi, da morajo prinesiti denar za fašistično izkaznico. Otroci osnovne šole so bili *O.N. Balilla*, to je neke vrste pionirji.¹³ Tisti, ki je prinesel pet lir, je dobil izkaznico, da je član fašistične organizacije. Andreju Bolčini oče ni dal petih lir, ker jih tudi ni imel. Vsi, ki niso prinesli denarja, so bili šikanirani in zapostavljeni, kar se je poznalo tudi na ocenah. Postavili so jim npr. vprašanja, na katerega niso mogli odgovoriti, in posledično so seveda dobili negativne ocene.¹⁴

12 Slovenščino kot uporabni jezik strank so odpravili s sodišč že leta 1922, uradno pa z odlokom leta 1925. Iz javnih uradov je slovenščino postopoma izrinjala že sestava uradniškega osebja, po uveljavitvi pokrajinskega in občinskega zakona januarja 1923 pa je italijanščina tudi uradno postala edini uporabljeni jezik po uradih. Obenem so odstranili tudi slovenske napise in izveske na trgovinah, gostilnah in drugih lokalih, po letu 1930 pa je bila italijanščina predvidena celo za nagrobne spomenike. V zasebnem življenju je pogovor v slovenščini na javnih mestih zbuja ogorčenje morebiti prisotnih fašistov in temu so sledili opomini in graje pa tudi spopadi. V letih pred vojno je bila slovenščina prepovedana tudi v cerkvi.

Ferenc, Kacin – Wohinz, Zorn. *Slovenci v zamejstvu*, 73.

13 Fašistična organizacija ONB/Opera nazionale Balilla/ je zajela šolske otroke v starosti med 8. in 13. letom starosti. »Opera nazionale Balilla.« Dostopno na: https://it.wikipedia.org/wiki/Opera_nazionale_Balilla (Dostop: 2. maj 2023). Za poitalijančevanje in fašizacijo slovenske mladine so skrbele posebne ustanove in organizacije. Predšolske otroke je povezovala organizacija Figli della Lupa (otroci volkulje), šolarje organizacija Balilla za dečke in Piccole Italiane za deklice, vojaško organizirana Avanguardia fascista je povezovala mladince od 14. do 18. leta, dekleta v isti starosti pa so spadale v organizacijo Giovani Italiane. Vse te organizacije je od leta 1937 povezovala zveza liktorske mladine, Gioventu italiana del Littorio. GIL, medtem ko je za univerzitetno mladino obstajala organizacija Gruppo universitario fascista – GUF.

Prav tam, 71, 72.

14 Andrej Bolčina.

VIA ALI VIVA ITALIJA

Andrej Bolčina je zelo hvaležen svojemu starejšemu bratu Leopoldu, ki mu je povedal in tudi napisal delček svojih spominov na tiste čase. Bil je še otrok, 7 do 8 let mu je bilo, vendar so mu dogodki ostali globoko v spominu. Možje in fantje – nekdanji vojaki avstrijske vojske, so se vračali domov na Goro z raznih bojišč.¹⁵ S seboj so mnogi prinašali orožje. Previdni, vsega hudega vajeni Gorjani, so poskrbeli za svojo varnost. »Za vsak slučaj,« so dejali. Če drugega ne, pa za »raubšic« (divji lov). Andrej Bolčina še doda, da so te avstrijske puške njihovi očetje in dedki leta 1918 skrbno skrili za špirovce na podstrešjih. Čez 25 let pa so jih njihovi sinovi in vnuki – partizani, potegnili na plano in z njimi odšli v hosto.

Med drugim je Leopold Bolčina zapisal, da so prišle »tiste črne žvali« in njegova vas je postala Ottelza. Začela se je italijanska zasedba slovenskega ozemlja. Le truppe militari del' Esercito Italiano (Italijanske vojaške enote) so korakale proti Kobaridu in Bovcu, na drugi strani proti Postojni. Pa tudi na Hrvaško proti Reki. Enota italijanske vojske, ki je bila napotena v Vipavsko dolino, je iz Ajdovščine korakala proti Palam (naselje nad Ajdovščino v bližini izvira reke Hubelj). Na Palah, ob poti, ki vodi na Goro, so bile vojaške kasarne.

Nekaj oboroženih Gorjanov je sklenilo, da bodo tej »laški nadlogi« preprečili naselitev v bližini poti, ki edina vodi z Gore na Deželo.¹⁶ S svojimi puškami so se razporedili po robu Gore, kjer je dober pregled nad Vipavsko dolino. Nabasali so puške in salva strelav se je razlegala nad kolono voja-

¹⁵ Borut Klajban in Gorazd Bajc navajata, da je malo znanega o povojni usodi bivših avstro-ogrskih vojakov, med katerimi so bili številni rojeni v Julijski krajini ali na Južnem Tirolskem. Nanje so italijanske oblasti gledale z velikim nezaupanjem; med posebej nevarne so prištevale tiste, ki so se vračali iz Rusije. Zaradi nevarnosti širjenja boljševističnih idej so jim najprej poskušale vrnitev preprečiti. Večinoma so bili internirani v razna taborišča, kjer so jih zasliševali, ocenjevali njihovo politično orientacijo, lahko so jim dodelili tudi prevzgojo. Za Julijsko krajino, Dalmacijo in Južno Tirolsko imamo naslednje podatke: kakih 30.000 so zaprli v taborišče blizu kraja Gardolo (severno od Trenta), 3000 v Krmin, 1700 v Isernijo (v Liguriji), med 290 in 370 v Verono – torej približno 35.000, ne vemo pa, koliko je bilo med temi posebej Slovencev, Hrvatov ali Nemcev. Klajban in Bajc, *Ogenj, ki je zajel Evropo*, 107.

¹⁶ Iz Otlice v Vipavsko dolino.

kov, ki so iz Ajdovščine korakali proti Palam. Učinek je bil enak streljanju s fračami, ker je razdalja prevelika. Klub dolgim cevem na razmajanih avstrijskih flintah, so krogle omagale pred ciljem. Ampak nekaj strahu je streljanje le pustilo v kosteh in srcih teh prihajajočih »hrabrih« vojščakov. »Su quelle montanie viva la gente disgraziata,« so dejali (na tistih hribih živi neko peklenško pleme). Tako je nastopilo obdobje neke vrste »bojnega« premirja med Gorjani in vojaki na Palah. Gorjani, zlasti žene in dekleta, niso hodile na »Deželo,« ker so se bale vojakov. Vojaki pa tudi niso rinili v njihove hribe. Mir in zatišje je prekinil vaščan Janez »Ronski«. Nekega dne se je ojunčil in jo mahnil na »Deželo«. Peš po Rebri, mimo vojašnice na Palah v Ajdovščino. Ni druge poti. Vojaki, sicer še vedno v strahu, so hoteli Janeza nekaj vprašati. Obstopili so ga in v laškem jeziku tiščali v njega. Janez ni ničesar razumel. Poskušal je bežati. Vojaki za njim. Janez pa na ves glas: »Via Italija«, namesto Viva Italija (proč Italija, namesto živela Italija). In tako je Janez dobil nekaj batin, dokler ga ni rešil domačin, ki je vojakom razložil Janezovo pomoto.¹⁷

Slika 10: Izvir Hublja, vojašnica na Palah in mlin Jochmann. Razglednica iz okoli leta 1910. Foto: Priyl. Vojašnica na Palah je sprva služila avstro-ogrski vojski, po Rapalskem sporazumu pa italijanski.

¹⁷ Pripoved Andreja Bolčine, 15. 4. 2023, zapis hrani avtor članka. Pripovedi Andreja Bolčine, navedene pod opombami, so dopolnila intervjuja, ki ga je avtor članka opravil z Andrejem Bolčino 16. 2. 2023. Intervju je dostopen na: »Andrej Bolčina, Tukaj se govori samo italijansko.« Dostopno na: <https://youtu.be/uSZDmzRh8zo> (Dostop: december 2023)

BATALJUN SPEČALE

Tako kot ostali fantje je Polde (Leopold), brat Andreja Bolčine, služil redni vojaški rok v italijanski vojski. Slovenski fantje so bili pomešani med italijanskimi vojaki. Ko se je začela druga svetovna vojna, so jih izločili iz teh bojnih enot in premestili v t. i. *bataljun spečale*, kakor so pravili posebni enoti italijanske vojske, ki je bila namenjena samo Slovencem. Bili so brez orožja in oznak.

Na Otlici pa so otroci imeli z vojaki normalne odnose, včasih so jim dali kaj za jesti. Za protiuslugo so jim morali priskrbeti jajca, piščance ali kure.¹⁸ Med te dobrote so jim včasih podtaknili tudi kakšnega vaškega potepuškega mačka. Odrtega, brez glave in repa so z lahkoto prodali za domačega zajca. Pa še kakšen naboj so sunili, če je bila prilika in ob tabornem ognju, ko so pastirji v žerjavici pekli krompir, so v ognju pokali tudi naboji. Za popestritev pastirskega življenja.¹⁹

»40 LIR, ČE NA BO PREUČ, HASPUT ŽUPN»K?«

Nadalje Bolčina pripoveduje, da je Gora, planota nad Ajdovščino, z vasmi Predmeja, Otlica in Kovk, nudila prikladen teren za vaje italijanske kraljeve vojske. Stalne naselitve vojaških enot pa tu ni bilo. Najbližje enote so bile v Ajdovščini in Vipavi. Strategiji imperialne Italije so v teh krajih videli izhodišče za pohod in zasedbo slovenskega ozemlja onkraj rapalske meje. Zato so tu gradili ceste in druge objekte, ki bi služili njihovi zavojevalski vojski, ko bodo nastopile vojne razmere. Tudi vojaške vaje so zasledovale edini cilj – zasedbo ozemlja v ljubljanski pokrajini. Vojaške vaje so se množile v sorazmerju z naraščanjem napetosti med državami. Italijanska kraljeva vojska je izvajala vaje tudi z lahkim topništvom, katerih cevi so obračali v notranjost Slovenije.

¹⁸ Andrej Bolčina.

¹⁹ Pripoved Andreja Bolčine, 13. maj 2023, zapis hrani avtor članka.

Resnici na ljubo je treba priznati, pravi Bolčina, da redna italijanska kraljeva vojska v začetnem obdobju ni kazala sovražnosti do prebivalstva teh krajev. Na Goro so na kondicijske pohode prihajali alpinci, bersaljerji²⁰ s kolesi in tudi pešaki. Le dekleta in žene so morale bežati pred vsiljivimi vojaki na Palah, kadar so se vračale iz Ajdovščine.

Kadar so vojaške vaje trajale več dni, se je enota utaborila na prostem, zunaj naselja, na kakšni jasi v zavetrju pred burjo, običajno poleti, ko je bilo lepo in suho vreme. Tako je bilo tudi v drugi polovici 30 let prejšnjega stoletja, ko je večja topniška enota taborila na posesti Franca Bolčine, »Čibejskega« iz Otlice 86. Vojaki so postavili šotore za počitek, poljsko kuhinjo, jamo za latrino in razporedili topove na »Srednji njivi« ob poti, ki pelje v »Zavrh« Od tam so s pravimi granatami streljali na Platna v Čavnu.

Vaje so se končale in preden se je enota vrnila v kasarne, je poveljujoči oficir terjal od lastnika oceno škode, ki je bila povzročena na zemljišču, kjer je enota taborila. Resnici na ljubo, škode ni bilo nobene, ker je bila redka trava med kamenjem ožgana od suše, pa tudi domače govedo je popaslo, kar je bilo užitnega. Ampak oficir je bil zvest svoji vojaški etiki in je vztrajal pri oceni škode. Treba je bilo napisati zapisnik o škodi ali neke vrste zahtevek za povrnitev škode. Naš znanec, »stric France (pravili so mu Frence) Čibejski«, lastnik zemljišča, je bil večč mnogih domačih opravil, ampak da bi napisal to zapleteno besedilo v italijanščini, tega ni bil sposoben. Zato so poklicali na pomoč domačega župnika, ki je bil vedno pripravljen pomagati svojim faranom.

Župnik Albin Krapež je skrbno pisal, poveljujoči oficir je narekoval in stric Frence je tuhtal, kam bo obrnil morebitno liro, če jo bo prejel od vojaških oblasti? Treba je bilo napisati vrednost škode. Stric Frence je dahnil: »40 lir,

²⁰ Korpus bersaljerjev (italijansko *Bersaglieri*; dobesedno ostrostrelci) je naziv za korpus Italijanske kopenske vojske, ki ga je 18. junija 1836 ustanovil Alessandro Ferrero La Marmora za redno sardinsko vojsko, ki se je pozneje preoblikovala v Kraljevo italijansko kopensko vojsko. Vedno so veljali za visokomobilno lahko pehoto. Še danes so poznani po klobuku s črnimi peresi divjega petelina in po dejstvu, da na paradah ne korakajo, ampak (skoraj) tečejo. »Bersaljerji.« Dostopno na: <https://sl.wikipedia.org/wiki/Bersaljerji> (Dostop: 14. maj 2023).

če na bo preuč, hasput župn»k?« »Neč na bo preuč, jn tihu buodi,« je dejal župnik ter zapisal k številki 40 še eno ničlo. Tako so »soglasno« ocenili, da je na posesti Franca Bolčine zaradi vojaških vaj nastala škoda 400 lir. Vlogo so prisotni podpisali in poveljujoči oficir jo je odnesel na vojaški urad v Gorico. Na dištret, so rekli domačini (*Distretto*).

Čez kakšen teden je stric France dobil obvestilo – valio (položnico), da mu je odškodnina odobrena in znesek 400 lir lahko dvigne na pošti v Ajdovščini. Za takratne razmere je bil znesek 400 lir pravo bogastvo in stric France Čibejski se je lahko zahvalil župniku, ker je še enkrat dokazal, kako je pripravljen pomagati svojim siromašnim faranom.²¹

Župnik Albin Krapež se je izkazal tudi pri vpisovanju imen novorojencev v rojstno knjigo. Vpisoval je v »nevtralnem« jeziku. Slovenske verzije ni smel, italijanske ni hotel. Zato je zapisal v latinici. To je Andreju Bolčini pojasnil njegov naslednik Matej Kobal, ko je iskal podatke o svoji družini.²²

Sicer pa se je vest o »radodarnosti« vojske med vaščani hitro širila. Ker so v tistem času vojaki pogosto taborili na Gori, je marsikdo računal na tak zaslužek. Svoje misli o dodatnem zaslužku je poskušal uresničiti Franc Likar, »Šmonču« ata z Otlice. Pričakal je naslednjo vojaško enoto, ki je prihajala na Otlico, in poveljujočemu častniku ponudil svoje zemljišče, kjer naj bi se enota utaborila. Oficir je Likarjevo ponudbo z veseljem sprejel. Po končanih vajah, ko so vojaki pospravili tabor in odšli v kasarne, je »Šmonču« ata poslal v Gorico na »dištret« (*distretto* – vojaški urad) prošnjo za povrnitev škode na zemljišču, kjer so taborili vojaki. Prošnja je bila zavrnjena. Uradniki na »dištreti« – vojaški urad so se Likarju vljudno zahvalili: »/.../grazie signor Licarri /.../«

» /.../ hvala gospod Likar, ker ste razumevajoče, prostovoljno odstopili svoje zemljišče naši vojski, da je uspešno opravila svoje naloge.«

21 Pripoved Andreja Bolčine, 13. maj 2023, zapis hrani avtor članka.

22 Pripoved Andreja Bolčine, 14. maj 2023, zapis hrani avtor članka.

Kdo je »Šmončevem« atu spisal prošnjo, vaška kronika ni zabeležila. Tudi ni resnih dokazov o tej prigodi. Gorjani so znani šaljivci in zimski dolgi večeri so bili prikladni za take »štose«, ki so jih potem »prilepili« enemu ali drugemu vaščanu. S prenašanja od ust do ust je zadeva postala »resnična«.²³

ABESINIJA IN POROKA

Vojaška enota Leopolda Bolčine je bila predvidena tudi za pot na bojišče v Abesinijo. Da bi se izognil odhodu, je poklical svoje dekline domov na Otlico. Z njo se je v Bologni 16. oktobra 1935 na hitro poročil kar v vojaški uniformi. Poročenih mož takrat italijanske oblasti niso pošiljale na bojišča. Iz tistih časov je znan »znameniti« Musollinijev izrek »CHI SI FERMA, E PERDUTTO« (Kdor se ustavi, je izgubljen). Ta izrek je bil mišljen kot »Izgubljen v puščavi.« Zagrizeni fašistični oficirji so izrek dopolnili: »CHI SI FERMA, E PERDUTO. PRESEMPIO QUEI SCHIAVI« (Posebno tisti Slovani).²⁴

Slika 11: Poročna fotografija Leopolda Bolčine (roj. 1911 na Otlici) in Mimice (roj. Likar leta 1912 na Otlici). Bologna, 16. oktober 1935

23 Zgodbo je po pripovedovanju Antona Vidmarja z Otlice in lastnih spominih 13. 5. 2023 zabeležil Andrej Bolčina. Zapis hrani avtor članka.

24 Pripoved Andreja Bolčine, 15. april 2023, zapis hrani avtor članka.

OBJEKTI ZA OSVAJANJE ŠE PREOSTALEGA DELA SLOVENIJE

Andrej Bolčina je svojo pripoved zaključil z odzivom na izjavo, ki jo je pred leti podal visok italijanski funkcionar, ki je dejal, da je Mussolini vendar nekaj dobrega naredil za te kraje, da je gradil ceste, vodovod, mostove itd. Bolčina pritrdi, da je bilo res veliko teh objektov zgrajenih. Toda to infrastrukturo so gradili naši ljudje, skoraj v suženjskih razmerah, z grozovito majhnim plačilom. Delali so cele dneve v nemogočih razmerah. Vsi ti objekti v Julijski krajini, sedanji Primorski, so imeli samo en namen, da bodo služili za transport vojaštva, ko bo prišlo do vojne, do osvajanja še preostalega dela Slovenije proti Ljubljani. In to se je leta 1941 tudi zgodilo. Italijani so iz izvira Hublja pri Ajdovščini na Goro speljali vodovod. Na Sinjem Vrhu so imeli tri rezervoarje po 50.000 litrov vode, ki so jo črpali iz Vipave. Ta voda ni bila namenjena Gorjanom (domačinom) za pitje in uporabo. »Namenjena je bila italijanski vojski, ko bo prodirala naprej proti Sloveniji.«²⁵

Slika 12: Andrej Bolčina, Ljubljana, 18. januar 2023.

²⁵ »Andrej Bolčina, Tukaj se govori samo italijansko.«

DEKLE, PREPOLOVLJENO Z RAPALSKO MEJO (PODOBE RAPALSKA MEJE)

Na rapalsko pogodbo oz. na vzpostavitev rapalske meje so se odzvali umetniki – pesniki, slikarji, kiparji in fotografi tako na slovenski (jugoslovanski) kot italijanski strani. Izdana je bila tudi serija različnih razglednic.

Slika 13: Slikar Tone Kralj je usodo Primorcev prikazal s sliko Rapallo, 1943. Slika, polna simbolike, med drugim prikazuje dekle, ki simbolizira slovenski etnični prostor, preboden z ograjo (rapalsko mejo), ki Primorsko ločuje od (narodovega) telesa. Izpostavljena je glodanju (raznarodovanju) ostudnih pritlikavih fašističnih stvorov. Neme maske na vrhu slike predstavljajo okamnele ignorantske obraze političnih udeležencev kupčije s slovenskim ozemljem leta 1915 (Londonski pakt). Krvavi denar na dnu slike pa simbolizira Londonski sporazum iz aprila leta 1915, ko je bil tudi s slovenskim ozemljem kupljen vstop Kraljevine Italije v prvo svetovno vojno na strani antante.²⁶

²⁶ Sliko hrani Pokrajinski muzej Koper. Več o sami sliki in slikarju Tonetu Kralju v knjigi Egon Pelikan: *Tone Kralj in prostor meje*, 78–83, ter v filmu: Egon Pelikan: *Dekle, prepolovljeno z rapalsko mejo*. Dostopno na: <https://youtu.be/et63tG2dP48>. (Dostop: 5. maj 2023).

Slika 14: »Naš bil nekda je ves ta raj, očetom našim domovina. Tuj narod tod se širi zdaj, naš raj je tujcev zdaj lastnina.« Motiv za razglednico je naslikal Franjo Kopač. Založila jo je Družba sv. Cirila in Metoda v Ljubljani.

Zanimanje ljubljanskih oblasti za usodo Slovencev, ločenih od matice, je potrjevala tudi ustanovitev Pisarne za zasedeno ozemlje (1918–1920), ki je nastala na pobudo Narodnega sveta. Na skrbi je imela rešiti »neodrešene brate,« Slovence, ki so po letu 1918 ostali v Italiji.²⁷ Med drugim se je ukvarjala s pripravljanjem gradiva za Pariško mirovno konferenco in z objavljanjem propagandnih brošur. Po podpisu Rapalske pogodbe je prišlo do plejade drugih ustanov in združenj, ki so se ukvarjale s primorskim vprašanjem. V prvi vrsti velja omeniti Manjšinski inštitut, ki je nastal v Ljubljani leta 1925 na pobudo narodnoobrambnih organizacij, kot so bile Družba sv. Cirila in Metoda, Gosposvetski zvon, Jadranska straža, Slovenska straža in Jugoslovanska Matica.²⁸ Del dejavnosti navedenih združenj je bila tudi izdaja razglednic, ki so prikazovale usodo Slovencev po priključitvi Primorske Italiji.

27 Nečak, Dušan. *Pisarna za zasedeno ozemlje*. Kronika (Ljubljana), 20/2(1972), 101–106.

28 Pirjevec, »Trst je naš«, 114–115.

Slika 15: »Slovo od Gorice.« Motiv je naslikal Saša Šantel, razglednico pa je založil Klub Jugoslovanskih akademikov iz Trsta, Gorice in Istre v Ljubljani. Odposlana je bila leta 1933.

Slika 16: Trpljenje Slovencev, ki so po podpisu rapalske pogodbe ostali v Italiji, je upodobil Hinko Smrekar na dopisnici založbe Jug. Izdana je bila leta 1927.

Slika 17: »Devin, Srečnejše novo leto.« Razglednica je izšla pri založbi Delniška tiskarna d. d. v Ljubljani. Poslana je bila leta 1933.

Slika 18: Slovenci, še posebej na Primorskem, so odločitev o priključitvi Primorske Italiji sprejeli z velikim razočaranjem in jo opredelili kot izdajstvo. Kljub temu se niso odrekli prizadevanjem za povezanost z narodno matico. O tem priča Pesem iredentistov Iga Grudna, natisnjena na dopisnici, ki poziva matico, naj da znak za vstajo v odtujenih delih slovenske zemlje in Istre. Izdala jo je založba »Jug« v Ljubljani.

OKUPIRANA SLOVENSKA ZEMLJA

20. marca 1921 je italijanska oblast pripravila v Trstu razkošno proslavo ob priključitvi Julijske krajine.

Vse mesto je bilo v italijanskih barvah. Na stotisoče zastav na vseh koncih in krajih. Pokazati se je hotelo v najobsežnejši meri, da je Trst vendar italijanski.²⁹

Slika 19: Žalna manifestacija in postavitve spominskega obeležja z napisom »Zasedenemu ozemlju«, pred sedežem univerze v Ljubljani na Kongresnem trgu 20. marca 1921.

Naslednjega dne je bil v mestnem parku (Giardino Pubblico) odkrit bronasti spomenik Finis Austriae. Kip, delo Riccarda Ripamontija, prikazuje žensko figuro, ki na rami kot trofejo nosi umirajočega dvoglavega

29 »Aneksijska proslava v Trstu.« *Slovenski narod*, 22. marec 1921, 2.

orla – simbol zmagovite Italije, ki je ugonobila Avstro-Ogrsko.³⁰ Opoldne je generalni civilni komisar Mosconi z balkona vladne palače na Velikem trgu zbrani množici prebral odlok o aneksiji in poudaril, da dokument Julijski Benečiji prinaša svobodo, pravico in mir, čemur je sledilo navdušeno vzklíkanje ter pokanje topov. Popoldne so pripravili kosilo, igranje godb in sprejeme, prostovoljcem s priključenih ozemelj pa so razdeljevali spominske svetinje. Mesto je bilo razkošno razsvetljeno z desetstiči žarnic, na dveh vojnih ladjah pa so priredili tudi ognjemet, ki ga je množica spremljala do poznih ur.³¹

Vzdušje v Ljubljani je bilo popolnoma drugačno. V časopisu Jutro so že 18. 3. 1921 med drugim napovedali: »V nedeljo proslavljajo Italijani svoj zločin nad našo krvjo, v nedeljo kličemo zato Vas na plan, da s sijajno manifestacijo naše zvestobe do ugrabljenih, zrušite pomen laške proslave.«³²

O slovesnosti, ki je bila v Ljubljani 20. marca 1921, isti dan kot italijanska v Trstu, pa je Slovenski narod 22. marca 1921 poročal, da si je v mislih in srcih ujedinjena z našimi brati onkraj meja, ki jih je postavila nesrečna rapalska pogodba, odela Ljubljana žalno obleko. Da jasno in odprto manifestira svojo žalost nad zločinom, katerega poslednji veseli akt za Italijo je današnja svečana aneksijska proslava v Trstu.

Črne zastave, trobojnice na pol droga, narodne zastavice, ovite s črnimi trakovi – tako izgleda danes naša drugače bela Ljubljana. Skrivnostno žalostno in pomembno obenem vihra na stolpu našega ponosnega grada žalna zastava in priča »urbi et orbi,« da slovensko pleme, ujedinjeno z brati Srbi in Hrvati v mogočni jugoslavenski državi, žaluje za svojimi začasno zaslužjenimi sinovi in hčerami, katerih ne bo pozabilo nikdar in za katerih osvobojenje hoče položiti

30 Riccardo Ripamonti in Finis Austriae. »Allegoria della Patria che porta come trofeo l'aquila bicipite.« Dostopno na: <https://catalogo.beniculturali.it/detail/HistoricOrArtisticProperty/0600173002> (Dostop: 12. maj 2023).

31 »Aneksijska proslava v Trstu.« *Slovenski narod*, 22. marec 1921, 2.; »Aneksijska proslava v Trstu.« *Jutro*, 22. marec 1921, 1; »Po aneksijskih slavnostih.« *Jutro*, 24. marec 1921, 2.; »Iz Trsta.« *Slovenski narod*, 25. marec 1921, 2.

32 »Žalna Manifestacija.« *Jutro*, 18. marec 1921, 1.

danes slovesno prisego, vteleseno v spomeniku za neodrešeno domovino.³³ Na manifestacijskem shodu pred univerzo so govorili dr. Rožič, poslanec Brandner, dobrovoljec Šlajmer in akademik Ude. Nato so vzdali spominsko ploščo, zastave so se poklonile, pevci so zapeli narodne himne in razšli so se v zavesti naloge, ki jih čaka. Žalne manifestacije se je udeležilo nad 10.000 ljudi.³⁴

Pred stavbo univerze so postavili spominsko obeležje z napisom: »Zasedenemu ozemlju.«³⁵ Med drugo svetovno vojno je bilo uničeno. Leta 2012 je bila odkrita nova plošča, tokrat posvečena bazoviškim žrtvam.³⁶

Slika 20: »Slovensko ozemlje« Razglednico je v Ljubljani po letu 1920 založila Slovenska straža.

33 »Žalna manifestacija v Ljubljani.« *Slovenski narod*, 22. marec 1921, 1.

34 »Žalna nedelja.« *Jutro*, 22. 3. 1921, 1.

35 Prav tam.

36 Podrobneje o takratni slovesnosti v Trstu in dogajanju v Ljubljani v: Ivan Smiljanič. *Spominsko obeležje zasedenemu ozemlju pred rektoratom Univerze v Ljubljani*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije; Kronika 2023, št. 1, 173 – 194. Glej tudi: »Tigrovci so se borili z orožjem. Mi se moramo z znanjem, s pametjo in samozavestjo.« Spominska plošča bazoviškim junakom se je vrnila domov.« Dostopno na: <https://www.rtvsl.si/slovenija/tigrovci-so-se-borili-z-orožjem-mi-se-moramo-z-znanjem-s-pametjo-in-samozavestjo/292524> (Dostop: 13. maj 2023)

Slovenci, ki so si prizadevali za narodno zedinjenje in so se ob koncu vojne že izrekli za snujočo se jugoslovansko državo, so ob vključitvi v italijansko državo doživeli hudo travmo.

Nova meja na severnem Jadranu, ki jo je določil že londonski pakt leta 1915 ter jo je v glavnem potrdila rapalska pogodba (1920), je odtrgala od matice četrtno narodnega telesa (327.230 ljudi po avstrijskem štetju leta 1910, 27.305 po italijanskem štetju leta 1921, 290.000 po ocenah Carla Schiffrerja), toda večje število Slovencev v Italiji ni vplivalo na položaj

Beneških Slovencev (ok. 34 tisoč po štetju iz leta 1921), ki so že dotlej živeli pod Italijo, oblasti pa so jih obravnavale kot dokončno poitalijančene in jim zato niso priznavale nikakršne narodne pravice.³⁷

Slika 21: »Okupirana slovenska zemlja. Dolina Soče, Trg Kanal.« Jugoslovanska tiskarna v Ljubljani je razglednico natisnila med obema vojnoma.

Okupirana slovenska zemlja. Dolina Soče. Trg Kanal.

37 Slovensko italijanski odnosi 1880–1956, Poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije, 15.

Slika 22: »Mejni prehod Hotedršica.« Meja je potekala tik ob vasi. Fotorazglednica iz obdobja med obema vojnoma.

Slika 23: »Bazovica/v ozadju hrib Kokoš/ Na tem mestu so bili 6. septembra 1930 ustreljeni Bidovec, Marušič, Miloš in Valenčič« je napis na fotorazglednici, ki jo je založil Org. prop. odsek S. j.e. v Ljubljani.

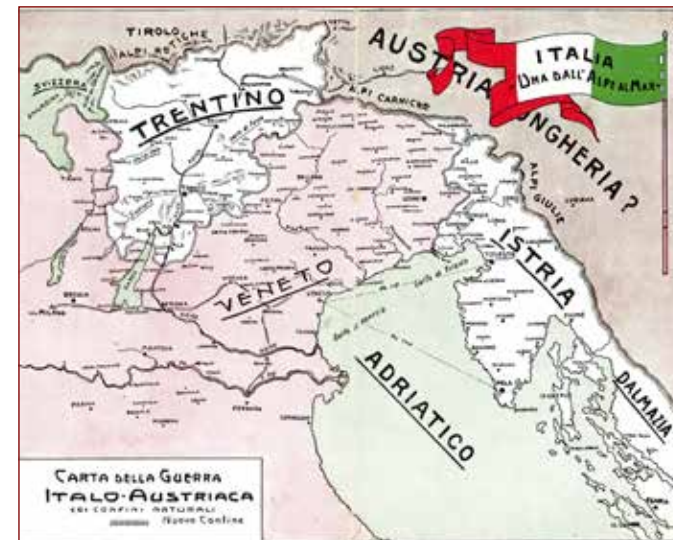
Slika 24: Razglednica prikazuje mejni prehod v Sušaku. Leta 1932 jo je izdala knjigarna Banič. Reka z okolico je po rapalski pogodbi imela status samostojne države, a je bilo mesto leta 1924 z rimskim sporazumom dodeljeno Italiji, ki ga je že prej vojaško nadzorovala in ni priznavala odločitve prebivalstva, ki je želelo ostati samostojno, na plebiscitu. Okolica Reke s Sušakom je po rimskem sporazumu pripadla Kraljevini SHS, ki je tam zgradila pomembno jugoslovansko pristanišče.³⁸

38 O zapletih glede Reke glej: Kovačević, *Mednarodno pregovarjanje*, 232–235 in Hughes-Hallett, Ščuka, Gabriele D'Annunzio, 512–556.

O odnosu Hrvaške do rapalske meje glej: »Tvrto Jakovina – Hrvaška in rapalska meja, revizija zgodovine in zunanja politika.« Dostopno na: <https://youtu.be/7bPCJ8nWNj8> (Dostop: 17. maj 2023).

BOG, VRNI ITALIJO ITALIJANOM ITALIJANSKA PROPAGANDA NA RAZGLEDNICAH

Slika 25: Italijanska razglednica, izdana med prvo svetovno vojno, prikazuje zemljevid z napisom: »Italija od Alp do morja.« Gre za zemljevid italijansko–avstrijskega bojišča z označenimi naravnimi mejami, ki naj bi jih Italija dobila po vojni. Avtor je bil očitno dobro poučen o Londonskem sporazumu (26. aprila 1915). Dvomil je, da bo Avstro–Ogrska po vojni sploh obstala, saj je pri napisu na zemljevidu naredil vprašaj. Razglednico – zemljevid je izdal Traldi – Milano.

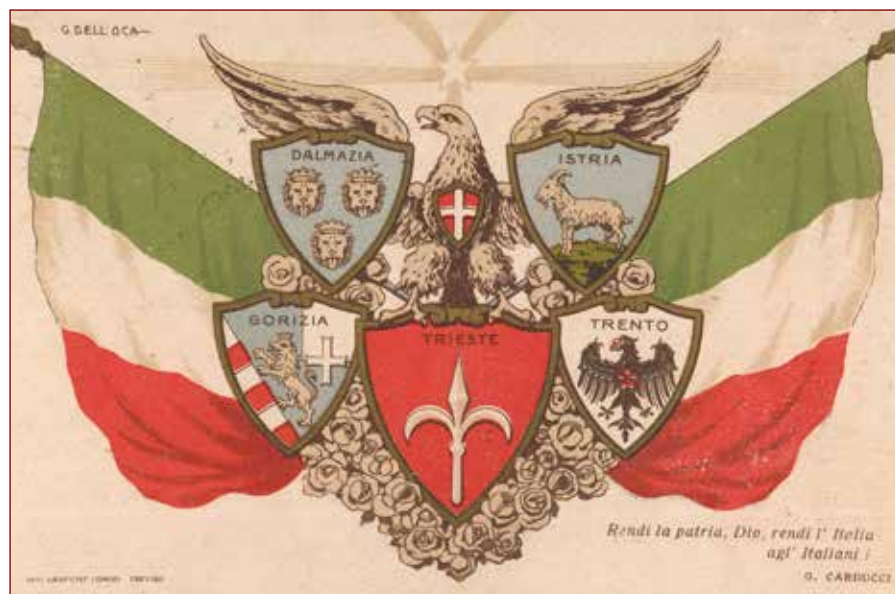

Slika 26: Italijanska razglednica, izdana med obema vojnami, prikazuje rapalsko mejo in italijanske vojake, nastrojene proti Jugoslaviji. Na sporočilni strani je natisnjena Mussolinijeva misel: »Voi marcerete travolgendo ogni ostacolo fino alla meta che vi sarà indicata. / Marširali boste in premagali vse ovire do cilja, ki vam bo nakazan.«

Slika 27: »Rim se vrača po starih poteh.«
Italijanski vojak v popolni bojni opre-
maru je rapalsko mejo. Na naslovni
strani je natisnjeno: »Prostovoljna
vojska narodne varnosti, 62 legija
,Soča', posebna kohorta tolimske meje.
Razglednica avtorja Pisanija, izdal V. E.
Boeri, Rim, natisnjena po letu 1920.

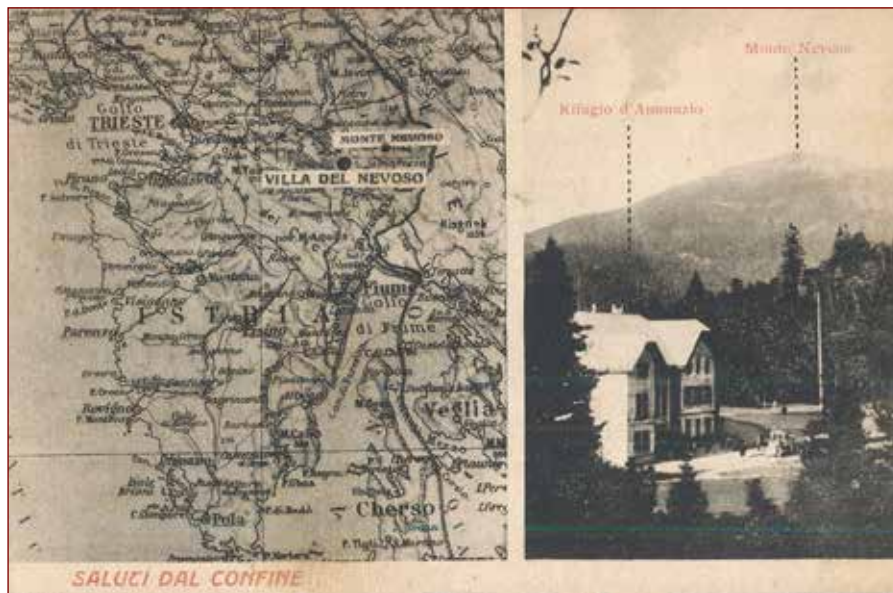
Slika 28 (spodaj):
»Grbi Dalmacije, Istre, Goriške, Trsta in
Trenta.« Razglednico je izdala Grafika
Longo – Treviso, poslana pa je bila leta
1919. Spodaj desno so verzi pesnika
Giosueja Carduccija: »Vrni domovino,
Bog, vrni Italijo Italijanom.«

Slika 29: Italijanska razglednica vile Spinola v kraju Santa Margherita Ligure, letoviškem kraju pri Rapallu. V njej je potekala italijansko-jugoslovanska konferenca, na kateri je bila 12. novembra 1920 ob 23.45 podpisana rapalska pogodba. Razglednica, ki obeležuje ta dogodek z napisom v zgornjem desnem robu, je bila poslana 18. decembra 1921.

Slika 30: »Italijani v Cerknem, 1924.«
Italijani so Cerkno imenovali Circhina. Razglednico je izdal A. Brisighelli iz Vidma (Udine).

Slika 31: »Pozdrav z meje.« Italijanska razglednica z zemljevidom dela rapalske meje in fotografijo pogleda na Snežnik. Poslana je bila leta 1920. Založila jo je založba Ris. Cartoleria. C. Matozzi iz Ilirske Bistrice (Villa del Nevoso).

PRIMORSKA K MATIČNI SLOVENIJI NI PRIŠLA PO MILOSTI BOŽJI

Za konec še nekaj misli, ki jih je po spominu in pripovedi brata Leopolda zapisal Andrej Bolčina. Zapisal je, da čast in slava generalu, pesniku in človeku Rudolfu Maistru. Vsem, ki skrbijo, da njegova dejanja ne bodo šla v pozabo, pa iskrena hvala. Primorci, ki so ostali onkraj Rapalske meje v tistih kritičnih časih, ko je bilo konec svetovne morije, niso imeli odločne osebnosti, ki bi bila sposobna zbrati zadostno silo in se upreti prodirajočemu zavejalskemu italijanskemu vojaštvu. Mnogi sposobni fantje in moške so ostali v strelskih jarkih prve svetovne vojne, veliko jih je našlo svoj grob v jamah granat in bomb. Tisti, ki so ostali živi in se vrnili domov, so bili siti vojne. Vse to je botrovalo dejstvu, da so velesile mirno in brez kančka vesti, v stilu »kravjih kupčij« zabarantale in izročile eno tretjino slovenskega ozemlja, s prebivalci vred, prebrisanim, zvitim in dvoličnim Lahom.

In še: Ob kapitulaciji Italije 8. septembra 1943 so tudi Primorci jemali nazaj izgubljeno primorsko zemljo. Moške in žene, starčki in otroci so z golimi rokami jemali orožje bežečim italijanskim vojakom. Italijani so odšli, Nemcem pa še ni uspelo prodreti v naše kraje. Bila je »mala svoboda.« Oblast je prevzelo ljudstvo. Krajevni odbori so delovali, Narodna zaščita je skrbela za red, uvedeno je bilo partizansko šolstvo. Kraji in ljudje so dobili slovenska imena. S temi trditvami tako Bolčina: »ne krnim zaslug generalu Maistru, ki je prvi širil slovensko ozemlje, temveč mu postavljam ob bok zavedne in uporne slovenske Primorce. Zlasti bi rad opomnil, da Primorska k matični Sloveniji ni prišla po milosti božji. Pa naj še kdo zanika, da kontinuitete ni bilo.«³⁹

39 Pripoved Andreja Bolčina, 4. 5. 2023, zapis hrani avtor članka.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

Arhiv Andreja Bolčine

Arhiv Borisa Dolničarja

Arhiv Božidarja Flajšmana

Arhiv Polone Lah

Arhiv Zmaga Tančiča

Literatura

Ferenc, Tone; Milica, Kacin, Milica – Wohinz in Tone Zorn. *Slovenci v zamejstvu*. Ljubljana: DZS, 1974.

Hughes– Hallett, Lucy. *Ščuka, Gabriele D'Annunzio*. Ljubljana: Modrijan, 2016.

Kovačević, Živorad. *Mednarodno pregovarjanje*, Beograd: »Filip Višnjić«, Diplomatska akademija, 2004.

Pelikan, Egon. *Tone Kralj in prostor meje*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2016.

Pirjevec, Jože. *»Trst je naš«, Boj Slovencev za morje (1848–1954)*. Ljubljana: Nova revija, 2008.

Ravnik, Mojca. *»Sprejeli so nas za svoje" Otroci internirancev iz taborišča Sárvár na Madžarskem v reji pri kmetih v Bački med 2. svetovno vojno.« Traditiones*, 39/1, 2010.

Klabjan, Borut in Goraz Gorazd. *Ogenj, ki je zajel Evropo, Narodni dom v Trstu 1920–2020*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2021.

Nečak, Dušan. *Pisarna za zasedeno ozemlje. Kronika*, 20/1 (1972).

Slovensko italijanski odnosi 1880–1956. Poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije. Gorizia–Nova Gorica: Associazione/Združenje CONCORDIA ET PAX, 2003.

Smiljanić, Ivan. »Spominsko obeležje zasedenemu ozemlju pred rektoratom Univerze v Ljubljani.« *Kronika*, 71/1 (2023): 173 – 194.

Ustni viri

Bolčina, Andrej, Ljubljana, 15. 4.; 4., 13. in 14. 5. 2023.

Lah, Polona, Vrsar, 18. in 22. 7. 2020, Ljubljana, 13. 7. 2020 in 7. 4. 2023

Internetni viri

»Bersaljerji.« Dostopno na: <https://sl.wikipedia.org/wiki/Bersaljerji> (Dostop: 14. maj 2023).

»Bolčina, Andrej, Tukaj se govori samo italijansko.« Dostopno na: <https://youtu.be/uSZDmzRh8zo> (Dostop: 4. maj 2023).

»Bolčina, Andrej, 80 let od zločina v Bizjakovi hiši na Dolu Otlici, sedaj Predmeja pri Ajdovščini.« Dostopno na: <https://youtu.be/S3JDfQ9okw> (Dostop: 25. marec 2023).

»Jakovina, Tvrsko, Hrvaška in rapalska meja, revizija zgodovine in zunanja politika.« Dostopno na: <https://youtu.be/7bPCJ8nWNj8> (Dostop: 17. maj 2023).

»Pelikan, Egon, Dekle, prepolovljeno z rapalsko mejo.« Dostopno na: <https://youtu.be/et63tG2dP48>. (Dostop: 5. maj 2023).

»Lah, Polona, Dve let in pol so za nas barantali V Rapalu kakor živinče nas prodali.« Dostopno na: https://youtu.be/lkkcH_oNDFQ (Dostop: 10. maj 2023).

»Lah, Polona, Požig je zaznamoval moje prednike.« Dostopno na: <https://youtu.be/JmUyd3w3s3Y> (Dostop: 10. maj 2023).

»ONB/Opera nazionale Balilla.« Dostopno na: https://it.wikipedia.org/wiki/Opera_nazionale_Balilla (Dostop: 2. maj 2023).

»Ripamonti, Riccardo. Finis Austriae. Allegoria della Patria che porta come trofeo l'aquila bicipite.« Dostopno na:

<https://catalogo.beniculturali.it/detail/HistoricOrArtisticProperty/0600173002> (Dostop: 12. maj 2023).

»Slovenski biografski leksikon.« Dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi661855/> (Dostop: 10. maj 2023).

»»Tigrovci so se borili z orožjem. Mi se moramo z znanjem, s pametjo in samozavestjo» Spominska plošča bazoviškim junakom se je vrnila domov.« Dostopno na: <https://www.rtvsl.si/slovenija/tigrovci-so-se-borili-z-orožjem-mi-se-moramo-z-znanjem-s-pametjo-in-samozavestjo/292524> (Dostop: 13. maj 2023).

»Vidič, Jože, Zašto plačeš/zakaj jokaš.« Dostopno na: <https://youtu.be/iKB7PIlCCmA> (Dostop: 5. maj 2023).

»Vidič, Jože, Pisati sem se naučil v blatu.« Dostopno na: <https://youtu.be/yhrC-qTA35E> (Dostop: 5. maj 2023).

»Vidič, Jože, Otrok iz taborišča Sarvar.« Dostopno na: <https://youtu.be/CzUeSZHmLD0> (Dostop: 5. maj 2023).

Časopisni viri

»Aneksijska proslava v Trstu.« *Slovenski narod*, 22. marec 1921.

»Iz Trsta.« *Slovenski narod*, 25. marec 1921.

»Po aneksijskih slavnostih.« *Jutro*, 24. marec 1921.

»Žalna Manifestacija.« *Jutro*, 18. marec 1921.

Viri in avtorstvo slik

Slika 1 do 6, Arhiv Polone Lah

Slika 7 in 8, Arhiv Božidarja Flajšmana

Slika 9, Arhiv Andreja Bolčine

Slika 10, Arhiv Božidarja Flajšmana

Slika 11, Arhiv Andreja Bolčine

Slika 12, Fotografiral Božidar Flajšman

Slika 13, Arhiv Pokrajinskega muzeja Koper

Slika 14 in 15, Arhiv Božidarja Flajšmana

Slika 16, Arhiv Borisa Dolničarja

Slika 17 in 18 Arhiv Božidarja Flajšmana

Slika 19, Osebni arhiv (zbiratelj želi ostati anonimen).

Slika 20, Arhiv Zmaga Tančiča

Slika 21 in 22, Osebni arhiv (zbiratelj želi ostati anonimen).

Slika 23 in 24, Arhiv Božidarja Flajšmana

Slika 25 do 27, Osebni arhiv (zbiratelj želi ostati anonimen).

Slika 28, Arhiv Božidarja Flajšmana

Slika 29 in 30, Osebni arhiv (zbiratelj želi ostati anonimen).

Slika 31, Arhiv Božidarja Flajšmana

POVZETEK

Z rapalsko pogodbo so se za Primorce začeli težki časi. Primorske Slovence so skušali uničiti politično, gospodarsko in kulturno. Razpustili so slovenske zadruga in posojilnice, začelo se je poitalijančevanje slovenskih krajev, osebnih imen, ukinjene so bile slovenske šole in društva. Uradna raba slovenščine je bila prepovedana in začelo se je tudi fizično nasilje. Zaradi nemogočih razmer se je veliko Slovencev izselilo predvsem v Jugoslavijo. Slovence so razmere prisilile, da so se organizirali in začeli z odporom. Najbolj znana odporniška skupina je bila TIGR (akronim za Trst, Istra, Gorica, Reka), ki je bila ustanovljena leta 1924.

Življenje Primorcev v tem času ponazarjata primera družine Pegan iz Trsta in družine Bolčina z Otlice nad Ajdovščino. Polona Lah hrani bogato gradivo svojih prednikov – družine Pegan, ki je od leta 1904 do 13. julija 1920 stanovala v Narodnem domu v Trstu. Ko so ga fašisti zažgali, so se iz goreče stavbe komaj rešili.

Andrej Bolčina hrani gradivo svoje družine, pa tudi sam je na svoji koži doživel življenje pod Italijo, v obdobju pred drugo svetovno vojno. Leta 1918 so Italijani zasedli njegovo rojstno vas Otlico in Otlica je postala *Ottelza*, cerkev so klicali *chiesa*, šolo pa so poimenovali *scuola*. Bolčina opisuje kako je bilo v šoli, srečanja z italijanskimi vojaki in sploh takratno življenje v Otlici.

Ta članek je nastal predvsem na podlagi bogatega družinskega gradiva Polone Lah in Andreja Bolčine, ter seveda na podlagi njunih pričevanj. Življenje Primorcev za rapalsko mejo ponazarjajo tudi podobe, ki so jih v tem obdobju ustvarili različni umetniki, predvsem slikarji in fotografi. Prikazana je tudi takratna italijanska propaganda na razglednicah.

Severna meja v turbulentnem 20. stoletju

Lea Knez

109

IZVLEČEK

Severna meja je v 20. stoletju doživela mnoge pretese, ki so pomembno zaznamovali usodo in razvoj slovenskega naroda. Po prvi svetovni vojni je bilo eno izmed ključnih vprašanj pariške mirovne konference, kako pri državah naslednicah Avstro-Ogrske monarhije vzpostaviti nove državne meje. Severna meja je postala prostor različnih političnih intrig, bojov in vse večjih nestrpnosti med slovenskim in avstrijskim narodom. Prispevek oriše dogajanje na severni meji od njene vzpostavitve v letih 1918–1923 do danes. Največ pozornosti namenja dogajanju v času vzpona nacionalsocializma, ko so nemške težnje po tem »krivično izgubljenem staronemškem« ozemlju postajale vedno večje, dokler se niso dokončno udejanjile z anšlusom Avstrije leta 1938 ter z napadom na Kraljevino Jugoslavijo 6. aprila 1941.

Ključne besede

severna meja, Koroška, druga svetovna vojna, anšlus, nacizem

ABSTRACT

Austria-Slovenia border (Slovenian northern border) experienced many upheavals in the 20th century, which had a significant impact on the fate and evolution of the Slovenian nation. After the First World War, one of the key issues of the Paris Peace Conference was how to establish new national borders for the successor states of the Austro-Hungarian monarchy. The northern border became a place of various political intrigues, struggles and growing intolerance between the Slovenian and Austrian nation. The article describes historical developments on the northern border from its establishment in the years 1918–1923 to present day. It focuses on the events during the rise of national socialism, when German aspirations for this "unjustly lost historically their" territory grew stronger and stronger, until they were finally realised with the Anschluss of Austria in 1938 and the attack on the Kingdom of Yugoslavia on 6th of April 1941.

Keywords

Northern border, Koroška (Carinthia), WW2, Anschluss, Nazism

VPRAŠANJE SEVERNE MEJE PO PRVI SVETOVNI VOJNI

Prva svetovna vojna oz. njen konec, ki je z mirovnimi sporazumi dodobra pretresel znano ureditev Evrope, je svoj pečat pustil na tudi ustaljenih državnih in deželnih mejah, ki smo jih Slovenci skozi stoletja poznali v okviru Avstro-Ogrske monarhije. Že pred koncem vojne je bilo jasno, da ta multietnična tvorba z okoli 51 milijoni prebivalcev iz povojnega pepela ne bo več vstala. Namesto monarhije je bilo ključno vzpostavitvi nove državne tvorbe in urediti nove meje, katerih določitev pa je zaradi različnih interesov marsikje predstavljala velik problem. Nič drugače se ni godilo na naši severni meji.¹

Ob razpadanju monarhije je na tem območju kot tudi drugod nastopilo obdobje nemirov, ki jih je bilo treba rešiti brez pomoči oslavljenih tradicionalnih orožniških sil. Z dovoljenjem avstrijske oblasti je ljudstvo začelo ustanavljati krajevne straže ter narodne in pokrajinske svete, namenjene vzpostavljanju reda. Sveti so po razpadu monarhije zaživel kot nova oblast. Poleg osrednjih Narodnega sveta za Slovenijo in Istro ter Narodnega vijeća je bil malo kasneje, 5. novembra 1918, ustanovljen tudi Narodni svet za Mežiško dolino, ki je bil ključen pri posredovanju na spornem območju severne meje. Na pobudo predsednika sveta Andreja Oseta je namreč na sporno ozemlje prišel nadporočnik Franjo Malgaj s prostovoljci, tukaj utrdil slovensko oblast, vzpostavil red ter zavaroval Mežiško dolino pred nemško zasedbo, podobno kot je general Rudolf Maister obvaroval Maribor in Podravje s Kozjakom. Medtem ko so Maistrove pridobitve v veliki meri z izjemo manjših popravkov obveljale pri vzpostavljanju nove državne meje (mejna črta Špilje – Radgona²), Malgaj ni imel takšne sreče. Čeprav mu je z Maistrovo pomočjo uspelo zasesti Velikovec, Pliberk ter dele Podjune in Labotske doline in celo napredovati proti Celovcu, ga je zaustavila in

1 Linasi, Marjan, Marjan Kos. *Koroški plebiscit. Jugovzhodna Koroška v prevratnem času 1918-1920*. Slovenj Gradec: Koroški pokrajinski muzej, 2020, 10–20.

2 Štih, Peter, Vasko Simoniti, Peter Vodopivec. *Slovenska zgodovina II. Od prazgodovinskih kultur do začetka 21. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2016, 521.

odpoklicala Narodna vlada za Slovenijo, ki je upala, da bo to ozemlje na mirovni konferenci v Parizu tako ali tako pripadlo jugoslovanski državi. Po Malgajevi zasedbi so se Avstrijci hitro organizirali ter ustanovili vojaški formaciji *Wolkswehr in Heimatwehr*. Postalo je jasno, da se bo za koroški del severne meje še naprej treba boriti z orožjem. Jugoslovanska ofenziva aprila 1919 je bila slabo pripravljena in ni bila sposobna zaustaviti hitrega avstrijskega protinapada, ki je rezultiral v tritedenski zasedbi celotne Mežiške doline, Dravograda in Slovenj Gradca. Zasedbo je prekinil ponovni, a zdaj veliko bolj organiziran napad jugoslovanskih sil, ki so konec maja in v začetku junija 1919 zasedle celotno dvojezično ozemlje Koroške. Čeprav je bila ofenziva uspešna, pa je bila prepozna, saj so med njo vodilni v Parizu že odločili o izvedbi plebiscita na spornem ozemlju, jugoslovanske sile pa so se morale od tod umakniti.³

Pred odločitvijo o plebiscitu je delegacija Kraljevine SHS na pariški mirovni konferenci predstavila svoje zahteve za določitev meje.⁴ Ta naj bi se ozirala na stoletja obstoječo jezikovno mejo, ki je na severu potekala naprej od Šmohorja proti Ziljski dolini, proti vzhodu na Dobrač in Osojske Ture ter prek Gosposvetskega polja in Svinške planine severno od Djekš, kjer je zavila navzdol do Drave pri Labotu.⁵ Angleži se s tem niso strinjali, saj so želeli, da se Pliberk, Železna Kapla in Celovec priključijo Avstriji, medtem ko so Francozi predlagali mejo, ki bi zarezala globoko na jugoslovansko stran. Američani so predlagali mejo na Karavankah, Italijani pa staro deželno mejo med Koroško in Kranjsko. Zaradi nedoseženega sporazuma in neuspešnih mejnih bojov je na koncu prevladala odločitev o plebiscitu. Avstrijska stran je malo kasneje zahtevala plebiscit tudi za Štajersko, z veliko podporo Italije, ki je želela, da bi se Dravska dolina in Maribor priključila

3 Linasi in Kos, *Koroški plebiscit*, 24–26; 30 – 34; 37.

4 Celar, Branko. Slovenija in njene meje v treh zgodovinskih obdobjih. 1914/1920, 1941/1975, 1991/2021. Ljubljana: Zveza policijskih veteranskih društev Sever, 2021, 105.

5 Linasi, Marjan. »Nacistična oblast na Koroškem 1938–1945 in njena politika do Slovencev.« *Prispevki za novejšo zgodovino*, XXXVII (1997), 141.

Avstriji. Zavezniki so ta predlog zavrnil in določili, da Maribor pripade Kraljevini SHS, vzhodna meja pa bo potekala po reki Muri.⁶

Koroški plebiscit, natančno določen s senžermensko mirovno pogodbo iz 10. septembra 1919, je sporno ozemlje tako razdelil na dve coni, cono A pod jugoslovansko upravo in cono B pod avstrijsko.⁷ Večji del je pripadel coni A, ki je obsegala jugovzhodni cel Celovške kotline oz. 1768 km² in večinsko slovensko govoreče prebivalstvo, Celovec z okolico oz. 352 km² pa je pripadel coni B.⁸ Mežiška dolina, Dravograd in Jezersko so v skladu s pogodbo brez plebiscita pripadli Kraljevini SHS, Ziljska dolina Avstriji, Kanalska dolina in občina Bela peč pa sta pripadli Italiji.⁹ V coni A se je 10. oktobra 1920 na volišča podalo več kot 95 % volilnih udeležencev, ki so zaradi uspešne(jše) avstrijske propagande, v 59,04 % (22.025 glasov) glasovali za priključitev k Republiki Avstriji.¹⁰ Novo državno mejo so začeli označevati z mejnimi znaki pod nadzorom mednarodne razmejnitvene komisije z delegati iz Kraljevine SHS, Avstrije, Velike Britanije, Italije in Japonske. Delo na terenu je potekalo od konca leta 1920 do 31. oktobra 1923. Istega leta sta in jugoslovanska in avstrijska stran podpisali sporazum o obnovi in vzdrževanju meje med obema državama.¹¹ Na težave pri določitvi meje na terenu je avstrijska oblast naletela pri prebivalcih majhne slovenske vasi Libeliče, ki se niso želeli sprijazniti z rezultatom plebiscita in so se dve leti z javnim uporom, ruvanjem mejnih kamnov in posledično uspešno internacionalizacijo vprašanja libeliške meje borili za prestavitev določene mejne črte in priključitev k matičnemu narodu v Kraljevini SHS. Na srečo domačinov je bil v mednarodno razmejnitveno komisijo v Mariboru imenovan domačin Rudolf Mencin,

6 Celar, *Slovenija*, 105–108.

7 Linasi in Kos, *Koroški plebiscit*, 44–45.

8 Troha, Nevenka. »Slovenske meje v 20. stoletju. Problematika nastanka državnih mej Republike Slovenije.« V: *Osamosvojitve 1991: država in demokracija na Slovenskem v zgodovinskih razsežnostih*, ur. Mitja Ferenc, Jurij Hadalin in Blaž Babič. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2011, 176.

9 Linasi in Kos, *Koroški plebiscit*, 45.

10 Troha, »Slovenske meje,« 177.

11 Celar, *Slovenija*, 109.

ki je s sodelavci skozi več mesecev ponovno preučil razmere na spornem libeliškem ozemlju. Med obema državama je bil dosežen kompromis o menjavi ozemlja, tako da so Libeliče pripadle jugoslovanski strani, Avstrija pa je v zameno dobila hribovite dele Zakamna in St. Lorenzenberg.¹² Dokončna razmejitev je na tem območju tako potekala na črti: Košenjak – po Dravi do Labota – preko libeliškega polja na vrh Strojne – do stičišča občin Libeliče, Libuče in Sv. Danijel – ob potoku Reka proti Grabljam – preko Holmca – do ceste Mežica-Pliberk – ob Riškem potoku do Gornje (Riška gora) – mimo Rišperka na vrh Pece – po pobočju Pece navzdol do Hrovatije (Koprivna) – navzgor na razvodje Meže in Bele – čez Možganski vrh in Snežnik (nad Koprivno) na Olševo – do razvodnice Savinjskih planin in Karavank.¹³

Slovenec o tej razmejitvi poroča:

V smislu senžermenske mirovne pogodbe naj bi potekala državna meja ob zapadni meji Mežiške kotline, torej po razvodju med Mežo in dotoki Drave na avstrijski strani, od Ovševe dalje pa po razvodju med Dravo in Savo, ki v glavnem sledi grebenu Karavank in se v obče krije, izvzemši Jezerski kotel, ki je osta na naši strani, s staro koroško-kranjsko mejo. Razmejitevna komisija je imela torej v obče otesnjen delokrog in le v Dravski dolini je imela napram nam kolikor toliko proste roke, ker tu mirovna pogodba samo določa, da mora državna meja med Košenjakom in Strojno prekoračiti Dravo južno od Labuda. Da se je kljub temu posrečilo v Dravski dolini rešiti libeliški plato, ki dominira ob vhodu v Dravsko in Labudsko dolino, je treba beležiti kot znaten uspeh. Na levem bregu Drave zgubimo del šentlovrenškega vrha, ki je do danes bil v naši posesti, in Zakamen. [...] Meja med Mežiško dolino in Koroško seče občine Ojstrica, Libeliče, Libuče, Mežico in Koprivna-Bela in je tako v narodnem kot v gospodarskem in zemljepisnem oziru nenaravna, ker razdružuje, kar teži skupaj, kar je bilo od pamtiveka enota.¹⁴

12 Linasi in Kos, *Koroški plebiscit*, 56–62.

13 Razmejitev na Koroškem. *Slovenec*, 17. september 1922, letnik 50, št. 203.

14 Prav tam.

Na Koroškem imamo danes ohranjen senžermenski mejni kamen št. 127 v sektorju XVI, ki označuje mejo med Slovenijo in Avstrijo in v literaturi še ni bil podrobneje obravnavan. Stoji na travniku s parcelno številko 331 v katastrski občini Črneče, ki ima nespremenjeno oznako vsaj že od leta 1913.¹⁵ Najstarejši znani vir, ki priča, da res kamen stoji na lokaciji, ki jo je določila senžermenska meja pa je naznanili list Davčnega okraja Prevalje iz leta 1925, kjer je vpisana sprememba stanja za parcelo št. 331 v skladu s »razmejitvijo z Republiko Avstrijo na podlagi st. germainske pogodbe«.¹⁶ Kamen posredno označuje mesto, kjer se meja med državama vzpostavi na reki Dravi. Najdemo ga na desni strani ceste Črneče – Libeliče, v naselju Tribej. Poleg tega kamna najdemo na Koroškem dokumentirane še tri senžermenske mejnike, in sicer na Košenjeku, na Kozjem vrhu nad Dravogradom ter v Koprivni.¹⁷

Slika 1: Senžermenski mejni kamen na cesti Črneče – Libeliče.

Foto: Lea Knez, 2022.

15 GURS, zbirka elaboratov za parcelo 828/311, Načrt parcele, 1913.

16 GURS, zbirka elaboratov za parcelo 828/311, Naznanili list Davčnega okraja Prevalje, 1925.

17 Mejnik v Koprivni je dokumentiral Andreja Čibron Kodrin.

SEVERNA MEJA V VZPONU NACIZMA

Nemški nacionalisti so od dvajsetih let naprej zahtevali revizijo jugoslovansko-avstrijske državne meje, ker so južno Koroško dojemali za nemško kulturno ozemlje.¹⁸ Severna senžermenska meja sicer do leta 1938 ni doživela sprememb in je ostala državna meja med Kraljevino Jugoslavijo in Avstrijo, vse do marca 1938, ko je bila Avstrija priključena tretjemu rajhu. Nacistična oblast je imela na to ozemlje že pred anšlusom enoten pogled: Avstrija je brezpogojno nemška, dom sonarodnjakov, ki se morajo priključiti tretjemu rajhu, da jih ta lahko zaščiti in osvobodi. Teren za priključitev države se je pripravljal že prej s pomočjo domačih podpornikov nacistične oblasti. 11. marca 1938 je avstrijski predsednik Wilhelm Miklas dopustil sestavo nacistične vlade pod vodstvom Arthurga Seyss-Inquarta, ki je takoj vpoklical nemške čete in avstrijski vojski prepovedal vsakršen odpor. 13. marca je vlada izdala zakon, da je Avstrija zdaj nemška dežela, že 17. marca pa je bilo zasedeno celotno avstrijsko ozemlje. Postopoma je nova oblast v Avstriji začela vpeljevati nemške zakone, 19. aprila 1939 je izšel Zakon o Vzhodni marki, ki je iz uradnega življenja izbrisal rabo imena Avstrija. Ozemlje se je razdelilo na sedem dežel, ki so bile zdaj neposredno pod nadzorom Berlina. Kljub uspešni priključitvi avstrijskega ozemlja in severnega dela Koroške pa se nemške ambicije niso zaustavile tukaj. Težnje po zasedbi slovenskega dela Koroške se niso zmanjšale, saj so ta prostor videli kot po krivici odvzet na mirovni konferenci. To dokazujejo spomenice deželnega mejnega urada za Koroško pod vodstvom Aloisa Maier-Kaibitscha, v katerih omenja Mežiško dolino in jeseniški trikotnik.¹⁹ Prva spomenica iz julija 1940 Mežiško dolino opisuje kot večni sestavni in naravni del Koroške, kjer živijo večinoma Nemci in delno vindišarji. Lažno trditev je Kaibitsch v spomenici podkrepil še z mislijo, da prebivalstvo Mežiške doline vsak dan z gorečo željo in upanjem prosi za vrnitev k Nemčiji.²⁰ Vse od anšlusa naprej

18 Linasi, Marjan. *Mežiška dolina in območje Dravograda v viharjih letih 1941–1945. Partizanski odpor, revolucija, prevzem oblasti, žrtve*. Celovec: Mohorjeva, 2019, 570.

19 Linasi, Marjan. »Nacistična oblast,« 141 – 143.

20 Ferenc, Tone. »Spomenice o nemških ozemeljskih zahtevah v Sloveniji leta 1940.« *Zgodovinski časopis*, 29/ 3–4 (1975), 220.

so bili koroški Slovenci severno od meje izpostavljeni hudemu asimilacijskemu pritisku, saj nova oblast ni trpela slovanskega prebivalstva znotraj svojih meja, že leta prej pa so začele izginjati dvojezične šole, slovenski učitelji, slovenski abecednik in jezik ter javno kulturno življenje. Takšna praksa je bila napovednik, da bo po nemški zasedbi aprila 1941 tudi južna Koroška postala prostor etničnega čiščenja.²¹

Za vpogled v nemško razumevanje severne meje oz. ozemlja in ljudi na njeni južni strani sem pregledala razne knjige in vire, ki so izšli v času nacionalsocializma. Kot izhodišče sem vzela zgodovinski mit o enakosti srednjeveške in moderne germanizacije, ki je prevladal v starejšem zgodovinopisju in trdi, da že od srednjega veka (oz. od bavarske prevlade nad Karantanci) poteka načrta asimilacija slovenskega ljudstva na tem prostoru.²² To tezo potrjujejo nemški pisci iz začetka 40. let in se na časovnem traku germanškega zgodovinskega mita pomikajo še dlje v preteklost. Tako avtor knjige *Geschichte als nationalpolitische Erziehung Dietrich Klagges* nemški narod predstavi kot večni narod, ki že vse od ledene dobe do sedanosti kontinuirano obstaja na istem prostoru in predstavlja večvredno raso. Rasno opredelitev v svoj program vključi tudi stranka NSDAP leta 1920: državljani so lahko samo tisti, ki so sonarodnjaki, sonarodnjaki pa morajo imeti nemško kri. Avtor predstavi raso kot glavni temelj pri urejanju zunanje-političnih odnosov in prijateljstev. Na izobrazbo ljudi v nacionalsocialističnem duhu in razumevanju ljudstev okoli sebe, kar se je posledično odražalo tudi v odnosu do Slovencev na Koroškem, je ogromno vplival šolski sistem, ki je v prvi vrsti zagovarjal potrebo po oboroženem boju za rasno čistost. V skladu s tem prepričanjem je anšlus Avstrije (skupaj s priključitvijo Sudetov) predstavljal »neskončno srečo za 10 milijonov Nemcev iz starega rajha.«²³

21 Linasi, Marjan. »Nacistična oblast,« 156.

22 Grafenauer, Bogo. *Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1994, 7.

23 Klagges, Dietrich. *Geschichte als nationalpolitische Erziehung*. Frankfurt: Verlag Moritz Diesterweg, 1940, 73; 89–90; 140–141; 440.

Pri širjenju nacistične ideologije na zasedenem ozemlju je bila propaganda ključnega pomena. V nemškem učbeniku *Lerne Deutsch*, Uči se nemško, so tudi spodnještajersko prebivalstvo označili za nemško »pod zakonom krvi in plemena na osnovi večstoletnega skupnega zgodovinskega in kulturnega razvoja ter končno tudi v pogledu na politično hotenje sredi velikega nemškega narodnega občestva.«²⁴ O Spodnji Štajerski govori tudi nacistično glasilo *Führerdienst*, ki zasedbo ozemlja na južni strani severne meje predstavi kot boj za osvoboditev in ohranitev nemštva nad slovanstvom.²⁵ V eni drugi številki najdemo razmišljanje o Dravski dolini: »Če se peljemo po dolini, hodimo po vindišarskih hribih, gledamo kmete na polju, ali plezamo po vrhovih Kamniških Alp, smo mogoče presenečeni od lepote in privlačnosti teh krajev, ki so zdaj zopet del nemške dežele.« Ljudje, ki tukaj živijo, že več kot 1000 let branijo nemški prostor ob jugovzhodni meji. Utrjeni so od svojevrstne rudno bogate pokrajine in dolgoletne straže, ki je zaznamovala njihov karakter. Niso se vdali v usodo in osvojili tako rudarski svet kot premagali sovražnike z juga in vzhoda. So stražarji celega nemškega ljudstva. Kot obmejna mesta oz. mejno stražo razumejo tudi Maribor, Celje in Ptuj. Tukaj se je vselej bila bitka med nemštvom in njemu rastočimi sovražniki. V isti številki so vključeni tudi domnevni dnevniški zapisi neznanega avtorja, ki je ob vprašanju reševanja severne meje razmišljal: »Zdaj so znani mirovni pogoji za Avstrijo. Uničena je. Več kot 4. milijonov Nemcev je bilo iztrganih iz malega rajha. Prekrasna, gosto poseljena ozemlja na jugu in severu, so ji bila iztrgana. Ostal je usmiljenja vreden trup, ki ne more ne živeti in ne umreti.«²⁶ Da so deli severno od nove državne meje ostali v Avstriji, pa je bila zasluga Nemcev in koroških vindišarjev, ki so pričakovali srečno prihodnosti z Nemci in ne slovanskim jugom. Nove spremembe je prinesel anšlus Avstrije, kjer so mogočne Karavanke predstavljale nasip na južni meji velikega nemškega rajha, dokončna zadovoljiva ureditev meje pa se je dosegla v spomladanskih posegih leta 1941, ko so se

24 Lukas, F. J. *Lerne Deutsch. Uči se nemško*. Maribor: Heimatbund Verlag, 1943, 1.

25 Nagovor Rudolfa Schilcherja. *Führerdienst der Deutschen Jugend in Untersteiermark*, junij 1941, letnik 1, številka 1.

26 Wir wollen die Heimat kennenlernen, *Der Grenzgau Steiermark, Die Untersteiermark in Aus unserer Arbeit. Führerdienst der Deutschen Jugend in Untersteiermark*, september 1941, letnik 1, številka 4.

v okviru preureditve Evrope tudi na koroškem ozemlju vzpostavili pogoji za nadaljnji miren razvoj tamkajšnjega ljudstva.²⁷ Zasledila sem tudi razmišljanje o Avstriji kot velikem nemškem problemu, ki se je lahko začel reševati šele po koncu prve svetovne vojne. Pred letom 1918 Avstrija namreč ni mogla biti združena z Bismarckovim imperijem ali severnonemško zvezo, saj je v njej živelo več milijonov Slovanov in Madžarov. Za takšno državo v nemškem povezovanju ni bilo prostora, je pa Nemce vseskozi begalo vprašanje, kako bi jo lahko očistili nezaželenih narodov. Razpad monarhije, ko je Avstrija ostala samo nemška, pa je prinesel ravno to možnost.²⁸

Slika 2: Mejni prehod Libeliče v 30. letih 20. stoletja.

Vir: Arhiv KPM.

27 Avtor neznan. *Freiheitskämpfe in Deutschösterreich, Achter Band*. Berlin: Verlag von E. S. Mittler & Sohn, 1942, 69.

28 Freytagh-Loringhoven, Axel von. *Deutschlands Außenpolitik 1933–1941*. Berlin: Verlagsanstalt Otto Stollberg, 1941, 139.

SEVERNA MEJA V DRUGI SVETOVNI VOJNI

Nacistične težnje in možnost novega vojaškega spopada so občutili tudi v Kraljevini Jugoslaviji, o čemer priča fortifikacija severne meje, kjer se je vzpostavil eden izmed sektorjev Rupnikove linije, sistem utrd ob Otiškega vrha do Šentjanža, proti Dravogradu in skozi celotno Mežiško dolino do Črne na Koroškem.²⁹

Po besedah zgodovinarja Marjana Linasija lahko ravno Koroško označimo za »pravo zibelko nacizma izven Nemčije,« ki je ob anšlusu postala sosedja manjvrednega slovanskega naroda, živečega na ozemlju, ki so ga Nemci razumevali kot svojega. Tako severno kot južno od senžermenske meje so Nemci pod okriljem Kulturbunda organizirano razglašali nacistično doktrino, ki so jo lahko v polni meri začeli uresničevati z napadom na Jugoslavijo 6. aprila 1941. Ob 7.00 so nemška letala preletela Dravograd in Mežiško dolino, po več manjših spopadih in bombardiranjih pa je nemška vojska napredovala v notranjost ozemlja.³⁰ Glavna prizorišča bojev ob zasedbi so bila Črna, Žerjav, Mežica, Holmec, Prevalje, Ravne na Koroškem in Dravograd.³¹ Na zasedenem ozemlju je nacistična oblast sprva vzpostavila vojaško okupacijsko upravo, že 14. aprila 1941 pa se je uvedel sistem začasne civilne uprave. Šef civilne uprave je postal gaulaiter Koroške, podrejen neposredno Berlinu, s sedežem na Bledu, od januarja 1942 naprej pa v Celovcu. Od novembra leta 1941 pa do konca vojne je vlogo gaulaiterja opravljal dr. Friedrich Rainer. Nemška zasedba je kraje južno od prejšnje državne meje hitro spremenila v nemško podobo. Tako kot na avstrijskem Koroškem so se tudi tu pod vodstvom Kulturbunda ukinile slovenske šole, učitelji ter uradniki, uvedla so se nemška topografska imena, nemške šole in vrtci, latinico je nadomestila gotica, slovenska osebna imena pa so prekrstili v nemška. Iz knjižnic so bile pobrane slovenske knjige, organizirali so se tečaji nemščine. Ob kapitulaciji Jugoslavije 17. aprila sta na Koroško že prišla

29 Skitek, Vinko. *Jugovzhodna Koroška v tretjem rajhu*. Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča, 2018, 112.

30 Linasi, Marjan. »Nacistična oblast,« 143–144.

31 Linasi, Marjan, *Mežiška dolina*, 40–50.

dva rasna ocenjevalca, ki sta do 3. maja 1941 pregledala skoraj 19.500 prebivalcev. Več kot 80 % prebivalstva so (lažno) označili za vindišarje, 10 % za Nemce, preostali del pa so predstavljali Slovenci in drugi.³² S teorijo o vindišarjih so Nemci zanikali slovensko podobo Koroške, saj naj bi pri tem ljudstvu šlo za posebno etnično skupino, zvesto domovini Koroški, ki se bo hitro ponemčila. Slovenci pa so predstavljali sovražen narod, ki s svojim obstojem ogroža enotnost dežele. Teorija je po anšlusu zaradi raznarodovalne politike za kratek čas zamrla in se ponovno pojavila po koncu vojne.³³

Ob prihodu na Koroško so Nemci prevzeli obstoječe orožniške postaje in večino orožnikov zamenjali s svojim kadrom. Glavna obmejna središča v dolini so bila Črna, Mežica, Prevalje, Ravne na Koroškem, Dravograd in Libeliče.³⁴ Čeprav severna meja ni več predstavljala meje med dvema državama, je bila vseeno zavarovana z mejnimi kontrolami. Poleg tega so nadzirali tudi notranje meje med civilno upravo Štajerske in Koroške, ki je deloma še potekala po stari deželni meji, deloma pa je bila določena na novo. Notranje meje naj bi bile zgolj administrativne, vendar zaradi neuspešne priključitve ozemlja tretjemu rajhu do tega nikdar ni prišlo, kontrola pa je tako ostala. Zaradi tega so Nemci uvedli postopek prehajanja meje, kar pomeni, da prosto prehajanje med zasedenimi slovenskimi ozemlji in nemškim rajhom ni bilo dovoljeno, omejili so tako vstop kot izstop. Prestop severne meje je tako zahteval posebno dovoljenje, ki so ga izdali okrožni policijski uradi na zahtevo prosilca, ki je moral navesti konkreten razlog in predložiti osebni dokument. Mnenje za odobritev prepustnic je podala tudi pristojna izpostava gestapa, dokončno potrditi pa jih moral šef civilne uprave.³⁵

Slika 3: Mejni prehod Špilje v letu 1941.

Vir: Nemški zvezni arhiv, slika št. 121-0727 [<https://www.bild.bundesarchiv.de/dba/de/search/?yearfrom=&yearto=&query=spielfeld>, dostop marec 2023].

32 Linasi, Marjan. »Nacistična oblast,« 14 –146; 157–158.

33 Troha, »Slovenske meje,« 179.

34 Linasi, Marjan. »Nacistična oblast,« 154.

35 Skitek, *Jugovzhodna Koroška*, 258–287.

MEJA PO KONCU VOJNE

O povojni ureditvi avstrijsko-jugoslovanske meje so se zavezniki dogovarjali že 30. oktobra 1943 na moskovski konferenci in sklenili, da je najbolje, če se meja vzpostavi na predvojni razmejnitveni črti. V skladu s tem mišljenjem je začasna vlada na Dunaju 27. aprila 1945 razglasila neodvisnost republike Avstrije, nekaj dni zatem pa je jugoslovanska vojska že osvobodila vse slovensko narodnostno ozemlje na Koroškem in Štajerskem. Kmalu za britansko vojsko so v Celovec vkorakale še jugoslovanske sile.³⁶ Med zahodnimi zavezniki na tej točki ni bilo dogovora o vzpostavitvi jugoslovanske zasedbene cone, zato so se morale jugoslovanske enote takoj umakniti iz Avstrije. Že pred njihovim prihodom na Koroško je namreč Stalin novi začasni avstrijski vladi obljubil, da bo spoštoval državne meje pred anšlusom leta 1938.³⁷ Po mnenju zgodovinarja Boga Grafenauerja je veliko težo pri dokončni razmejitvi nosil ravno rezultat koroškega plebiscita, ki je pripomogel, da so se meje po drugi svetovni vojni obnovile v skladu z izidom glasovanja.³⁸

Kljub temu pa določitev »nove stare« severne državne meje ni potekala brez problemov. V prvih povojnih letih se je vnel ponoven boj glede razmejitve, ki pa se je za razliko od oboroženega boja za severno mejo po prvi svetovni vojni, zdaj bil na diplomatskem prizorišču. Povojna vlada Jugoslavije je od zaveznikov maja 1945 zahtevala, da se na slovensko poseljenem delu Avstrije vzpostavi posebna civilna oblast, ki bi bila (za razliko od nacistične) pravična do Slovencev. Ta del ozemlja naj bi se tudi

vzdržal volitev v nov avstrijski parlament. Jugoslovanske zahteve niso bile sprejete, vendar težnje po priključitvi dvojezične Koroške niso opustili. Cilj združitve celotnega slovenskega ozemlja je bil namreč znan že kmalu po okupaciji leta 1941. Za priključitev Koroške so goreče navijali in propagirali tudi koroški partizani, ki so jih podprli izgnani koroški Slovenci, ko so se vrnili iz koncentracijskih taborišč. Nov memorandum o jugoslovanskih zahtevah po združitvi ozemlja na Koroškem je bil izdan leta 1946, vendar do pogajanj na tej točki sploh ni prišlo. Prav tako ni nobene spremembe prinesel memorandum iz leta 1947 in konferenca v Parizu istega leta. Na novi pariški konferenci leta 1948 se je Jugoslavija odpovedala zahtevi po združitvi celotnega ozemlja in je vztrajala samo še samo pri priključitvi plebiscitne cone A ter manjši popravek meje pri Radgoni na Štajerskem. Pogajanja so bila za eno leto prekinjena. Februarja 1949 je Jugoslavija še enkrat klicala po določitvi severne meje v korist jugoslovanskega naroda, kar prav tako ni bilo uslišano. Zaradi hladne vojne so se zahodni zavezniki do jugoslovanskih teženj ohladili dokaj hitro po letu 1945, leta 1948 pa je zaradi spora z Informbirojem jugoslovanska vlada izgubila še podporo Sovjetske zveze, ki je sama privolila na obnove meje pred letom 1938. Koroško ozemlje je bilo za Jugoslavijo tako dokončno izgubljeno maja 1949 na konferenci v Parizu, kjer je bil tudi uradno sprejet Sklep o ohranitvi predvojnih meja ter z Avstrijsko državno pogodbo iz leta 1955, ki jo je podpisala tudi Jugoslavija. Vse, kar je skozi desetletno pogajanje dosegla, je bila obljuba o varovanju slovenske manjšine v Avstriji, ki pa je v praksi v naslednjih desetletjih večkrat zaživela zgolj na papirju.³⁹ Severno od državne meje je obdobje po drugi svetovni za slovensko manjšino sicer prineslo malo boljše čase, saj je bilo konec leta 1945 uzakonjeno učenje obeh občevalnih jezikov na Koroškem, kar nakazuje, da je bil s strani Avstrije priznan dvojezični značaj tega ozemlja. Tako se je poleg državne meje severneje izoblikovala še ena »severna meja«, ki je bila priznana kot narodnostna meja Slovencev. Štajerska podobne ureditve nikoli ni doživela, tam je avstrijska oblast zanimala, da bi znotraj deželne meje obstajal strnjen slovenski narod.⁴⁰

³⁶ Celar, *Slovenija*, 211–212.

³⁷ Troha, »Slovenske meje«, 184.

³⁸ Grafenauer, *Oblikovanje*, 13.

³⁹ Celar, *Slovenija*, 212–216.

⁴⁰ Grafenauer, *Oblikovanje*, 33.

Priključitev slovenskega narodnostnega ozemlja k Jugoslaviji so podpirali tudi koroški partizani, ki so se v organiziranem odporu precej okrepili leta 1943, še bolj pa v juniju 1944. Delovali so na celotnem dvojezičnem območju. Kljub temu pa je v mišljenju zaveznikov prevladalo prepričanje, da je partizanov oz. podpornikov priključitve ozemlja k Jugoslaviji na avstrijskem Koroškem bistveno premalo za dejansko spremembo meje (ob tem moramo poudariti, da točnih števil ni, sama narava odpora pa je potekala v ilegali, kar morda tudi ni pripomoglo k jasnemu uvidu dejanskega razmaha koroškega partizanstva), prav tako pa so zavezniki že med vojno podpirali obnovitev mejne črte izpred leta 1938. Ob tem velja omeniti še dilemo, v kolikšni meri je jugoslovanska zasedba avstrijskega ozemlja maja 1945 škodovala vsem nadaljnjim prizadevanjem, saj je to potezo marsikdo v Avstriji razumel kot neupravičeno širjenje komunistične oblasti. Slovenski narod na obeh straneh meje je sicer ostal prepričan, da je bil izid plebiscita krivičen, vendar povojna prizadevanja za priključitev ozemlja niso upoštevala realnega stanja, da je načrtna in prisilna asimilacija od leta 1920 do konca vojne močno zdesetkala slovensko narodno manjšino. Koroških partizanov je bilo premalo, veliko prebivalstva pa je od Jugoslavije odvrnil tudi povojni komunistični režim.⁴¹

Prehajanje relativno zaprte slovensko-avstrijske meje je bilo od leta 1945 do začetka šestdesetih let dovoljeno samo na nadzorovanih mejnih prehodih. Zakon o gibanju na meji iz leta 1947 je določil, da se mejo lahko prestopa samo z veljavno pravno listino. Ilegalni prestopi so bili smatrani za kaznivo dejanje in so bili strogo kaznovani vse do leta 1951, ko so jih preategorizirali v prekrške. Do šestdesetih let so bili vsi, ki so legalno ali ilegalno zapustili Jugoslavijo, označeni kot begunci oz. politični emigranti. Jugoslovansko-avstrijska meja se je precej odprla v začetku 60. let, ko so leta 1962 sprejeli najprej Zakon o amnestiji, leto kasneje pa še bilateralni sporazum o delovnih migracijah v Avstrijo.⁴²

41 Linasi, Marjan. Koroški partizani. Protinacistični odpor na dvojezičnem Koroškem v okviru slovenske Osvobodilne fronte. Celovec: Mohorjeva, 2010, 705–708.

42 Hacin Lukšič, Marina. »Političnost migracij po drugi svetovni vojni. Od politike revanšizma do amnestije.« *Dve domovini. Two homelands*, 50 (2019), 192–193.

Državna meja med Slovenijo in Avstrijo tako še danes poteka po meji, določeni v letih 1920–1923. Označuje jo 7141 mejnikov, razdeljenih na XXVII sektorjev. Slovenija skrbi za ohranjanje in obnavljanje meje od VIII. do XXI. sektorja.⁴³ Po osamosvojitvi Slovenije se potek meje ni več spreminjal, velja pa omeniti, da se je ozemlje južno od severne meje v okviru odprtih meja Evropske unije ponovno bolj povežalo oz. na nek način tudi združilo s slovensko manjšino na drugi strani.⁴⁴

SKLEP

Severna meja je po koncu prve svetovne vojne zarezala v slovenski živelj na Koroškem in to zgodovinsko deželo po več stoletjih razdelila med državi naslednici Avstro-Ogrske monarhije, Avstrijo in Kraljevino SHS. Po koncu vojne je hitro postalo jasno, da se bo za severno mejo treba boriti tudi z orožjem. Na območju Maribora in Podravja s Kozjakom je hitro odreagirala general Rudolf Maister, katerega ozemeljske pridobitve so v veliki meri obveljale pri vzpostavljanju nove državne meje. Narodni svet za Mežiško dolino je z Malgajevim vpoklicem ključno pripomogel pri ubranitvi Mežiške doline pred nemško zasedbo. Odločitev Narodne vlade za Slovenijo, ki je pred Celovcem zaustavila in odpoklicala Malgajeve čete, pa je bila v več vidikih neposrečena, saj se njeno prepričanje, da bo celotno dvojezično ozemlje tako ali tako z mirovnim sporazumom dodeljeno Kraljevini SHS, izkazalo za jalovo. Po več ofenzivah in protiofenzivah v prvi polovici leta 1919 so velesile na pariški mirovni konferenci sklenile, da se bo razmejitev na spornem ozemlju določila s pomočjo plebiscita, ki pa se je za jugoslovansko stran končal s porazom. Celovška kotlina je pripadla Avstriji. Na obeh straneh nove meje je pri mnogih vladalo nezadovoljstvo, tako nemški kot slovenski prebivalci pa so bili prepričani, da jim je bila storjena krivica. Bolj odločni so bili nemški nacionalisti, ki so na podlagi prepričanja, da sta Koroška in Štajerska zgodovinsko nemški, vse od dvajsetih let naprej zahtevali revizijo jugoslovansko-avstrijske državne meje. Prvi uspeh so doživeli ob anšlusu

43 Celar, Slovenija, 109.

44 Linasi in Kos, *Koroški plebiscit*, 69.

Avstrije leta 1938, z napadom na Jugoslavijo in zasedbo aprila 1941 pa se je uresničila nemška težnja po ponovni združitvi celotnega ozemlja. Severna meja je med drugo svetovno vojno izgubila vlogo državne meje, vendar je bila kot notranja meja rajha vseskozi strogo nadzorovana. Ob osvobajanju slovenskega narodnostnega ozemlja na Koroškem in Štajerskem s strani jugoslovanske vojske maja 1945 so se ponovno razplamtele težnje po združitvi slovenskega naroda v okviru nove Jugoslavije, vendar jugoslovanske zahteve skozi desetletni diplomatski boj pri zahodnih zaveznikih nikoli niso bile uslišane. Zavezniki so zagovarjali obnovitev mejne črte, ki se je vzpostavila po koroškem plebiscitu. Leta 1949 je bil na pariški konferenci tako sprejet Sklep o ohranitvi predvojnih meja, ki ga je dokončno zapečatila Avstrijska državna pogodba leta 1955. Čeprav se je Avstrija s pogodbo zavezala k spoštovanju slovenske manjšine in njenih pravic, pa iz nemirnih desetletij po drugi svetovni vojni na avstrijskem Koroškem vidimo, da določil pogodbe nikoli ni v celoti upoštevala in je še naprej izvajala načrtno asimilacijsko politiko, ki je postopoma zmanjševala pripadnike slovenske manjšine v avstrijski državi. Slovenska manjšina na Koroškem se tudi danes aktivno trudi za ohranjanje slovenskega jezika in kulture, vsaj v simbolnem smislu pa je od leta 2007, ko je v Sloveniji začel veljati Schengenski sporazum, spet združena z matičnim narodom. O severni meji se je v slovenskem zgodovinopisju že veliko pisalo in raziskovalo, sama pa sem poskušala skozi prispevek na kratko strniti razne ugotovitve in mišljenja naših zgodovinarjev in zgodovinark ter z njihovo pomočjo orisati vzpostavitev in določanje severne meje skozi različne prelomne dogodke v 20. stoletju.

SEZNAM VIROV IN LITERATURE

Viri

GURS, zbirka elaboratov za parcelo 828/311, Načrt parcele, 1913.

GURS, zbirka elaboratov za parcelo 828/311, Naznanilni list Davčnega okraja Prevalje, 1925.

Nagovor Rudolfa Schilcherja. Führerdienst der Deutschen Jugend in Untersteiermark, junij 1941, letnik 1, številka 1.

Razmejitev na Koroškem. Slovenec, 17. september 1922, letnik 50, št. 203.

Wir wollen die Heimat kennenlernen, Der Grenzgau Steiermark, Die Untersteiermark in Aus unserer Arbeit. Führerdienst der Deutschen Jugend in Untersteiermark, september 1941, letnik 1, številka 4.

Literatura

Avtor neznan. *Freiheitskämpfe in Deutschösterreich, Achter Band*. Berlin: Verlag von E. S. Mittler & Sohn, 1942.

Celar, Branko. *Slovenija in njene meje v treh zgodovinskih obdobjih*. 1914/1920, 1941/1975, 1991/2021. Ljubljana: Zveza policijskih veteranskih društev Sever, 2021.

Ferenc, Tone. »Spomenice o nemških ozemeljskih zahtevah v Sloveniji leta 1940.« *Zgodovinski časopis*, 29/ 3–4 (1975), 219–246.

Freytagh-Loringhoven, Axel von. *Deutschlands Ausenpolitik 1933–1941*. Berlin: Verlagsanstalt Otto Stollberg, 1941.

Grafenauer, Bogo. *Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1994.

Hacin Lukšič, Marina. »Političnost migracij po drugi svetovni vojni. Od politike revanšizma do amnestije.« *Dve domovini. Two homelands*, 50 (2019), 183–198.

Klagges, Dietrich. *Geschichte als nationalpolitische Erziehung*. Frankfurt: Verlag Moritz Diesterweg, 1940.

Linasi, Marjan, Marjan Kos. *Koroški plebiscit. Jugovzhodna Koroška v prevratnem času 1918–1920*. Slovenj Gradec: Koroški pokrajinski muzej, 2020.

Linasi, Marjan. »Nacistična oblast na Koroškem 1938–1945 in njena politika do Slovencev.« *Prispevki za novejšo zgodovino*, XXXVII (1997), 141–161.

Linasi, Marjan. *Koroški partizani. Protinacistični odpor na dvojezičnem Koroškem v okviru slovenske Osvobodilne fronte*. Celovec: Mohorjeva, 2010.

Linasi, Marjan. *Mežiška dolina in območje Dravograda v viharjih letih 1941–1945. Partizanski odpor, revolucija, prevzem oblasti, žrtve*. Celovec: Mohorjeva, 2019.

Lukas, F. J. *Lerne Deutsch. Uči se nemško*. Maribor: Heimatbund Verlag, 1943.

Skitek, Vinko. *Jugovzhodna Koroška v tretjem rajhu*. Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča, 2018.

Štih, Peter, Vasko Simoniti, Peter Vodopivec. *Slovenska zgodovina II. Od prazgodovinskih kultur do začetka 21. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2016.

Troha, Nevenka. »Slovenske meje v 20. stoletju. Problematika nastanka državnih mej Republike Slovenije.« V: *Osamosvojitve 1991: država in demokracija na Slovenskem v zgodovinskih razsežnostih*, ur. Mitja Ferenc, Jurij Hadalin in Blaž Babič. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2011, 175–196.

POVZETEK

Prispevek oriše zgodovinski pregled dogajanja na slovenski severni meji, ki je vse od konca prve svetovne vojne predstavljala turbulentno točko na slovensko-avstrijskem geopolitičnem odru. V prvem delu predstavi dogajanje na Koroškem tik po koncu vojne ter vprašanje severne meje, ki se je po oboroženih bojih držav naslednic razpade Avstro-Ogrske monarhije, t. j. Kraljevine SHS in republike Avstrije dokončno reševalo na Pariški mirovni konferenci leta 1919, kjer je tudi padla odločitev o izvedbi plebiscita na spornem ozemlju. 10. oktobra 1920 se je v plebiscitni coni A z več kot 95% volilno udeležbo prebivalstvo območja odločilo za priključitev k republiki Avstriji, na terenu pa je po plebiscitu do konca oktobra 1923 potekala fizična vzpostavitev nove državne meje. Ta je bila zarisana v skladu z rezultati plebiscita, z izjemo majhne slovenske vasi Libeliče, ki se je dve leti močno upirala avstrijski oblasti in zahtevala priključitev k matičnemu narodu, kar ji je po dveh letih truda in ponovne internacionalizacije mejnega vprašanja tudi uspelo. Prispevek nadaljnje predstavi dogajanje na severni meji v času vzpona nacizma, s poudarkom na anšlusu Avstrije leta 1938 in posledic, ki jih je ta prinesel za slovenske sosedje. Osredotoča se tudi na severno mejo v drugi svetovni vojni, natančneje na spremembe po nemški okupaciji ozemlja v aprilski vojni leta 1941. Naslednjo prelomnico na severni meji prinaša konec druge svetovne vojne, ko je bila zdaj avstrijsko-jugoslovanska meja, kljub jugoslovanskim zahtevam po združitvi celotnega slovenskega ozemlja, obnovljena v predvojnem obsegu. Koroško ozemlje je bilo za Jugoslavijo tako dokončno izgubljeno maja 1949 na konferenci v Parizu, kjer je bil uradno sprejet Sklep o ohranitvi predvojnih meja ter z Avstrijsko državno pogodbo iz leta 1955.

Utrdbena linija Kraljevine Jugoslavije na Koroškem in Štajerskem (6. sektor)

Aleksander Duh

131

IZVLEČEK

V aprilskih dneh leta 1941 je utrdbena linija na Koroškem in Štajerskem vsaj kratkotrajno uspela zadržati nemško napredovanje. Boji so potekali pri Dravogradu, v Mežici na Koroškem in v Šentilju in Radgoni na Štajerskem. V prispevku bo predstavljena izgradnja in umeščanje utrdbene linije v pokrajino ter njeni današnji ostanki.

Ključne besede

vojna, obrambna linija, fortifikacije, obramba

ABSTRACT

In the days of April, in 1941, the fortification line in Carinthia and Styria managed to hold back the German advance, at least for a short time. The battles took place near Dravograd, in Mežica in Carinthia and in Šentilj in Styria. The paper will present the construction and placement of the fortification line in the landscape and its present-day remains.

Key words

war, defensive line, fortifications, defense

UVOD

Človek je že od prazgodovine želel zaščititi sebe, svoje ljudi in svoje premoženje. Ko se človek za stalno naseli, se začne ščititi z nasipi zemlje, ki jim dodaja veje, kole, kamenje ...

Fortifikacija izhaja iz latinske besede *fortis* (močan, odporen) in *facere* (ustvariti, izgraditi), angleške in francoske besede *fortification*, italijanske besede *fortificazione* in nemške besede *Befestigung*. Je znanost, ki se ukvarja z ureditvijo zemljišča, da bi se ustvarili ugodni pogoji za izvajanje borbe in vojaške operacije.¹

Revolucijo pri projektiranju in izgradnji fortifikacij prinese uporaba ognja oz. uporaba topov, ki so iz leta v leto imeli daljši doseg in tako korenito spremenili taktiko napadalcev. Višino obzidja so morali zamenjati z nje-govo širino, saj so le tako lahko preživeli topovsko obstreljevanje.² V 18. in 19. stoletju se fortifikacija deli na stalne in poljske, v katerih pehotni vojaki trpijo zaradi šrapnelov in napadov sovražne pehote.

20. stoletje je stoletje, v katerem je gradnja fortifikacij bila še posebej pomembna, saj se je ognjena moč topništva večala, s tem pa tudi žrtve med pehotnimi vojaki. V balkanskih vojnah t. i. »sodu smodnika« (1912–1913) so članice Balkanske zveze (Srbija, Bolgarija, Grčija in Črna gora) želele uresničiti skupni cilj – osvoboditi se turške nadoblasti. V drugi balkanski vojni je nastal spor zaradi delitve ozemlja, še posebej Makedonije med Srbi in Bolgari.³ Tudi v ostalem delu Evrope in s tem sveta so bile države prisiljene v povezave. Velika Britanija, Francija in Rusija so se povezale v trozvezo, *triple entente*, od zdaj imenovano antanta. S tem sta si v Evropi stali nasproti dve

¹ Vojna enciklopedija. Redakcija vojne enciklopedije. Beograd. 1972, 17.

² Vojna enciklopedija, 18.

³ Čuček, Janez, et al. *Stoletje svetovnih vojn*. Ljubljana. Cankarjeva založba, 1981, 32.

nasprotujoči si skupini držav, že leta 1882 sklenjena zveza Nemčije, Avstro-Ogrske in Italije, t. i. centralne sile in nova zveza, antanta.⁴

Prva svetovna vojna (1914–1918) je prinesla velike preizkušnje za graditelje fortifikacij, še posebej tudi za vojake, ki so od kakovosti fortifikacije bili življenjsko odvisni. Francoska trdnjava Verdun in njegova uspešna obramba je ponovno prinesla zaupanje v fortifikacijo, ki je po vojni doživela razcvet.⁵

Antantne sile so 26. septembra 1918, okrepljene z ameriškimi enotami, na zahodni fronti prešle v ofenzivo, ki je nemške sile niso mogle zadržati. Dne, 11. novembra 1918, je Nemčija podpisala premirje. Vojna je bila končana.⁶

Sledila je mirovna konferenca. Mirovna konferenca v Parizu se je začela 18. januarja 1919, v času, ko je po Evropi kosila epidemija, neke vrste gripe (t. i. španska bolezen), ki je od jeseni 1918 do konca leta 1919 ubila skoraj 20 milijonov ljudi ali dvakrat toliko kot prva svetovna vojna. Osrednja osebnost konference je bil nedvomno ameriški predsednik Thomas Woodrow Wilson, ki je predstavil svoj program v 14. točkah in jih je takratna Evropa sprejela z navdušenjem. Seveda je razen izdelanih političnih konceptov, med katere štejemo tudi idejo o ustanovitvi Društva narodov, Wilsonovo avtoriteto krepilo tudi dejstvo, da je nastopal kot predsednik Združenih držav Amerike, ki so bile ob koncu vojne lastnik skoraj polovice svetovnega kapitala in pri katerih so bile močno zadolžene najmočnejše antantne države.⁷ Najprej je bila sklenjena mirovna pogodba med zavezniki in Nemčijo v Versaillesu, 28. junija 1919. Pogodba je bila v bistvu diktat antante premagani državi, ki so jo *urbi et orbi*, razglasili za izključnega krivca za

4 Nečak, Dušan in Božo Repe. *Prelom: 1914–1918; svet in Slovenci v prvi svetovni vojni*. Ljubljana: Sophia, 2005, 12.

5 Verdun je bil utrjen kraj in pomembna zveza med osrednjim in vzhodnim delom zahodne fronte. Od 21. februarja 1916 so tukaj Nemci skušali prodrati. Napadali so z močno vojsko in topništvom. Francozi so z nasprotno ofenzivo spet pridobili izgubljeno ozemlje. Tu so bili najbolj množični in najbolj krvavi boji v prvi svetovni vojni. Francozi so tu izgubili 350 000, Nemci pa 335 000 mož. *Mala splošna enciklopedija*, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1976.

6 Nečak, Repe. *Prelom*, 146.

7 Bleicken, Jochen. *Svetovna zgodovina od začetkov do danes*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1976, 544.

svetovno vojno. Mirovni pogoji so bili zelo težki, pri njih je najbolj vztrajala Francija. Nemčija ni smela imeti večje vojske in tudi ni smela vpeljati splošne vojaške obveznosti. Antanti je morala izročiti večino težkega orožja in se obvezati, da bo uničila veliko število pušk. Prepovedano ji je bilo imeti večjo vojno mornarico in graditi podmornice. Bodoča nemška vojska je lahko štelala le 100.000 mož, prostovoljcev. Nemčiji je mirovna pogodba odvzela pokrajini Alzacijo in Loreno, ki ju je znova dobila Francija, pokrajini Eupen in Malmedy je dobila Belgija. Danska je dobila severni Schleswig, na vzhodu je Nemčija, v korist obnovljene Poljske, izgubila zahodno Prusijo, Poznańsko ter Gornjo Šlezijo, ki so bile naseljene pretežno s Poljaki. Nemčiji je bilo izrecno prepovedana združitev z republiko Avstrijo, odvzete so ji bile tudi vse prekomorske kolonije. Najtežje določilo mirovne pogodbe je bila vojna odškodnina, ki bi jo morala Nemčija plačati antantnim zaveznikom (126 milijard zlatih mark).⁸ Račun je bil velikanski, izterjevalci neusmiljeni. Versajska mirovna pogodba je bila vzorec za vse nadaljnje pogodbe med antanto in ostalimi poraženkami.⁹

Druga po vrsti je bila mirovna pogodba v Saint-Germainu, sklenjena 10. septembra 1919, med antanto in republiko Avstrijo (nemškim delom nekdanje Avstro-Ogrske). Na delu nekdanje Avstro-Ogrske je nastala Češkoslovaška, Italija je dobila južno Tirolsko do Brennerja, kjer je živel večinoma nemško prebivalstvo. Zaradi Londonskega sporazuma je antanta obljubila Italiji tudi južnoslovanske pokrajine nekdanje avstrijske monarhije: slovensko primorje s Trstom, Istro, del Koroške in Kranjske. Za vse te dežele so se med Italijo in Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev bili težki diplomatski boji, sporazum je bil dosežen šele z mirovno pogodbo leta 1920 v Rapallu¹⁰. Novi Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev je bil priznan delček Koroške, slovenska Štajerska, Krajnska in Dalmacija ter Bosna in Hercegovina. Poljska je

8 Prav tam, 546–547.

9 Mikeln, Miloš. *Pekel 1941*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1981, 8.

10 Več o tem: Mikša Peter, Alenka Fikfak, Janez P. Grm; *Rapalska meja in njen vpliv na zgodovinski prostorski razvoj okolice: primer Žirovske kotline*. Glasilo Združenja za promocijo kulturne dediščine, raziskav in novih tehnologij – Retrospektive. Ljubljana, 2022.

dobila Galicijo.¹¹ Pogodba z Madžarsko je bila podpisana 4. junija 1920 v Trianonu. Z njo je bila določena tudi sedanja meja med Slovenijo (takrat Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev) in Madžarsko.¹² Kot država naslednica dvojne monarhije je bila Madžarska spoznana za povzročiteljico vojne. S pogodbo so jo ozemeljsko močno skrčili, izgubila je mnogo ozemlja, po nekaterih izračunih kar 70 % nekdanjega ozemlja Ogrske. Ozemlje je morala odstopiti: Avstriji Gradiščansko, Romuniji Transilvanijo, Bukovino in večji del Banata, Češkoslovaški Slovaško in Podkarpatsko Rusijo (Karpatsko Ukrajino) in Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev Hrvaško, Slavonijo, del Banata in Prekmurje.¹³ K oblikovanju ozemlja je prispevala tudi Rapalska meja. Bila je rezultat dogovora iz leta 1920, ko sta v italijanskem mestu Santa Margherita Ligure pri Rappalu na Ligurijski obali Kraljevina SHS in Kraljevina Italija potrdili pogodbo, s katero je bila po prvi svetovni vojni določena meja med državama. Meja je grobo presekala ozemlje, na katerem so živeli Slovenci, in jih razdelila. Pod Italijo so prišle Goriška z Istro, precejšen del Krajnske (Bela peč na Gorenjskem in večji del Notranjske z Idrijo, Črnim Vrhom, Vipavo, Postojno, Pivko, Senožečami in Ilirsko Bistrico) ter del Koroške (Kanalska dolina).¹⁴

OBRAMBNE LINIJE V EVROPI MED OBEMA VOJNAMA

Po koncu prve svetovne vojne je Francija prva v Evropi začela razmišljati, kako zavarovati državne meje pred nepričakovanim napadom Nemčije. Maginotova linija (*LA LIGNE MAGINOT*). Utrjena naj bi bila celotna meja, in sicer po sistemu stalnih utrd, ki jih je sestavljalo nekaj povezanih linij, pehotnih in artilerijskih objektov, opazovalnic, zaklonišč in poveljniških mest. Kombinacija lahkih in težkih objektov z močnimi odpornimi točkami, dopolnjena s sistemom ovir, naj bi zaustavila prvi sovražnikov napad in omo-

11 Bleicken, Jochen. *Svetovna zgodovina od začetkov do danes*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1976, 547.

12 *Enciklopedija Slovenije*, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1994, 243.

13 Nečak, Repe.: *Prelom*, 166.

14 Več o tem: Mikša Peter, Matija Zorn: *Rapalska meja: četrto stoletje obstoja in stoletje dediščine*. Nečakov zbornik. Procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 2018.

gočila nemoteno mobilizacijo lastnih sil ter prehod v protinapad in prenos bojev na sovražnikovo ozemlje.

Sama linija ni bila enotna neprekinjena črta, saj je bila zgrajena iz več kot 500 ločenih utrd in drugih stavb, katerim so dodali neprekinjeno linijo protitankovskih ovir in bodeče žice. Ob zaključku gradbenih del je bila Maginotova črta sestavljena iz treh poglavitnih odsekov: osnovne Maginotove črte, Maginotovega podaljška in Male Maginotove črte. Osnovna Maginotova črta je bila razdeljena v dve utrjeni regiji, regijo Metz in regijo La Lauter, med katerima se je nahajala Posarska vrzel. Brez močnejših utrd vzdolž reke Ren je od mest Hagenau in Seltz do švicarske meje vključevala še niz utrd, temelječih na lahki oborožitvi, imenovani Porenske utrdbe. Zajemala je zelo raznolik teren. Regija Metz se je začela v hriboviti rudarski regiji Lorene, blizu mesta Longuyon, zaokrožila je nekoč nemško, utrjeno mesto Thionville in se zaključila ob robu Posarske vrzeli v mestu St. Avold.¹⁵

Kot se je izkazalo med drugo svetovno vojno, je bila ena od napak Francozov pri gradnji celotne obrambne linije tudi v razmišljanju, da je Ardenski gozd neprehoden za sovražnika in ga ni treba posebej zavarovati. Nemci so z novo taktiko vojskovanja, imenovano *blitzkrieg*, najprej preprosto zaobšli celotno linijo ob Belgiji in na ta način izolirali vojaško silo na liniji, katere namen je bil zagotoviti mobilizacijo vojske v notranjosti, ki se tako sploh ni začela. Sama hitrost prodora Nemcev prek Belgije v Francijo je popolnoma presenetila in posadke utrd na liniji ohromila. Nemcem je uspelo, da je Francija zelo hitro podpisala kapitulacijo, s tem je bila posledično poražena tudi celotna Maginotova linija, ker so se posadke utrd predale.¹⁶

Osnova za gradnjo nemške obrambne linije (SIEGFRIED LINIE). Siegfriedova linija je predstavljala Hindenburška linija, ki je bila zgrajena

15 Kaufmann, Joseph E., in Robert M. Jurga. *Fortress Europe: European fortifications of world war II*. Da Capo Press; Cambridge, 2002, 13-15.

16 Prav tam, 16.

med letoma 1916 in 1917 na severu Francije, se pravi med prvo svetovno vojno. Sestavljena je bila iz obrambnih položajev oziroma utrd in protitankovskih ovir. Celotna linija je bila grajena v tridesetih letih 20. stoletja nasproti Maginotove linije in je služila kot odgovor na gradnjo francoskih utrd vzdolž zahodne nemške meje, zato so jo Nemci imenovali tudi Westwall. Ime Siegfriedova linija so uporabljali predvsem zavezniki.¹⁷

Zgrajena je bila bolj zato, da bi se širila nacistična propaganda moči kot iz strateških razlogov za izvajanje obrambe ob primeru sovražnikove agresije. Adolf Hitler jo je načrtoval od leta 1936, gradnja pa je potekala med letoma 1938 in 1940.¹⁸

Program zračne obrambe je predstavljal gradnjo posebej prirejenih in strukturiranih bunkerjev, ki so imeli v svoji sestavi protiletalske topove velikega kalibra in so bili do 40 km oddaljeni od zadnjih obrambnih položajev. Poleg protiletalskega orožja so centri zračne obrambe vsebovali še betonska zavetišča, bunkerje z bivalnimi prostori, skladišča za strelivo in položaje za upravljanje z ognjem.¹⁹

Vzdolž celotne Siegfriedove linije so Nemci na območjih brez naravnih ovir pred prve obrambne položaje gradili oziroma postavljali protipehotne in protitankovske ovire, med katerimi so se najbolj značilne imenovalle kar »zmajevi zobje« ali »mozolji«. Namen teh ovir je bil, da bi sovražnikovim tankom onemogočili dostop do ugodnih strelskih položajev za napad na nemške bunkerje, med sabo so bili povezani z železobetonskimi stožci.

Vallo Alpino, slovensko Alpski zid, so Italijani začeli graditi v tridesetih letih 20. stoletja, ko je bila vsa Evropa že prežeta s predvojnimi vzdušjem. Gre za cel obrambni lok, ki so ga napeli čez vrh italijanskega škornja, da bi odvrnili vsakogar, ki bi želel prodreti vanj z zahoda, severa in vzhoda. Potekal je vzdolž celotne kopenske meje, od Genovskega zaliva po grebe-

nih Alp ob mejah s Francijo, Švico, Avstrijo in Jugoslavijo do Reškega zaliva. Dolg je bil 1850 km.²⁰ Gradnja se je začela leta 1932, za gradnjo samih utrd so takratne italijanske oblasti zaposlovalle samo preverjene fašistične simpatizerje iz notranjosti Italije. Pri gradnji obsežnega cestnega omrežja, vojašnic in skladišč so dobili delo tudi domačini Slovenci. Vzhodni del so gradili po črti Peč, Jalovec, Triglav, Bogatinsko sedlo, Možic, Črni vrh nad Cerknim, Blegoš, Bevkov vrh, Hotedršica, Planina, Javorniki, Bička gora, Snežnik, Kastav, Reka, ob meji določeni z Rapalsko pogodbo 12. novembra 1920. Z gledišča prehodnosti so Italijani z rapalsko mejo na severu obvladovali: prehod med Kanalsko in Ziljsko dolino oz. med Furlanijo in avstrijsko Koroško, Postojnska vrata kot najnižji prehod med Furlanijo in Srednjo Evropo ter obe ključni severnojadranski luki; Trst (z zaledjem) in Reko (brez zaledja).²¹ Namesto da bi slepo sledili takrat vodilnim Francozom, so Italijani svoje utrdbe prilagodili alpskemu terenu. Tako utrdbe niso predstavljale neprekinjene obrambne črte, temveč so jih skoncentrirali v centre odpora (*centro di resistenza*) na krajih, kjer je bil mogoč lahek prehod. Razporejali so jih na tak način, da so sovražnika usmerjale v navzkrižni ogenj.²²

Zid naj bi v glavnem sestavljali dve obrambni črti: 1. prva (*Zona di Sicurezza*) je potekala tik ob rapalski meji. Večkrat so utrdbe postavili ob vznožje grebenov, ki so lažje branljiva. Črta je potekala po: Fužinah, Vršiču, Lepeni, Bogatinu, Lajnarju, Poreznu, Godoviču, Hrušici, Planini, Javorniku, Snežniku, Gomancah, Klani, Reki.

2. Druga cona (*Zona di Resistenza*) je potekala nekaj kilometrov za prvo črto. Oddaljenost od prve črte je bila pogojena s terenom. Potekala je po: Peči, Mangartu, Učji, dolini reke Idrijce, Črnemu vrhu, Javorniku, Nanosu, Pivki, Milanji, Jelšanah, obronkih Čičarije do Opatije.

17 Osborn, Patrick R., and Marc Romanych. *The Hindenburg Line*. Oxford, Bloomsbury Publishing, 2016.

18 Siegfriedova linija: https://www.wikiwand.com/sl/Siegfriedova_linija (dostop: januar 2022).

19 Prav tam.

20 Jankovič Potočnik, Aleksander. *Rupnikova linija, odkrivanje utrd ob Rapalski meji*. Vrhnik: Ad pirum, 2008, 64.

21 Mikša Peter, Alenka Fikfak, Janez P. Grm; *Rapalska meja in njen vpliv na zgodovinski prostorski razvoj okolice: primer Žirovske kotline*. Glasilo Združenja za promocijo kulturne dediščine, raziskav in novih tehnologij – Retrospektive. Ljubljana, 2022.

22 Jankovič Potočnik, Aleksander. *Rupnikova linija, odkrivanje utrd ob Rapalski meji*. Vrhnik: Ad pirum, 2008, 64–65.

3. Tretja cona (*Zona di Schieramento*), območje za obema črtama, v katerem so bili nameščeni težko topništvo, protiletalski topovi ter zbirališča čet za protinapad. Skupno število italijanskih vojakov, ki naj bi varovali rapalsko mejo, je bilo okrog 15.000.²³

Linija v Grčiji (GRAMMI METAX) je ime dobila po Ioannisu Metaxasu, ki je bil v tistem času premier grške vlade in se je odločil za gradnjo linije. Predstavlja verigo vojaških utrdb, ki so bile zgrajene vzdolž meje med Grčijo in Bolgarijo, namenjene obrambi Grčije pred morebitnimi napadi Bolgarije. Gradnjo so začeli junija leta 1936, ampak do začetka vojne leta 1941 še ni bila popolnoma dokončana. Naloga Metaxasa je bila, da na mejnem planinskem, gozdnatem zemljišču, kjer tudi ni cest, na strmih grebenih in plazovitih dolinah onemogoči prodor sovražnika s severa (Bolgariji) in omogoči grškim silam, da gredo s tega terena v ofenzivo. Glavni del linije je potekal od reke Meste – Nestohorion – Kato Nevrokopion – Cingeli – Ankistron – Belasica in je zapirala smeri prek Nevrokopa in doline Strumne vode v vzhodni Makedoniji (Severna Makedonija), kot tudi smer Ksanti – Drama, ki vodi bočno na prvi dve smeri. Na mestanskem odseku so zgrajeni objekti stalne fortifikacije (cca. 300 bunkerjev), in fortifikacije poljskega tipa. Samostojne fortifikacije (odporne točke) in položaji fortifikacij poljskega tipa so na nevrokopskem odseku širine 40 km in so zapirali smer Nevrokop – Ser – Solun in Drama – Kavala. Fortifikacije, ki so zapirale dolino Strume, so bile predvidene kot glavne fortifikacije za protiofenzivo. V Rupelski steni, fronti, dolgi 25 km, so bile poleg samostojnih fortifikacij zgrajene fortifikacije poljskega tipa.²⁴

Mannerheimova črta (MANNERHEIMIN LINJA) je linija fortifikacij na Finskem in je varovala Finsko pred napadom z vzhoda, Sovjetsko zvezo. Zgrajena je bila po pokrajini Kareliji na jugu Finske. Ime je dobila po maršalu Gustafu Mannerheimu. Finci so linijo gradili v dveh fazah, prvo od leta

1920 do 1924, drugo od leta 1932 do 1939. Sestavljena je bila iz 157 mitraljeških položajev in osem artilerijskih položajev. Linija je bila sestavljena iz samostojnih fortifikacij, kombiniranimi s tankovskimi in pehotnimi ovirami, ki so jim dodajali veliko naravnega materiala, predvsem lesa in kamenja.²⁵

Finski pregovor »samo sonce je dobra stvar, ki pride z vzhoda« zelo dobro razloži, kaj so si Finci mislili o Sovjetih, ko so leta 1917 razglasili neodvisnost in se leto za tem zapletli v državljansko vojno, v kateri so lahko upravičeno pričakovali intervencijo Sovjetske zveze. Linijo naj bi gradili skupaj z Nemci in Finci, pomagali bi tudi ruski vojni ujetniki. Prvih sto utrdb (bunkerjev) so zgradili med letoma 1920 in 1924. Zaradi visokih stroškov gradnje so bile te utrdb le delno zaščitene s plastmi betona in pred napadi artilerije premalo odporne. Druga faza gradnje se je začela aprila 1934 in se pospešila leta 1938, ko je bilo stanje v Evropi zelo napeto (priključitev Avstrije Nemčiji ...).²⁶

Med drugo svetovno vojno je bila linija uporabljena v t. i. zimski vojni med takratno Sovjetsko zvezo in Finsko. Največji bitka na celotni obrambni liniji se je odvijala v bližini mesta Soldatskoje, imenovana bitka za Summo. Zaradi velikih izgub in neverjetnega pritiska napadalcev je bil maršal Mannerheim, ki je bil odgovoren za izvajanje obrambe na liniji, prisiljen podpisati vdajo celotne linije.²⁷

Sistem fortifikacij na Češkoslovaškem (*BENEŠOVA LINIE*) so Nemci imenovali po predsedniku Češkoslovaške Benešu. Graditi so ga začeli med letoma 1935 in 1939 z namenom zaščiti mejo z Nemčijo, kasneje tudi z Madžarsko. Fortifikacije bi morale zadržati napad sovražnika tako dolgo, da bi država izpeljala mobilizacijo.²⁸

23 Žorž, Grega. Po poteh Rapalske meje – zgodovinska pot Podbrdo. Slovenija VIII: (ekskurzija geografskega društva). Ljubljana: Založba ZRC, 2018, 185.

24 Vernon, Victoria, in Klaus F. Zimmermann. „Walls and fences: A journey through history and economics.“ *The economic geography of cross-border migration*. Springer, Cham, 2021. 33–54.

25 Rintala, Marvin. „A Frozen Hell: The Russo-Finnish Winter War of 1939–1940.“ 1992, 177–179.

26 Prav tam.

27 Več o tem v: Irincheev, Bair. *The Mannerheim Line 1920–39: Finnish Fortifications of the Winter War*. Bloomsbury Publishing, 2013.

28 Bettinger, Dieter in Büren, Martin. *Der Westwall 2: Die Geschichte der deutschen Westbefestigungen im Dritten Reich*. Osnabruck: Biblio Verlag, 1990, str. 249–250.

Čehoslovaki so se pri gradnji fortifikacij zgledovali po Francozih in njihovi fortifikaciji na Maginotovi liniji. Sama gradnja, oprema in projektiranje so bili precej boljši kot na Maginotovi liniji, to pa predvsem zato, ker so sitem fortifikacij na Češkoslovaškem gradili vsaj pet let kasneje, kot je bila grajena fortifikacija v Franciji.²⁹

Utrdbe Beneševe linije med drugo svetovno vojno niso nikoli služile svojemu namenu, ker je Hitlerju uspelo dobiti celotno utrdbeno linijo brez boja. Hitler je namreč hotel zavzeti dele Češkoslovaške, kjer je bilo veliko nemških manjšin, z uporabo vojaške sile. Ker se velike evropske države s tem Hitlerjevim namenom niso strinjale, so mu z Münchenskim sporazumom, ki ga je Nemčija podpisala skupaj s Francijo in Veliko Britanijo septembra 1938, omogočile zavzeti dele Češkoslovaške v zameno za premirje. Ko je Nemčija okupirala Češkoslovaško, so Nemci te utrdbene objekte uporabili za testiranje novih orožij in taktike; urili so tudi postopke za napad na francosko Maginotovo linijo in belgijske utrdbene, kot kaže, zelo učinkovito. Po padcu Belgije, Francije in drugih držav v bližini so Nemci začeli razgradnjo Beneševe linije. Razstrelili so kupole bunkerjev, odstranili določene dele obrambne linije in te potem uporabili pri gradnji Atlantskega zidu na obalah zahodne Evrope.³⁰

NASTANEK KRALJEVINE JUGOSLAVIJE

Želja južnih Slovanov po večjih pravicah znotraj Avstro-Ogrske se je pokazala v *trialistični* ideji v Majniški deklaraciji 30. maja 1917, dan prej pa je nastal Jugoslovanski klub, v katerem so se združili slovenski, hrvaški in oba srbska poslanca iz avstrijskega dela monarhije. Klub je imel ob ustanovitvi 33 članov. V imenu kluba je dr. Anton Korošec v nemškem jeziku prebral t. i. Majniško deklaracijo. Deklaracija je bila zavrnjena, Nikola Pašić je sredi julija 1917 na Krfu sklical konferenco, na kateri sta sodelovala srbska vlada in Jugoslovanski odbor. Rezultat je predstavljala t. i. Krfška deklaracija, sprejeta

29 Allcorn, William. *The Maginot Line: 1928 – 45*. Oxford: Osprey Publishing, 2003, 19.

30 Več o tem v: Mlynárik, Ján. *The nationality question in Czechoslovakia and the 1938 Munich agreement*. Czechoslovakia: Crossroads and Crises, 1918–88 (1989): 89–100.

20. julija 1917. Po tej deklaraciji naj bi nova jugoslovanska država nastala na temelju samoodločbe in ne aneksije, vendar bi bila ustavna monarhija z dinastijo Karadjordjevičev. Imenovala naj bi se Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev. Še prej je nastala Država Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki je formalno obstajala, vendar nikoli ni bila priznana in je bila s stališča mednarodnega prava njeno ozemlje všteto za del premagane Avstro-Ogrke.³¹ Prve težave so se pokazale že v mesecu novembru 1918, ko so italijanske čete v imenu antante zasedle ozemlje do črte, določene z londonskim paktom in še čez, saj je grozila zasedba celotne ljubljanske kotline. Na severni meji je bil ključen Maribor, mesto s pretežno nemškim prebivalstvom, kjer je 1. novembra 1918 general Rudolf Maister s svojo akcijo prevzel nadzor nad mestom.³² Mejo na Koroškem so določili s plebiscitom. Plebiscitno ozemlje je bilo razdeljeno na dva dela: cona A, v kateri je bilo določeno glasovanje, in na cono B, kjer bi se glasovanje opravilo le, če bi izid plebiscita v coni A govoril za Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. Ker glasovanje v coni A ni bilo v korist Kraljevine SHS, je plebiscit v coni B (Celovec z neposredno okolico, 353 km²) odpadel.³³

4. junija 1920 je s trianonosko pogodbo Prekmurje tudi uradno pripadlo Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Zunaj nje je ostalo Porabje, ki ga svet četverice ni dovolil zasesti že poleti 1920.³⁴

V nacionalnem pogledu je Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev za Slovence pomenila preživetje, kulturno in tudi gospodarsko krepitev. Slovenci v novi državi niso bili zgolj manjšina, temveč eden od treh konstitutivnih narodov. Pridobili so neformalno kulturno avtonomijo, ki se je odražala v slovenskem šolstvu, ustanovitvi univerze in v vrsti drugih izobraževalnih in kulturnih ustanovah: Narodni galeriji, Ljubljanski filharmoniji, glasbenemu konservatoriju, vrsti muzejev, Narodni in univerzitetni knjižnici,

31 Habrnal, Miloš. *Rupnikova črta in druge jugoslovanske utrdbene 1926–1941*. Ljubljana: Fortprint, 2005, 29.

32 Grašič, Miroslava. *Na desni ga, na levi ni – pred nami sveti cilj leži*. Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 2008, 34.

33 Prav tam, 64.

34 Nečak, Repe, *Prelom*, 268.

Akademiji znanosti in umetnosti, radiu ... Sprememba državnega okvira je Sloveniji prinesla tudi drugačen gospodarski položaj. Iz »vzdrževanega« delavstva Avstro-Ogrske monarhije se je v hipu spremenila v najrazvitejši del jugoslovanske države.³⁵

Država je imela veliko težav v gospodarstvu, saj je bil velik del sredstev v rokah tujcev, leta 1939 je bilo v rokah tujega kapitala okoli 52 % jugoslovanskega gospodarstva. Nastala situacija je izkoriščala predvsem Nemčija, ki je povečevala svoj uvoz. Leta 1936 je v Nemčijo šlo že skoraj 37 % jugoslovanskega izvoza. Povečal se je tudi delež nemškega kapitala v Jugoslaviji, leta 1938 skoraj za 7 %.³⁶

Leta 1929 se je Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev preimenovala v Kraljevino Jugoslavijo, kar zaostalosti in političnih kriz ni rešilo. Politična nesoglasja so 6. decembra 1929 pripeljala do uvedbe diktature kralja Aleksandra. Razočaranje nad strankami in parlamentom je za uresničitev ideje integralnega jugoslovanstva brez večjih pomislekov žrtvoval parlamentarno demokracijo, ki je bila za njegovo avtokratsko naravo tako ali tako moteča.³⁷ Prednost na mednarodnem področju je dobilo zavarovanje meja, kajti prihod Adolfa Hitlerja na oblast, 30. januarja 1933, bi lahko imel nepredvidljive posledice. V zunanji politiki je Kraljevina Jugoslavija z Romunijo, Grčijo in Turčijo ustanovila Balkanski pakt, hkrati se je zavedala apetitov sosednjih držav po njenem ozemlju. Še posebno nevarnost je videla v Italiji, ki je želela razširiti svoje ozemlje po celotnem Sredozemlju in obnoviti nekdanji rimski imperij. Na Balkanu je izvajala pritisk na Albanijo, pritisk na kraljevino Jugoslavijo je vršila tudi v povezavi z Madžarsko.

Politična kriza se je nadaljevala in dosegla višek z atentatom na kralja Aleksandra, 9. novembra 1934, v Franciji. Po njegovi smrti je prevzel prestol njegov enajstletni sin Peter II. V času njegove mladosti je kraljeve

35 Prav tam, 278–279.

36 Nečak, Dušan in Božo Repe. *Kriza: svet in Slovenci od prve svetovne vojne do sredine tridesetih let*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2008, 47.

37 Prav tam, 183.

pravice izvrševal tričlanski regentski svet, kjer je imel glavno besedo princ Pavel Karađorđević.

Skrb vzbujajoča je bila povezava Rim – Berlin, podpisana 25. oktobra 1936. Zaskrbljenost nad apetiti sosedov je povečala italijanska okupacija Albanije leta 1939. 1. septembra 1939 je Hitler napadel Poljsko. Jugoslavija je razglasila nevtralnost in za vsak primer izvedla delno mobilizacijo, še posebej za to, ker je Italija začela ob meji zbirati svoje enote. Neposredno za morebitne operacije proti Jugoslaviji po načrtu »E« (*Emergenza*) je generalštab italijanskega glavnega poveljstva 19. avgusta 1939 izdal ukaz o postopnem premiku 500.000 vojakov na mejo.³⁸ Vojno dogajanje ni šlo na roko knezu Pavlu, saj je največja zaveznica Kraljevine Jugoslavije, Francija, na vojnem polju, doživela velik poraz s strani Nemčije. Država je bila prisiljena iskati nove zaveznike. Winston Churchill je o prizadevanju kneza Pavla zapisal: »/.../ V svoji sedanjí poziciji je Pavel podoben nesrečniku, ki ne more oditi iz tigrove kletke in upa, da zveri ne bo razdražil, čas kosila pa se neza-
držno bliža /.../.«³⁹ V letu 1940 in na začetku leta 1941 je bila država »med dvema ognjema«, saj sta se ji prilizovala Hitler in Mussolini na eni in Britanci na drugi strani. Nemški poslanik v Beogradu von Heeren zunanjemu ministru v Berlinu 14. novembra 1940: »Izbruh italijansko-grškega konflikta /.../ je v srbskih krogih in predvsem tudi v armadi ponovno oživel staro srbsko željo po prostem dostopu do Egejskega morja preko Soluna.«⁴⁰ Prilizovanje in pritisk sta obrodila sadove, saj je Kraljevina Jugoslavija 25. marca 1941 na Dunaju, podpisala pristop k paktu. Podpis je že naslednji dan pripeljal do demonstracij in državnega udara, ki ga je vodil Dušan Simović. Državni udar je naletel na navdušenje v Londonu in ogorčenje v Berlinu. Hitler je sklical sestanek s šefom generalštaba in ukazal vojno operacijo z imenom *Strafgericht* – kazen. 6. aprila 1941 so Nemci, brez vojne napovedi napadli Kraljevino Jugoslavijo, bombardirali so Beograd. V naslednjih dneh so nem-

38 Habrnal, Rupnikova, 34.

39 Prav tam, 34.

40 Mikeln, Pekel, 56.

ške, italijanske, madžarske in bolgarske čete skoraj brez odpora zasedle kraljevino.⁴¹

OBRAMBNE LINIJE KRALJEVINE JUGOSLAVIJE

Kraljevina Jugoslavija se je zavedala nevarnosti sosednjih držav, še posebej zahodne sosedne, zato se je leta 1935 tudi sama začela pripravljati na izgradnjo obrambne linije. Sama gradnja se je začela leta 1938. Projektanti so želeli posnemati že znane utrdbene linije, še posebej so se zgledovali po Maginotovi liniji v Franciji in po Beneševi liniji na Češkoslovaškem. Vodja del je postal divizijski general Leon Rupnik in po njem se je nastajajoče utrdbene črte kmalu prijelo ime Rupnikova linija.⁴² Leon Rupnik se je rodil leta 1880 v Lokvah pri Novi Gorici. Po končani gimnaziji je obiskoval vojaško šolo za kadete v Trstu in šolo generalštaba na Dunaju. Od leta 1914 se je kot častnik avstro-ogrske armade udeležil bojev v Bosni, Italiji in Rusiji. Po nastanku Kraljevine Jugoslavije je nadaljeval vojaško kariero in leta 1937 dosegel čin divizijskega generala ter leta 1938 v Ljubljani prevzel dolžnost poveljnika utrdbenih del. Pod njegovim vodstvom se je vse do leta 1941 realizirala gradnja obsežnih utrdbenih pasov vzdolž vse državne meje. Začetek druge svetovne vojne je dočakal kot načelnik štaba 1. skupine armad, ki naj bi branile zahodne in severozahodne meje z Italijo in Nemčijo. Po kapitulaciji jugoslovanske armade se je odselil v Ljubljano ter začel sodelovati z italijanskimi okupatorji. Tako je leta 1942 tudi postal župan Ljubljane. Rupnik je bil izrazito protikomunistično usmerjen in je Italijane in Nemce štel za zaveznike v boju proti Titovi narodnoosvobodilni armadi. Po prihodu Nemcev in kapitulaciji Italije je sodeloval pri ustanovitvi protipartizanskih slovenskih domobrancev. Nemci so se sprva do njega vedli odklonilno, a ga leta 1944 vseeno imenovali za generalnega inšpektorja slovenskih domobrancev, s čimer je postal simbol kolaboracije in izdaje. Ob koncu vojne je bil kratek čas tudi poveljnik domobrancev. Na koncu je ušel v severni del Slovenije ter k Britancem, del časa prebil v begunskih taboriščih v Italiji in bil naposled

41 Habrnal, *Rupnikova*, 71.

42 Jankovič Potočnik, *Rupnikova*, 39.

leta 1946 predan Jugoslaviji pred vojno sodišče. Po devetih dneh sodnega procesa je bil obsojen na smrt s streljanjem. Z izrekom sodbe proces še ni bil zaključen. Predsedstvo prezidija Ljudske skupščine FLRJ je na svoji seji dne, 2. septembra 1946, reševalo prošnjo za pomilostitev. Predsedstvo prezidija Ljudske skupščine je prošnji za pomilostitev zavrnilo. 4. septembra 1946 je bila izvršena smrtna kazen Leonu Rupniku.⁴³

Načrtovana obrambna črta je bila razdeljena na pet in kasneje šest sektorjev. Oštevilčenje posameznih utrjenih sektorjev ni bilo zaporedno, temveč naj bi govorilo o njihovi pomembnosti.

- Prvi sektor je bil zahodno od Ljubljane, s sedežem na Vrhniki in naj bi branil glavni vstopni koridor, vzdolž ceste in železnice Trst–Ljubljana.
- Drugi sektor je segal severno od Sušaka, s sedežem nad Kamenjakom in naj bi Italijanom preprečeval prodor z območja Reke v Dalmacijo ali proti Zagrebu.
- Tretji sektor se je raztezal med Škofjo Loko in Vrhniko. Zapiral je dostop proti Ljubljani po Poljanski dolini ter grebenom med Poreznom in Blegošem na severu in Žirovskim vrhom na jugu.
- Četrti sektor, s sedežem v Železnikih, je zapiral Selško dolino ter dostop po grebenu s Soriške planine do Ratitovca.
- Peti sektor je zajemal območje okrog Cerknice in je zapiral dostop do Ljubljane, čez Rakitno in koridor proti vzhodu prek Velikih Lašč.
- Šesti sektor je zajemal področje nad Dravogradom in Mariborom in je bil ustanovljen naknadno.⁴⁴

RUPNIKOVA LINIJA 6. SEKTOR, OBRAMBNA LINIJA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE NA KOROŠKEM IN ŠTAJERSKEM

Do leta 1938 in do anšlusa je Jugoslavija imela »zgolj« eno nevarno in močno sosedo – Italijo. Zoper njo je bilo izdelanih več različnih vojaških načr-

43 Željeznov, Dušan. *Rupnikov proces*. Ljubljana Cankarjeva založba, 1980, 8

44 Jankovič Potočnik, *Rupnikova*, 33.

tov⁴⁵, s katerimi so načrtovali obrambo na treh potencialnih bojiščih; na zahodnem bojišču, na katerem so predvidevali težišče spopadov, zato naj bi tja napotili do 15 divizij, ter na dalmatinskem in albanskem bojišču. Ker je bila vojska Kraljevine SHS do štirikrat šibkejša od italijanske, so bili načrti predvsem obrambni.⁴⁶

Največjo nevarnost za napad sosednjih držav je predstavljala Italija. To razmišljanje se je spremenilo leta 1938, ko se je Avstrija priključila Nemčiji in Nemčija je postala sosedja Kraljevine Jugoslavije⁴⁷. Začela se je gradnja 6. sektorja Rupnikove linije, skupaj z zaporami prelazov čez Karavanke. S topovskimi in težkimi mitralješkimi bunkerji ter celo s protitankovskimi zidovi so bili zavarovani mejni prehodi z Avstrijo oziroma takratno Nemčijo pri Dravogradu, Kungoti, Šentilju, Tratah in Gornji Radgoni. Prednja neprekinjen obrambna črta se je pri Kamnici, zahodno od Maribora, ločila od glavne črte. Čez obronke Kozjaka lahko »prizmam« in »kockam« sledimo do Kungote. Od tod spremlja črta reko Pesnico in teče mimo Hrastovca in Lenarta do Rogoznice pri Ptuj. Na pomembnejših točkah je okrepljena z reducirano izvedenko stolpičnih bunkerjev. Vmesna linija lahkih bunkerjev je med Falo oziroma Rušami zahodno in Miklavžem vzhodno od Maribora, branila breg reke Drave. Danes naj bi bila večina bunkerjev potopljenih. Glavna obrambna črta naj bi spremljala Dravo vse od Dravograda do Ruš. Za Rušami se odcepi od reke Drave in se okrepljena s stolpičnimi bunkerji drži vznožja Pohorja. Med Razvanjem in Rogozo prečka Dravsko polje in se ponovno priključi reki Dravi.

Dela so se začela leta 1938, ko je bila sprejeta odločitev, da se zaščiti širša okolica Maribora, kjer se utrdi obramba doline reke Pesnice in desna obala Drave, na Koroškem širše območje Dravograda in desna obala reke Meže. Pregled in raziskava terena je pokazala, da je treba zavarovati obsežen

45 Čepič, Zdenko. *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1948–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, 253.

46 Prav tam, 253.

47 Več o tem: Duh, Aleksander. *Rupnikova linija, utrdbena linija Kraljevine Jugoslavije na Koroškem. Retrospektive*, 1 (2022), 207–244.

prostor, zato je bil razdeljen na posamezne odseke, pododseke, rajone, in sicer proti Nemčiji z zahodnim odsekom (z zahodnim in vzhodnim pododsekom) in vzhodnim odsekom (z zahodnim – dravskim, srednjim – murskim in vzhodnim – prekmurskim pododsekom).

Slika: Prevrnjen bunker v Dravi.
Vir: osebni arhiv.

Zahodni odsek je potekal od Jezerskega vrha po Karavankah do Pece in od tromeje med Jugoslavijo, Italijo in Nemčijo na Peči (1509 m), do Pece (2125 m). Jugoslovansko-nemška meja je potekala po vrhu Karavank. Visokogorski teren je bil izredno težko prehodni, dostopen samo gorskim enotam, vse druge enote bi lahko prešle mejo samo čez gorske prelake Korensko sedlo (1073 m), Ljubelj (1058 m) in Jezerski vrh (1219 m). Zahodni odsek je bil razdeljen na dva pododseka, na zahodnega od Peči do Jezerskega vrha in na vzhodnega od Jezerskega vrha do Pece. Vzhodni odsek je potekal od Pece do Mure in je bil razdeljen na pododseke, ki so potekali od vrha Pece v Karavankah, Drave, čez Kozjak, reko Pesnico, po Slovenskih goricah vse do Šentilja in bil razdeljen na rajone, od Pece do Drave, od Drave do Pesnice in od Pesnice do Mure. Rajon od Pece do Drave je potekal od Pece (2125 m) in Strojne (1054 m), se nadaljeval do Mežice in Holmca. Do obeh mejnih prehodov je vodila cesta, čez Holmec še železniška proga. Nemci bi napadali čez mejne prehode in naprej proti Velenju, Celju in proti Zagrebu. Rajon od Drave do Pesnice je potekal po Golici in Kozjaku. Teren je bil težje dostopen.

Napad nemških sil se je pričakoval pri Libeličah in Viču ter naprej proti Dravogradu, kjer je potekala cesta in železnica. Na Kozjaku je bil prehod možen na Duhu na Ostrem vrhu, Remšniku in Kapli. Po prečkanju meje bi nemška vojska krenila proti Dravogradu po Mežiški dolini, skozi Ravne, Črno, Šoštanj, Velenje, Celje in naprej proti Zagrebu in po dravski dolini proti Mariboru in naprej. Rajon od Pesnice po Slovenskih goricah do Mure je potekal po precej lažje dostopnem terenu. Napad bi se skoncentriral na mejna prehoda Sv. Jurij in Šentilj, kjer je potekala tudi železnica, in se nadaljeval do Maribora in naprej proti Zagrebu.

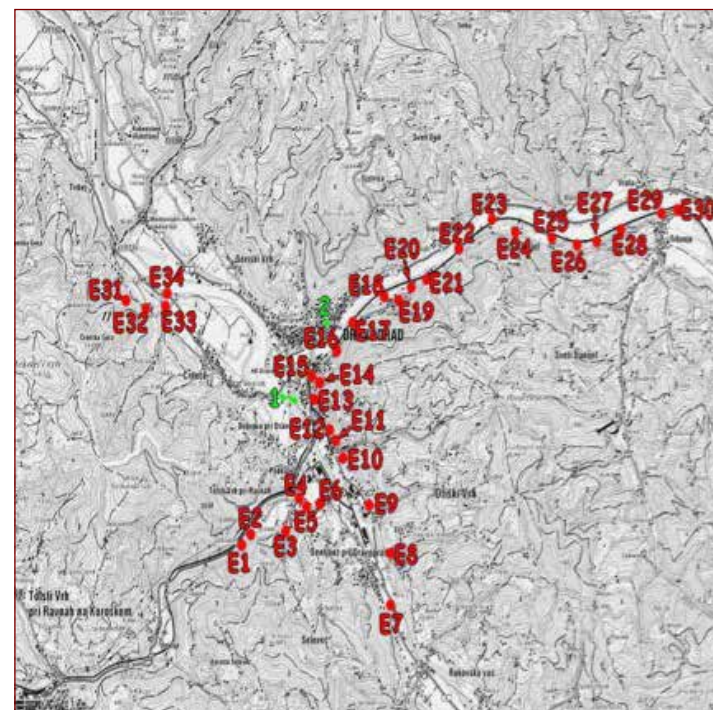

Slika: Delno zasipan protitankovski jarek v Podvincih.
Vir: osebni arhiv.

Dela so se začela spomladi leta 1938, postavljal se je lahka poljska fortifikacija (leseni bunkerji in strelski rovi). Utrjeni so bili odseki ob desne bregu reke Meže, Drave in Pesnice. Konec leta se je začela intenzivna gradnja stalne fortifikacije, še posebej na območju Maribora in Ptuja (od Markovcev do Zgornje Kungote). Dokončanje gradnje fortifikacij je bila predvidena do leta 1946, politični dogodki in prihajajoča vojna je državo prisilila, da mobilizira pri gradnji vojsko in tudi civilno prebivalstvo. Leta 1940 je potekala pospešena gradnja fortifikacij na Kozjaku, ob Meži, Dravi in Šentilju. Na Dravskem in Ptujem polju so se gradili protitankovski jarki (od Markovcev

do Podvincev na Ptujem polju se je gradil 6-kilometrski). Zgrajeni so bili še v Šentilju, Zgornji Kungoti in Gornji Radgoni.

Sama gradnja obrambne linije na Koroškem in Štajerskem je potekala tri leta. Zraven fortifikacij in protitankovskih jarkov so se utrjevale zaporne cone, dravograjsko in mariborsko-ptujsko mostišče. Tako so nastale zaporne cone pri mejnih prehodih Libeliče, Sv. Jurij, Špičnik, Svečina, Šentilj, Trate in Gornji Radgoni. Zaporne cone so sestavljala mitralješka gnezda, tipski objekti (bunkerji), protitankovski jarek, armiranobetonski ježi (tankovske ovire), bodeča žica. Najmočnejša zaporna cona je bila v Šentilju. Za zaščito mostov pri Dravogradu je bilo med Dravo in Mežo zgrajeno dravograjsko mostišče.

Slika: Fortifikacije v okolici Dravograda
(Davo Mihev osebni arhiv)

Na možen napad nemške vojske je bil pripravljen obrambni položaj, ki se je začel pri Črni na Koroškem, se nadaljeval v smeri vzhoda do Mežiške doline, Prevalj, Raven do Dravograda, se nadaljeval ob reki Dravi do Ruš, Bezene, Bistrice ob Dravi, Laznice, Limbuša, Peker, Radvanja, Razvanja, Bohove, Hoč, Rogoze in vse do Miklavža na Dravskem polju. Začelo se je utrjevanje v globino.

Slika: Fortifikacije med Rogozo in Miklavžem na Dravskem polju.
Vir: osebni arhiv

Vojska Kraljevine Jugoslavije je leta 1941 bolj ali manj pripravljena pričakovala napad Nemčije. Pripravljene so bile graničarske in orožniške enote. Te enote bi prevzele prvi udarni val napada, hkrati bi se vršila mobilizacija operativne vojske. Graničarji so opazovali nemške premike, onemogočali vpadanje agentov in izvidnikov. Ob začetku napada bi morali čim dlje

ostati na svojih položajih, še posebej na mejnih prehodih. Nato naj bi se postopoma umikali do posadkovnih enot in skupaj odbijali sovražnika. Pridružili bi se jim tudi orožniki. Prvi udarni val so pričakovali skozi Dravograd.

Slika: Fortifikacije v občini Radlje ob Dravi.
Vir: osebni arhiv

Slika: Fortifikacije v občini Podvelka.
Vir: osebni arhiv

Prav tako je bil pričakovan napad iz smeri Šentilj, Gornja Radgona, kjer bi graničarske enote in nato posadkovne enote (enote v fortifikacijah), čim dlje zadrževale nasprotnika in jim prizadejale čim večje izgube, dovolj dolgo, da bi se pripravil protinapad. Največja napaka pri načrtovanju obrambe je bila, da je vojska želela obraniti celotno mejo, za kar ji je zmanjkalo vojaških enot, orožja, hkrati pa ni računala na premoč Nemcev v zraku, izdaj ...

Nemci so pod poveljstvom generalpolkovnika Maximilliana Freiherra von Weichsa⁴⁸ načrtovali napad s severovzhoda (Koroška, Štajerska) in v najkrajšem času napredovali proti Zagrebu in naprej proti Beogradu. Na razpolago je imel predvsem pehotne ter nekaj motoriziranih in oklepnih enot. Skozi Slovenijo (takrat Dravsko banovino) bi napredovali predvsem 49. gorski in 51. armadni korpus in v manjši meri 52. armadni in 46. motorizirani korpus. V sestavi 2. armade so bile še 538. divizija za posebne namene in številne druge pionirske in letalske enote, enote za zveze in druge.⁴⁹

Napad na Jugoslavijo bi bil nepričakovan, z močnimi letalskimi in artilerijskimi udari, ki bi že v prvem valu uničili glavne koncentracije in ovirali mobilizacijo ter premike jugoslovanske vojske. Glavni cilj je bil Zagreb. S tem bi slabo premičnim jugoslovanskim enotam v severnem delu Jugoslavije preprečili umik na jug, nato bi jih obkolili in uničili. V nemški vojski je prevladovalo mnenje, da med jugoslovanskimi enotami ne bo ustrezne vojaške discipline in tudi ne prave volje za boj, še zlasti ne pri vojaki albanse, hrvaške, madžarske in slovenske narodnosti ... Za uresničitev svojega načrta bi morali Nemci čim prej prebiti jugoslovanske zaporne in obrambne položaje ter z neprestanim bojnim in propagandnim delovanjem jugoslovanski vojski preprečiti izmik po globini in njeno pregrupiranje. Komunikacije bi morale ostati nepoškodovane, zlasti mostovi na Dravi pri Dravogradu, v

48 Maximilian von Weichs je bil rojen 12. novembra 1881 v plemiški družini na Bavarskem. Boril se je že v I. svetovni vojni kot štabni častnik. V II. svetovni vojni pa se je boril na Poljskem ter vodil invazije na Francijo in Jugoslavijo. Na Nürnberškem procesu je bil obsojen sodelovanja v vojnih zločinih, vendar ga zaradi zdravstvenih razlogov niso zaprli. Umrli je leta 1954. Kay, Alex J. „Ben Shepherd. Terror in the Balkans: German Armies and Partisan Warfare.“ 2013, str. 960–961.

49 Zelenko Aleš. *Rupnikova linija boj za severno fronto*. Maribor: Kulturni center Maribor, 2023.

Mariboru, na Ptuju in na Muri v Gornji Radgoni, na Tratah, v Radencih in v Veržeu. Nemški vojski so v veliki meri pomagali tudi pripadniki nemške manjšine in njeni simpatizerji. Ker jih je bilo veliko, naj bi te kraje napadali z manj artilerije in letalstva, da bi bilo civilnih žrtev čim manj.⁵⁰ Nemške enote so Kraljevino Jugoslavijo napadle na cvetno nedeljo, 6. aprila 1941. Na severni fronti so prekoračili mejo pri Radljah, Remšniku, Duhu na Ostrem vrhu, pri Juriju, Špičniku, Plaču, Svečini, Šentilju, Tratah, Gornji Radgoni, Gederovcih, pri Cankovi ... Zjutraj so nemška letala preletela Dravograd, ki je bil za napad vojaško nepripravljen.

Slika: Bunker v Dravogradu.
Vir: osebni arhiv.

Bunkerje na desnem bregu Drave in Meže so zasedli graničarji, orožniki, vojaki in nekaj rezervistov – vsega nekaj čez 100 branilcev. V vseh bunkerjih so bili nameščeni težki mitraljezi. Topništvo redne vojske je imelo svoje

50 Prav tam.

topove na Kronski gori nad Šentjanžem. Dobravsko planoto nad Črnečami pa so branili rezervisti. En rezervni bataljon se je zadrževal na območju Bukovske vasi. Na zgodnji nemški napad, ob 4.20 uri, večina jugoslovanskih enot ni bila pripravljena. Graničarji so bili presenečeni, večinoma se niso upirali in so hitro zbežali, kljub temu pa so ponekod delno izpolnili svojo nalogo predstraže jugoslovanske obrambe. Še isti dan so se graničarske enote s celotne meje od Libelič do Pinc umaknile.⁵¹ Prvega dne napada na Jugoslavijo so Nemci zasedli veliko večino mejnih prehodov in napredovali v notranjost. Ta dan se je del prebivalcev iz Dravograda umaknil proti Velenju. V mraku so se začeli na utrjene položaje umikati tudi graničarji. V noči na 7. april so vojaki razstrelili vse mostove na Dravi in Meži. Zgodaj zjutraj so Nemci prestopili državno mejo ter zasedli Libeliče in Vič.

Do prvih spopadov je prišlo v Sušnikovem klancu pred Črnečami, kamor se je v bunkerje umaknila skupina graničarjev iz Libelič. Po krajšem spopadu, ko sta bila ubita dva graničarja, eden pa ranjen, so se morali preostali zaradi velike nemške premoči umakniti.

Čeprav so Nemci pričakovali močno obrambo, teh ni bilo in že prvi dan so hoteli napasti tudi Maribor. Ker bi ob tem preveč razvlekli svoje enote, se za to niso odločili. Kljub temu da je imela nemška obveščevalna služba zelo dobre podatke o stanju jugoslovanske vojske, Nemci niso pričakovali, da bo njena obramba tako slaba. Ker so nemške enote tako hitro napredovale, so bili nekateri nemški poveljniki presenečeni in občasno se je pojavljalo mnenje, da gre najbrž za kakšen srbski trik. Nemce so pozdravljali prebivalci nemške in slovenske narodnosti, izobešali zastave, postavljali nemške napise in zastave ter metali cvetje.

Medtem so dravograjski *kulturbundovci* zasedli trg v Dravogradu. Branilci so z desne strani Drave opazovali, kako so izobešali nemške zastave, in videli, s kakšnim navdušenjem so opoldne 7. aprila sprejeli nemško vojsko. Nemce so dodobra seznanili z razporeditvijo jugoslovanskih enot, tako da so ti popoldan že začeli s topovi obstreljevati položaje branil-

cev. Ta dan boji še niso dosegli prave ostrine. Branilci so z vzpetine nad železniško postajo uspešno obstreljevali levi breg Drave in Črneško polje, rezervisti na Dobravi so Nemcem onemogočali, da bi prodrli proti glavni bunkerjev obrambne linije, dohod Nemcev iz Mežiške doline so varovali topovi s Kronske gore, ki so obstreljevali tudi 'nemške 'položaje 'pred 'Dravogradom. V noči na 8. april so Nemci prešli reko Dravo prek delno porušenega železniškega mostu v neposredno bližino bunkerjev. Zelo so se tudi približali rezervistom na Dobravi. Ti so po nekajurnem boju položaje zapustili in se umaknili proti Slovenj Gradcu. Dobravo so tako zasegli Nemci in z močnim bočnim ognjem začeli obstreljevati bunkerje, ki so že tako bili pod ognjem iz Dravograda. Iz Mislinjske doline se je ta dan umaknila glavna vojske, kmalu za njimi so se tudi iz bunkerjev ob Dravi umaknili preostali vojaki. Na obrambnih položajih so tako ostali le še graničarji in orožniki. Na ta dan so bili boji hudi in obe strani sta imeli nekaj mrtvih in ranjenih.

Slika: Vernikov bunker, Dravograd.

Vir: osebni arhiv.

V noči na 9. april so se Nemci prepeljali z gumijastimi čolni prek Drave in ob svitu začeli pritiskati na ostale branilce. Po uničenju prve linije bunkerjev so izvedli še zadnji napad. 16 graničarjev in 10 orožnikov se je branilo iz bunkerja pri Času tako dolgo, dokler jim ni pošlo vse strelivo.

51 Prav tam.

Pred močnimi skupinami napadalcev so se umaknili na pobočja Pohorja. Na bojišču je obležalo 23 hrabrih branilcev Dravograda oz. naše domovine. Njim v čast danes v Dravogradu stoji tudi edini spomenik, ki nas spominja, da se boji niso odvijali le v času 'narodnoosvobodilnega boja, ampak 'tudi 'prej.

Slika: Spomenik padlim ob začetku vojne.
Vir: osebni arhiv

Ob zavzetju Dravograda, ki je trajalo dobre tri dni, je bilo napredovanje naprej po Mežiški dolini veliko lažje in hitrejše. Že tako nizka morala tistih, ki so vztrajali v bunkerjih, je še bolj padla. Večina bunkerjev je Nemce pričakala prazna, tisti, iz katerih je posadka še streljala, so jih natančni topovi Nemcev dokaj hitro uničili. Prva ovira na poti iz Dravograda proti koncu doline je okupatorja čakala že na utrjenih Dobrijah.

Tam so graničarji razstrelili most, a do večjih bojov ni prišlo, saj so se branilci hitro umaknili proti Velenju. Most je bil razstreljen tudi na Prevaljah pod Sv. Barbaro. Pod njo stoji bunker, na katerega so Nemci streljali s 150 mm havbico. Napredovanje naprej po Mežiški dolini ni bilo posebej težko, saj razen izjem iz bunkerjev ni bilo odpora.⁵²

Mejni prehod Holmec je omogočal prehod čez Karavanke in komunikacijo v smeri od Pliberka do Mežiške doline, nato proti vzhodu do Črne na

⁵² Mihev, Rupnikova, 11.

Koroškem, ali proti vzhodu do Prevalj. Tukaj je vodila tudi pomembna železniška proga, ki je do Prevalj tekla skozi dva železniška predora. V Holmcu so nemški vojaki napadli graničarje in tri tudi ubili. Z artilerijo so obstreljevali okolico vhoda v bližnji železniški predor, ki so ga stražili jugoslovanski vojaki. Ti so se zaradi obstreljevanja umaknili s položajev, pred tem pa razstrelili oba predora. Nemški vojaki so napredovali čez mejo in se ustavili na vzpetinah, s katerih so lahko opazovali Poljane.⁵³ Tam je jugoslovanska vojska postavila več bunkerjev. Štirje so bili postavljeni tako, da so pokrivali cesto iz Holmca in so lahko z gostim navzkrižnim ognjem pokrivali vse dostope do doline. Nemci so z eno artilerijsko baterijo obstreljevali z razdalje 3 km jugoslovanski položaj na Poljani. Veliko jugoslovanskih vojakov je zbežalo na vzpetine nad Poljano, predvsem proti Lešam ... Tako je bila obramba na Poljani, katere priprava je trajala dve leti, razbita.⁵⁴

Slika: Bunker na Poljani.
Vir: osebni arhiv.

⁵³ Zelenko, Severna.

⁵⁴ Prav tam.

Samo v nekaj dneh so Nemci zasedli vso Koroško, jugoslovanska vojska se je umikala na obrambne položaje.

Slika: Nemci streljajo na bunker pod cerkvijo Sv. Barbare.⁵⁵

Ob 6.30 (dne, 6. 4. 1941) so se začeli prvi spopadi pri Šentilju.

Slika: Bunker v Šentilju.
Vir: osebni arhiv

55 Unterm Edelweis in Jugoslawien Zentralverlag der NSDAP München, 1941.

7.25 uri sta bila mostova čez Muro pri Cmureku in Gornji Radgoni že v nemških rokah.⁵⁶

Slika: Bunker v Podgradu pri Gornji Radgoni.
Vir: osebni arhiv

Poročilo komandanta 51. armadnega korpusa poroča, da je 6. aprila leta 1941 ob 11.30 132. pehotna divizija že zasedla Ceršak. Napredovanje je bilo tako hitro, da je komandant armade ukazal omejitev bojnega delovanja 132. in 183. pehotne divizije na ozemlju med Cmurekom in Gornjo Radgono. Poleg tega je imela jugoslovanska vojska premalo rezerv, ki bi bile lahko uporabljene, če bi sovražnikove oklepne enote predrle fronto.⁵⁷

Nemci so nadaljevali s prodiranjem v smeri Celja, Slovenske Bistrice, proti Zagrebu, druge enote pa v smeri Drave, proti Mariboru (Nemci so ga zasedli 11. aprila), in naprej proti Ptuj, Varaždinu in Zagrebu. Jugoslovanska

56 Gvozdenović, Dušan in Trgo Fabijan. *Aprilski rat*. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1987, 911

57 Prav tam.

vojska se je vedno manj upirala, prišlo je do množične predaje, pri Ormožu se je predalo 800 jugoslovanskih vojakov. Odpora v severovzhodni Sloveniji je bilo konec. Prodiranje nemške vojske, skupaj z italijansko, madžarsko, bolgarsko in romunsko, se je nadaljevalo vse do 17. aprila 1941, ko je armadni general Danilo Kalafatović podpisal brezpogojno kapitulacijo.

ZAKLJUČEK

Druga svetovna vojna kot največji vojaški obračun v zgodovini človeštva je globoko zarezala tudi v zavest Slovencev. Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev oz. Kraljevina Jugoslavija ni opravičila (za)upanja Slovencev, je pa pomenila ščit pred Nemci, Italijani in Madžari. Zaostalo gospodarstvo in spletke v politiki so hromili delovanje in življenje v sami državi. Vendar se je bila kljub temu prisiljena pripravljati na velik vojaški obračun. Fašizem in nato nacizem je voditelje države prisilil, da mislijo na obrambo države. Vzor so našli v zaveznicu Franciji, ki je še kako poznala vse težave, če imaš za sosedo Nemčijo. Maginotova linija je bila prvi vzor gradnje obrambne linije, gradnje fortifikacij. Zavezništvo s Češkoslovaško je še pospešilo načrtovanje in kasneje izvedbo obrambne linije, imenovane po prvem nadzorniku del, Leonu Rupniku. Zavzetje Češkoslovaške in bliskoviti poraz Francije ter (ne)delovanje Maginotove linije, je napovedoval vse kaj drugega, kot so načrtovali projektanti linije. Prvih pet sektorjev je potekalo na zahodu države, ki naj bi bil prvi branik pred italijansko vojsko. Prelomnica je bilo leto 1938, ko se je nenevarna Avstrija priključila Nemčiji. Kraljevina Jugoslavija je spoznala izkušnjo Francije in Češkoslovaške, kako je, če postaneš sosednja država Nemčiji. Intenzivno se je začela gradnja Rupnikove linije, 6. sektorja, ki je potekala na jugoslovansko-nemški meji na ozemlju Koroške in Štajerske. Zaradi dolge meje in mnogih mest, kjer je sovražnik lahko presenetil branilce, so se ambiciozni načrti manjšali in manjšali. Da je bila linija bistveno manjša, kot je bilo predvideno, je najbolj odločal čas, saj se v slabih treh letih, od konca leta 1938 do začetka leta 1941, ni dalo zgraditi načrtovano. Kljub temu je linija fortifikacij, tankovskih jarkov, žičnih ovir, tankovskih ovir, pripravljena pričakala 6. april 1941, ko so Nemci, hkrati z bombardiranjem glavnega mesta Beograda, prav na Koroškem in Štajerskem prečkali mejo.

Kljub slabi pripravljenosti graničarjev, ki so bili nad napadom Nemcev presenečeni, so poskušali sovražnika ustaviti. Nekateri graničarji so odpor plačali z življenji.

Zmeda in politične razprtije so pripeljale do množičnih predaj v jugoslovanski vojski in napredovanja Nemcev v notranjost Kraljevine Jugoslavije. Nemci so, z zaveznicu Italijani, ki so čakali, da jugoslovanska vojska linijo na zahodu zapusti, in z Madžari, Bolgari in Romuni, jugoslovansko vojsko dokončno premagali, in samo v 11. dneh se je vojska Kraljevine Jugoslavije predala. Država je bila v razsulu, vojska premagana, politično vodstvo v tujini, ljudstvo prepuščeno samemu sebi.

Danes je obrambna linija Kraljevine Jugoslavije, 6. sektor na Koroškem in Štajerskem, zapuščen in prepuščen zobu časa. Veliko bunkerjev je bilo v desetletjih uničenih, a mnogi so ostali in ti si zaslužijo našo pozornost, obnovo ...

VIRI IN LITERATURA

Allcorn, William. *The Maginot Line: 1928 – 45*. Oxford: Osprey Publishing, 2003.

Aprilski rat. Vojnoistorijski institut, Beograd, 1987.

Bauer, Josef Martin. *Unterm Edelweiss in Jugoslawien*. München: Zentralverlag der NSDAP, 1941.

Bettinger, Dieter in Büren, Martin. *Der Westwall 2: Die Geschichte der deutschen Westbefestigungen im Dritten Reich*. Osnabruck: Biblio Verlag, 1990.

Bleicken, Jochen. *Svetovna zgodovina od začetkov do danes*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1976.

Čuček, Janez, et al. *Stoletje svetovnih vojn*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1981.

Duh, Aleksander. *Rupnikova linija, utrdbena linija Kraljevine Jugoslavije na Koroškem*. Retrospektive, 1 (2022).

Enciklopedija Slovenije. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1994.

Grašič, Miroslava. *Na desni ga, na levi ni – pred nami sveti cilj leži*. Maribor: Muzej narodne osvoboditve, 2008.

Habrnal, Miloš. *Rupnikova črta in druge jugoslovanske utrdbe 1926-1941*. Ljubljana: Fortprint, 2005.

Irincheev, Bair. *The Mannerheim Line 1920–39: Finnish Fortifications of the Winter War*. Bloomsbury Publishing, 2013.

Jankovič Potočnik, Aleksander. *Rupnikova linija in Alpski zid, utrjevanje Rapalske meje med letoma 1932 in 1941*. Vrhnika: Galerija 2, 2004.

Jankovič Potočnik, Aleksander. *Rupnikova linija, odkrivanje utrd ob Rapalski meji*. Vrhnika: Ad pirum, 2008.

Kaufmann, Joseph E., in Robert M. Jurga. *Fortress Europe: European fortifications of world war II*. Da Capo Press; Cambridge, 2002.

Kay, Alex J. „Ben Shepherd. Terror in the Balkans: German Armies and Partisan Warfare.“ 2013.

Mikeln, Miloš. *Pekel 1941*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1981.

Mikša Peter, Alenka Fikfak, Janez P. Grm; *Rapalska meja in njen vpliv na zgodovinski prostorski razvoj okolice: primer Žirovske kotline*. Glasilo Združenja za promocijo kulturne dediščine, raziskav in novih tehnologij – Retrospektive. Ljubljana, 2022.

Mikša Peter, Matija Zorn: *Rapalska meja: četrto stoletje obstoja in stoletje dediščine. Nečakov zbornik. Procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja*. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana, 2018.

Mlynárik, Ján. *The nationality question in Czechoslovakia and the 1938 Munich agreement*. Czechoslovakia: Crossroads and Crises, 1918–88 (1989): 89–100.

Nečak, Dušan in Božo Repe. *Prelom: 1914 – 1918; svet in Slovenci v prvi svetovni vojni*. Ljubljana: Sophia, 2005.

Nečak, Dušan in Božo Repe. *Kriza: svet in Slovenci od prve svetovne vojne do sredine tridesetih let*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2008.

Osborn, Patrick R., and Marc Romanych. *The Hindenburg Line*. Oxford, Bloomsbury Publishing, 2016.

Rintala, Marvin. "A Frozen Hell: The Russo-Finnish Winter War of 1939-1940." 1992.

Siegfriedova linija: https://www.wikiwand.com/sl/Siegfriedova_linija (dostop: januar 2021).

Unterm Edelweis in Jugoslawien Zentralverlag der NSDAP München, 1941.

Vernon, Victoria, in Klaus F. Zimmermann. "Walls and fences: A journey through history and economics." *The economic geography of cross-border migration*. Springer, Cham, 2021.

Vojna enciklopedija. Redakcija vojne enciklopedije. Beograd. 1972.

Zelenko Aleš. *Rupnikova linija boj za severno fronto*. Maribor: Kulturni center Maribor, 2023.

Željeznov, Dušan. *Rupnikov proces*. Ljubljana Cankarjeva založba, 1980.

Žorž, Grega. *Po poteh Rapalske – zgodovinska pot Podbrdo*. Slovenija VIII : (ekskurzija geografskega društva). Ljubljana: Založba ZRC, 2018.

POVZETEK

Po prvi svetovni vojni in razpadu Avstro-Ogrske nastanejo na slovenskem etničnem ozemlju nove državne meje, med njimi tudi meja med novonastalima Avstrijo in Kraljevino SHS (kasneje Kraljevino Jugoslavijo). Zaradi stalnih napetosti s sosednjimi državami je Kraljevina Jugoslavija v tridesetih letih preteklega stoletja začela z izgradnjo obrambnih oz. utrdbenih linij ob svojih mejah. Te v takratnem evropskem kontekstu niso bile nobena posebnost, saj so bile v skladu s takratno doktrino obrambe državnih meja. Kraljevini Jugoslaviji je največjo grožnjo v takratnem obdobju predstavljala zahodna sosesa, Kraljevina Italija, zato so utrdbeno linijo najprej začeli graditi ob rapalski meji. Vodja gradbenih del je bil general Leon Rupnik. Ko je bila Avstrija leta 1938 priključena Nemčiji, je problematična postala tudi severna meja Kraljevine Jugoslavija. Jugoslavija je posledično zavarovala nekatere mejne prehode, med njimi tudi pri Dravogradu in Šentilju. Sama utrdbena linija je potekala od Črne na Koroškem, Dravograda ter se je nadaljevala ob reki Dravi, kjer se je v Rušah delila na krak, ki je prečkal reko Dravo in se nadaljeval po Kozjaku, do Šentilja, Pesnice, vse do Gornje Radgone. Drugi krak se je nadaljeval ob Dravi, vse do Pekar, Limbuša, naprej do Radvanja, Starš in naprej proti vzhodu vse do Ptujja.

Ob začetku druge svetovne vojne aprila leta 1941 je utrdbena linija 6. sektorja delno delovala in ponekod vsaj kratkotrajno uspela zadržati nemško napredovanje. Posebej je treba omeniti boje pri Dravograd, v Mežici, Šentilju in Gornji Radgoni.

Pravnik, diplomat, književnik in publicist Lujo Vojnović in rapalska meja¹

Darja Kerec

¹ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta J6-3124 Rapalska meja: četrto stoletje obstoja in stoletje dediščine ter spomina, ki ga financira ARIS

169

IZVLEČEK

Lujo Vojnović (1864–1951) je bil hrvaški pravnik, književnik, publicist in politik. V času pariške mirovne konference je v etnografski sekciji sodeloval pri Jugoslovanskem odboru kot poznavalec zgodovine in kulture Dalmacije ter Italije. Njegova stališča o jadranskem vprašanju med jugoslovanskimi politikami niso bila vedno dobro sprejeta. Posredoval je največkrat nesprejemljive razmejitvene predloge, tudi za konferenco v Rapallu, kjer pa ni bil udeležen. Leta 1921 je bil imenovan za člana in predsednika delegacije Kraljevine SHS v pogajanjih o odprtih kulturnih in cerkvenih vprašanjih ter šolstvu (t. i. kulturna konvencija – dogovori o repatriaciji kulturne dediščine med državama na osnovi 8. člena rapalske pogodbe). Razgovori v Rimu so bili prekinjeni že na prvi seji in se zaradi pasivnosti italijanske delegacije nikoli niso nadaljevali.

Ključne besede

Lujo Vojnović, Kraljevina SHS, rapalska meja, rapalska pogodba, Jugoslovanski odbor, kulturna konvencija, fašizem

ABSTRACT

Lujo Vojnović (1864–1951) was a Croatian lawyer, writer, publicist, and politician. He was a connoisseur of the history and culture of Dalmatia and Italy, and during the Paris Peace Conference, he participated in the ethnographic section of the Yugoslav Committee. Yugoslav politicians did not always agree with his views on the Adriatic issue. His demarcation proposals were considered the most unacceptable, including for the Rapall conference, where he did not participate. In 1921, he was assigned as a member and chairman of the delegation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes to negotiate open cultural, ecclesiastical issues, and education matters. This negotiation is also known as the cultural convention, which is an agreement on the repatriation of cultural heritage between two countries based on Article 8 of the Treaty of Rapallo. Talks in Rome

were suspended after the first meeting due to the inactivity of the Italian delegation.

Key words

Lujo Vojnović, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Rapallo border, Treaty of Rapallo, cultural convention, Yugoslav Committee, fascism

UVOD

12. novembra 1920 je bila med Kraljevino SHS in Kraljevino Italijo v Rapallu, od Genove oddaljenem le slabih 30 kilometrov, podpisana mirovna pogodba. Meja med državama je bila določena, a povojno dogajanje ob njej, kot tudi v mednarodni politiki, ni simboliziralo obdobja konstantnega miru in vedno blago zvenečih političnih odzivov. Hrvaški sta bili odvzeti Istra (brez Kastava) in Dalmacija z otoki², Sloveniji pa z razmejitveno črto Peč – Jalovec – Triglav – Možic – Porezen – Blegoš – Črni vrh nad Novaki – Bevke – Hotedršica – Planina – Javorniki nad Cerknico – Biška gora – Snežnik – Kastav Matulji – Jadransko morje (Kvarner).

Diplomatska prizadevanja v času enoletne pariške mirovne konference (18. januar 1919–21. januar 1920) imajo predzgodovino in segajo v čas med prvo svetovno vojno, kar je uspešno unovčila Italija, ki je iz vojne izšla kot zmagovalka s teritorialno garancijo iz Londonskega sporazuma, po katerem ji je bilo 26. aprila 1915 obljubljenih enajst ozemeljskih enot, ki so bile v večini poseljene s Slovenci in Hrvati.³

Z rapalsko pogodbo je bila meja med sosedama določena, z njo pa se je Italija okoristila na račun in v škodo Slovencev in Hrvatov v Italiji, ki so odtlej kot manjšinski narod po že tako dolgih štirih letih vojne kot prvi v Evropi izkusili fašizem. Življenja Slovencev na Goriškem, Primorskem, Notranjskem, v Istri in Trstu so se pred stoletjem korenito spremenila in pri prebivalcih vse do danes pustila globoko zarezo v kolektivnem spominu, del katerega sta fašistično nasilje ter institucionalizirano poitalijančevanje, ki sta se končala šele s koncem druge svetovne vojne. Reakcije na rapalsko pogodbo so bile povsod po Kraljevini SHS upravičeno in brez izjeme polne ogorčenja, jeze, strahu in posmeha, posebej med Dalmatinci (»*Rapalski mir – vražji*

2 Cres, Lošinj, Lastovo, Palagruža in mesto Zadar. Leta 1924 si je Italija priključila še Reko.

3 Trst, Goriško–Gradiščanska, Istra, del Kranjske, sodni okraj Trbiž in občina Bela Peč.

pir!«⁴) – tudi, ker je vlada z njeno uradno objavo odlašala, čeprav so bile prve neuradne informacije o pogodbi v časopisih objavljene dan ali dva po podpisu.⁵ Pogodba je bila v *Službenih novinah kraljevine Srba, Hrvata in Slovenaca* pod št. 273 objavljena 8. decembra 1920.⁶ Tudi na ameriškem konzulatu v Zagrebu so ugotavljali, da si vlada raje prizadeva za pogovore z Italijo, kot da bi vztrajala pri določenih rapalske pogodbe, in da Italiji ne gre zaupati, saj da ni iskrena in se ne bo držala določil iz pogodbe.⁷

Iz turbulentnega medvojnega obdobja so kot karierni zmagovalci in poraženci izšli mnogi zaslužni možje (in redkokatera ženska) ter si ustvarili zavidljive kariere v povojnih letih, ki pa so bila povsod po Evropi, tudi v Kraljevini SHS (Jugoslaviji), podvržena vsakodnevnim politiki. V začetku so se politični akterji in diplomati ukvarjali s propadom monarhij in z nastankom novih držav, ureditvijo meja, gospodarskimi in socialnimi vprašanji, a kaj kmalu tudi s porajajočim se fašizmom ...

LUJO VOJNOVIĆ (1864–1951)

Na ozemlju Avstro–Ogrske in Kraljevine SHS (Jugoslavije) so se v domačih in tujih vladnih palačah in sobanah zvrstili številni možje diplomacije, med njimi tudi bančnik, župan, diplomat in publicist Ivan Hribar. Imel je dolgo življenje in bogato kariero, a za razliko od Luja Vojnovića konca druge

4 Hercigonja, Dunja. Velika Britanija i spoljnopolički položaj Jugoslavije 1929–1933: britanska politika prema jugoslovensko-italijanskim sukobima u vreme svetske privredne krize. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1987, 24.

5 Primer: »Ljubljana, 13. novembra. Iz Rapalla se poroča, da je sporazum podpisan, doslej pa še niso dospele nikake podrobnosti.« »Najnovejša poročila.« *Tabar*, I/67, 14. november 1920, 4.

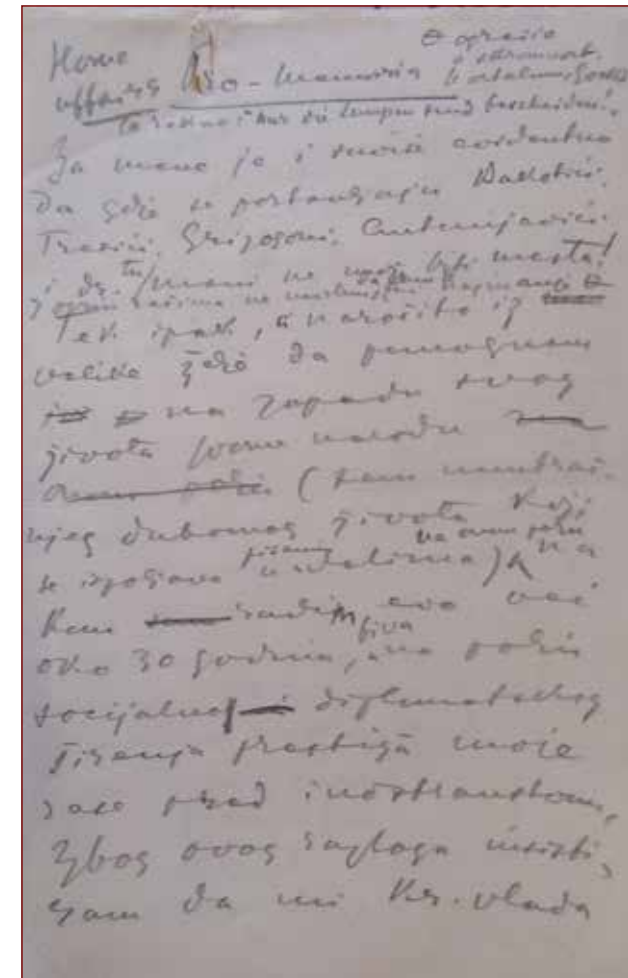
6 Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, 27. december 1920, št. 149: »*Rapalska pogodba med kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev in med kraljevino Italijo*.« <http://hdl.handle.net/11686/210> (dostop: november 2023).

7 »It is believed that Italy is neither trustworthy or sincere, and will not carry out the agreement regarding the execution of the Treaty of Rapallo ...«. Iz poročila konzula Alfreda Thomsona 29. maja 1922 Henryju Percivalu Dodgeu, ameriškemu veleposlaniku v Beogradu, ob konferenci v Genovi, kjer sta Rusija in Nemčija podpisali rapalsko pogodbo. Čapo, Hrvoje (prir.), Hrvatska u diplomatskim izvješćima Sjedinjenih Američkih Država 1918. – 1929. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2018, 37.

svetovne vojne ni dočakal. Knez oziroma conte⁸ Lujo je bil sedem let mlajši brat bolj znanega Iva.⁹ Maja 1945 je Lujo dočakal svobodo, a v vseh desetletjih dolgega življenja in letih političnih sprememb ni dočakal napotitve v katero od želenih mednarodnih služb, ki so tako takrat kot danes marsikomu pomenile življenjsko maksimo. Ena od teh bi lahko bila v Pragi, kamor je bil kot prvi jugoslovanski veleposlanik na Češkoslovaškem napoten Hribar, čigar imenovanje ni bilo vseh marsikomu, tudi bratoma Vojnović ne. Ivo se je namreč aprila 1920 nadejal diplomatske službe za mlajšega brata in ga v enem od stoterih pisem prepričeval, da je za razliko od prvo imenovanega bolj primeren za to poslaniško mesto.¹⁰ Tega se je Lujo tudi sam zavedal in v njegovem osebni arhivu je ohranjenih več osnutkov prošenj za diplomatske službe v tujini.¹¹ Kot številnih drugih Lujo tudi tega kariernega cilja po Hribarjevem odhodu poleti 1921¹² ni dosegel. Julija je v Prago¹³

- 8 Vojnovićevi so se pri rodovniku sklicevali na beneške kneze in prednike iz obdobja Nemanjićev. Ohranjeni podatki o njihovih knežjih prednikih v Dubrovniku je iz leta 1771. V 19. stoletju so od avstrijske oblasti dobili pravico do uporabe naziva knez/conte/konte z izrecno razlago, da to ni isto kot plemiški naziv grof, ki so ga na Dunaju priznavali le ruski veji rodbine. Grijak, Zoran in Čosić, Stjepan. *Figure politike: Lujo Vojnović i Robert William Seton-Watson*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2012, 13-14, 15 (op. 5).
- 9 Ivo Vojnović (Dubrovnik, 1857 – Beograd, 1929) je bil pesnik in dramatik. Velja za najpomembnejšega dramatika hrvaške moderne (Ekvinokcij, Dubrovniška trilogija, Smrt majke Jugovića). Arhinet. Registar arhivskih fondova u zbirci Republike Hrvatske-Obitelj Vojnović. Dostopno na: http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?itemId=3_12357 (dostop: junij 2022).
- 10 Maštrović, Tihomil. *Pisma Iva Vojnovića. Knjiga druga*. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica – Dubrovnik: Matica hrvatska, 2009, 352.
- 11 »Promemoria«. Hrvatski državni arhiv Zagreb. Obiteljski fond Vojnović. HDA-781, 13-2.6.2.1. (71).
- 12 Hribar je za odhod iz Prage prosil sam, tudi in predvsem zaradi političnih razmer v domovini (reševanje problema nove valute). Uradno odstopno pismo je Hribar Ministrstvu za zunanje zadeve Kraljevine SHS poslal 17. julija, domov je odpotoval 25. julija 1921. Gačić, Aleksandra. *Dr. Bogumil Vošnjak – politik in diplomat: doktorska disertacija*. Filozofska fakulteta. Oddelek za zgodovino, Maribor, 2014, 182. Dostopno na: <https://dk.um.si/IzpisGradiva.php?id=44647> (dostop: november 2023).
- 13 »Ker bo poslanik Ivan Hribar imenovan za kraljevega namestnika v Ljubljani, bo postal poslanik v Pragi dr. Bogumil Vošnjak.« »Ivan Hribar – kraljevi namestnik v Ljubljani.« Slovenec, 7. julij 1921, XLIX/151, 1. Že novembra 1922 je bil Vošnjak odpoklican z mesta veleposlanika in naslednji dve leti je bil »na razpolago« kot pooblaščenec Zunanjega ministrstva pri raznih meddržavnih pogodbah z Avstrijo, Italijo, Madžarsko, Albanijo in Veliko Britanijo. Gačić, Vloga Bogumila Vošnjaka, 58.

odpotoval goriški pravnik in publicist dr. Bogumil Vošnjak, ob snovanju deklaracije eden od treh Slovencev v Jugoslovanskem odboru¹⁴ na Krfu.

- 14 Med 14 člani Odbora sta ob Vošnjaku slovenske interese zastopala etnolog dr. Niko Zupanič, v Londonu pa je v Odboru sodeloval tudi sežanski pravnik, politik in gospodarstvenik dr. Gustav Gregorin.

Slika 1: Del osnutka prošnje za diplomatsko službo, ki ga je Vojnović napisal v Parizu 8. februarja 1920. V spodnjih šestih vrsticah omenja trideset let socialnodiplomatskega širjenja prestiža v tujini in iz tega razloga vztraja, da mu vlada dodeli eno od veleposlaniških mest.¹⁵

Kot v delu *Figure politike* o Luju Vojnoviću in britanskem zgodovinarju, publicistu in političnem aktivistu Robertu Seton-Watsonu pišeta Grijak in Čosić, sta oba ostajala na margini visoke politike. Kljub osebnim ambicijam nikoli nista bila močna subjekta, ki bi usmerjala družbene dogodke in procese. Kot strokovnjaka, svetovalca, posrednika ali propagandista sta z roba politične arene tu in tam vendarle lahko kdaj pomembno vplivala na dnevnapolitična dogajanja. Resna analiza njunega delovanja ju v glavnem postavlja med akterje politik, ki so se oblikovale mimo njunega vpliva, ta je bil omejen, kot v tem prozopografskem delu ugotavljata avtorja. Njunega znanstva in dopisovanja niso povezovala vedno ista politična stališča, četudi sta se oba ukvarjala s krizo in z razpadom Avstro-Ogrske ter novo državo.¹⁶ Med prvo svetovno vojno sta sodelovala pri Vojnovićevi objavi knjige *Dalmazia, Italia ed unita Jugoslava* v angleškem jeziku¹⁷, ki je ob izidu leta 1920 dosegla precejšen propagandni učinek, a na rezultat pogajanj v korist Kraljevini SHS bistveno ni mogla vplivati.¹⁸

Dr. Lujo Vojnović (Split, 15. april 1864 – Zagreb, 18. april 1951) je bil pravnik, diplomat, književnik in publicist, ki se je uveljavil tudi kot politik in pisec zgodovinskih del o Dubrovniku. Nekateri ga opisujejo kot katolika srbskih korenin¹⁹ z zmernimi političnimi stališči in nekritičnim ter idealiziranim pisanjem o Dubrovniku in zgodovini Dalmacije, kar pa so v časopisnih člankih pogosto prezrli (»Dr. Lujo Vojnović je književnik-istoričar, čovek duha, umetnik stila i pisane reči – on je slikar i pesnik istorije, a kao takav jedan od

najzaslužnijih naših naučnika.«²⁰). Spet drugi pa ga ocenjujejo kot kontroveržno osebo, pri kateri se ni vedelo, kakšno stališče bo zavzela.²¹

V letih po koncu vojne so ga marsikdaj na tujem (tako kot brata so tudi njega pogosto vabili na Češko kot predavatelja²²) in doma kot diplomata, publicista in kulturnega zgodovinarja dojemali ter predstavljali popolnoma nekritično. Morda je na njegovo intenzivno literarno ustvarjanje vplivalo tudi dejstvo, da je bil Ivo že uveljavljen in cenjen pisatelj.²³ Zdi se, da so bili sinovoma Koste²⁴ pravo, politika in z njo povezana diplomacija položeni v zibko, a nihče od njiju ni bil povsem zadovoljen z nerealiziranimi ambicijami. Lujo je iz prava doktoriral v Gradcu leta 1894. Kariero je začel kot uradnik v Zagrebu, Sarajevu in Trstu, zatem pa je vodil odvetniško pisarno v Dubrovniku in tu stkal pomembne vezi v prosrbski kulturni srenji. Pot ga je vodila na Cetinje, kjer je leta 1895 postal osebni tajnik črnogorskega kneza Nikole I. Petrovića Njegoša in njegov pooblaščen predstavnik v Vatikanu (1901–1903). V letih 1904–1906 je služboval v Beogradu na dvoru Petra Karađorđevića, poučeval je tudi prestolonaslednika Aleksandra. Do leta 1913 je opravljal več različnih služb, bil je vršilec dolžnosti pravosodnega

15 »Promemoria«, HDA-781, 13-2.6.2.1. (71).

16 Grijak in Čosić, *Figure politike*, 7.

17 Prav tam, 8.

18 Prav tam, 84.

19 V medvojnih in povojnih delih je proklamiral tezo o »rasni podobnosti Srbov in Hrvatov, pri čemer naj bi bili Srbi naprednejši del v procesu »ujedinjenja«, vsakršno možnost hrvaške neodvisnosti pa je zavračal. V »zrelih letih« se oprime psevdozgodovinske argumentacije o kontinuirani skupnosti obeh narodov, ki sega globoko v srednji vek. Grijak in Čosić, *Figure politike*, 8.

20 »70-godišnjica dr. Luj Vojnovića.« *Sokolski glasnik* (Ljubljana), 20. april 1934, 2.

21 V začetku se v njegovih objavah kaže srbstvo in širjenje Srbije na škodo monarhije, zatem Pribičevićevo jugoslovanstvo pod srbskim vodstvom, v času NDH in v Titovi Jugoslaviji pa je še dvakrat radikalno spremenil lastna politična ter identitetna stališča. Grijak in Čosić, *Figure politike*, 8.

22 Iz govora 17. junija 1922 jugoslovanskim študentom v Pragi: »Dok je na snazi Rapalski ugovor, sve dotle još ne može da bude stvorena Jugoslavija. Jugoslavija nije potpuna dok su Zadar, Gorička i Istra u tudjim rukama.« »Lujo Vojnović jugoslavenskoj omladini«, *Novo doba*, 17. junij 1922 (brez paginacije, HDA-781, 2-1.3.5.-1.3. 8. 9. in 1.3.5.4.7. (11)).

23 »Dr. Lujo Vojnović je znameniti publicist in diplomat. Svoječas je sodeloval kot minister Črne gore na balkanski mirovni konferenci v Londonu. Bil je dober prijatelj pokojnega kralja Petra in vzgojitelj našega sedanjega vladarja. Med vojno je širil v inozemstvu spoznavanje naših razmer ter izdal v francoščini in angleščini odlična dela o naši zgodovini v zvezi s propagando za osvobojenje vse Jugoslovenov. Dr. Lujo Vojnović je pesniška duša kakor njegov brat Ivo.« »Revizija človeka, a ne ustave.« *Tabor*, 6. december 1922, 1.

24 Kosta (Konstantin) Vojnović (Hercegnovi, Črna gora, 1832–Dubrovnik, 1903) je bil pravnik, politik, član Jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti ter predavatelj na Pravni fakulteti v Zagrebu. Arhinet-Obitelj Vojnović (dostop: junij 2022).

ministra Črne gore (1899–1903).²⁵ Po razglasitvi Nikole za kralja (1910) je postal vodja njegovega kabineta ter predstavnik tričlanske delegacije na mirovnih pogajanjih Balkanske zveze (lige) s Turčijo v Londonu decembra 1912. Delal je tudi na bolgarskem dvoru kot vodja knjižnice. Budno je spremljal evropski tisk, še posebej italijanskega v povezavi z jadranskim vprašanjem in združitvijo Slovencev, Hrvatov in Srbov.²⁶ Med prvo svetovno vojno je objavljala zgodovinske članke o Dalmaciji in ostro nasprotoval italijanskim ozemeljskim apetitom. Kmalu po začetku vojne je oblast proskribirala Luja in njegovo družino²⁷, o vzrokih za izgon so špekulirali tudi v slovenskih časopisih,²⁸ z nezaupanjem pa so nanj, še preden je začel kot informator za srbsko vlado delati v Italiji, gledali tudi v emigrantskih krogih. S Cetinja se je Vojnović umaknil v začetku oktobra 1914, najprej v Benetke, kjer je že živela njegova družina, zatem pa v Rim, kjer se njegovo ime decembra omenja v skupini Hrvaškega odbora.

DELO V JUGOSLOVANSKEM ODBORU

Združenje slovenskih, hrvaških in srbskih emigrantov iz Avstro-Ogrske je bilo pod imenom Jugoslovanski odbor (dalje Odbor) ustanovljeno v pariškem hotelu Madison 30. aprila 1915, sedež je imelo v Londonu. Odboru je predsedoval hrvaški pravnik in politik Ante Trumbić (1864–1938), poslanec

25 Karaula, Željko. »Samozvani grof i »Srbin-katolik« Lujo Vojnović – avstrijski konfident na dvoru kralja Nikole I. Petrovića?« V: *Crna Gora i crnogorsko pitanje u Prvom svjetskom ratu 1914–1918. godine: događaji i posljedice*, ur. Radulović, Dragan, 226. Cetinje: Matica crnogorska, 2015, 223–260; »Bivši crnogorski minister dr. Lujo knez Vojnović je izdelal novi kazenski zakon, ki je že proglašen kot edino veljaven v kneževini. Naslanja se na moderne zakone.« »Črna gora. (Nov kazenski zakon).« *Naš list* (Kamnik), 23. december 1905, 5.

26 Arhinet–Obitelj Vojnović (dostop: junij 2022); Vojnović, Lujo. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Dostopno na: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=65238> (dostop: junij 2022).

27 Grijak in Čosić, *Figure politike*, 75.

28 »Dubrovnik. Lujo conte Vojnović je izgnan iz Dubrovnika. Listi ne priobčujejo nobenega komentara, ker se boje, da bi bili konfiscirani.« »Lujo conte Vojnović izgnan.« *Slovenec*, 11. maj 1914, 5; »Naše Jedinstvo piše, da kljub vsem dementijem vztraja na svojem poročilu, da je knez Lujo Vojnović, zgodovinar in pisatelj, izgnan iz Dubrovnika. Vendar pa ta stvar v Zadru se ni končno rešena in je upati, da namestništvo popravi ta korak.« »Knez Lujo Vojnović izgnan iz Dubrovnika?« *Slovenec*, 13. maj 1914, 4.

v dalmatinskem saboru, od leta 1905 župan Splita in sopodpisnik Krfske deklaracije (20. julij 1917). V prvem letu vojne, ko so jugoslovanski emigranti prebivali v Rimu, med njimi tudi Trumbić, so imeli na dnevnem redu predvsem italijanske ozemeljske aspiracije. Na predsednika srbske vlade Nikolo Pašića (1845–1926) se je, ko je še bil zaposlen na črnogorskem dvoru, s prošnjo po »službi za srbsko stvar« obrnil Vojnović. Tako je bil imenovan za posebnega odposlanika srbske vlade v Rimu, kjer se je skušal priključiti Odboru. A njegova prisotnost pri emigrantih je vzbujala dvome, nezaupanje in nezanesljivost, posebej pri Trumbiću, ki je nanj gledal kot na plačanca z izrazitim prosrbskimi interesi. Tudi stališče, da naj članstvo v Odboru naj bi bilo vezano na finančne koristi posameznikov, je vplivalo na Trumbićevo presojo o »diplomatskih prišlekkih«. Podobno nezaupljivi do Vojnovića so bili na srbski strani, tako odpravnik poslov v Rimu Ljubomir Mihailović, ki je v zvezi s tem kontaktiral Pašića, a mu je ta v telegramu resolutno odgovoril: »Vojnović primio perom i rečju braniti naše gledište na Dalmaciju, Slovenačku i Hrvatsku i borbu sa talijanskim nacionalistima.«²⁹ Član Odbora Ivan Meštrović je kasneje zapisal, da se je ob prihodu v Rim »Lujo držao «važno i diplomatski» namećući svoju «osnovu» za budući teritorijalni sporazum s Talijanima. O Trumbiću i Supilu³⁰ govorio je podcjenjivački: 'Mali spatinski advokatić i konavoski djetić, što oni znadu što je suptilna diplomacija.«³¹ Kaj kmalu je Vojnović svoja izhodišča v zvezi z italijansko-slovenskimi vprašanji posredoval Trumbiću, Meštroviću in Supilu: Italiji bi se prepustila Istra, Zadar in vsi otoki severno od Brača, vprašanje Šibenika in Reke pa je ostalo odprto za pogajanja. Njegov predlog so gladko zavrnil, a ga je sam objavil v nekoliko modificirani obliki leta 1915.³² V Odboru so kasneje zavrnil tudi njegov predlog izjave o neodvisnosti ob kronanju Karla I. za ogrskega

29 Grijak in Čosić, *Figure politike*, 76.

30 Frano Supilo (1870–1917), hrvaški publicist in politik, idejni tvorec Reške resolucije (1905), v kateri so zahtevali priključitev Dalmacije Hrvaški.

31 Grijak in Čosić, *Figure politike*, 76.

32 Prav tam.

kralja (kot Karel IV.), ki da ga ne priznavajo za legitimnega vladarja in 18. decembra 1916 v londonskem *Timesu* tako objavili Trumbičevo izjavo.³³

Vodilni v Odboru si z njim niso bili enotni niti pri vprašanju odcepitve od monarhije in združitve vseh Južnih Slovanov (Hrvati, Srbi, Slovenci ter združitev s Srbijo in Črno goro), do česar je imel Vojnovič zadržke, saj naj bi s tem Odbor prekoračil kompetence. Meštrovič ga je ob tem opisal z besedami »neki crnogorski promatrač«.³⁴ Vojnovič ni nikoli postal polnopravni član Odbora, z njim je med vojno torej le »sodeloval«. Službo v vojnem času je opisal kot diplomatsko misijo srbske vlade (*»charge de mission od Kr. vlade za celog rata«*). Ambicije je usmeril v (pogosto enosmerno) korespondenco s člani Odbora, srbskimi politiki (Pašić in Vesnić³⁵), z britanski ter italijanskimi diplomati in novinarji.³⁶

Pogosto je objavljial v francoskem in angleškem tisku, posebej pa se je posvetil iredentistični publicistiki. Tako je leta 1915 v Rimu pod psevdoni-

33 »Prvi se je ponudil Lujo Vojnovič, ki je sijajni stilist, da ga ni zlahka para, da sestavi primerno izjavo. Ali ta izjava je bila vse preveč pesniška in sestavo izjave je prevzel poseben odbor, v katerem so bili Trumbić, Trinajstić, Banjanin in Vošnjak. /.../ Slednjič se je še Trumbić vrgel na stvar ...« I.M., »Listek. Poglavlja iz borbe za našo neodvisnost. Izjava neodvisnosti jugoslovanskega odbora.« Slovenski narod, 23. september 1919, 1.

34 Grijak in Čosić, *Figure politike*, 76.

35 Milenko Vesnić (13. februar 1863 – 15. maj 1921) je bil član Pašićeve Narodne radikalne stranke in predsednik vlade od 16. maja 1920 do 1. januarja 1921, torej do razglasitve zakona o ustavi in delovanju Komunistične stranke Jugoslavije (Obznana), ki jo je spisal notranji minister Milorad Drašković, podpisal pa Vesnić kot predsednik vlade.

36 Korespondenca z zastopnikom v italijanskem parlamentu Andreom Torrejem in ekonomistom Marcom de Vitijem (1858–1943), urednikom dnevnika *La voce di Firenze*, s katerim je bil v pristnih odnosih. Torreja je kontaktiral v zvezi z njegovim člankom »L'Italia ed il programma jugoslavo« v milanskem *Corriere della Sera* 27. maja 1916 in poudaril, da članek o jadranskem vprašanju ne more bazirati (zgolj) na osnovi bogate italijanske književnosti. Za Trst, Gorico in ozemlje levo od Soče je zapisal, da so naseljeni z jugoslovanskim prebivalstvom, a da je »nacionalni pečat« Trsta povsem italijanski. Opozoril je na nujnost kompromisnega reševanja ozemeljskih vprašanj, saj da gre za dva nasprotna nacionalna principa, in da bi moral jugoslovanski (»srbsko-hrvaško-slovenski«) narod, tudi za ceno žrtve, pridobiti dragoceno prijateljstvo italijanskega. A ta žrtev je nesprejemljiva, če se navedenim ozemljem ob meji z Italijo ne zagotovi absolutnega spoštovanja narodnostnih pravic in pokrajinske avtonomije. Grijak in Čosić, *Figure politike*, 77, 79–80.

mom Illyricus³⁷ objavil knjižico *Dalmazia e Italia consigli ed avvertimenti*, za katero je Trumbić dejal, da je »učinila jedan vrlo neugodni utisak u našim krugovima«, ker je v njej Dalmacijo zgodovinsko in etnično opredelil kot popolnoma slovansko in se povsem neprimerno lotil razmejitve ... Italiji ne bi prepustil Dalmacije, ampak Julijske Alpe, na kar pa so se upravičeno odzvali slovenski odborniki. Trumbić ga je opozoril, da nima pooblastila »trgovati z ozemljem, naseljenim z našim narodom«, kot tudi sam Odbor ne.³⁸

Po vstopu Italije v vojno se je večina odbornikov preselila v Pariz, kasneje v London. Vojnovič se iz Rima v Pariz ni preselil šele maja 1917 zaradi »špijonske afere«,³⁹ ampak že konec leta 1916, kot v pismu piše Seton-Watsonu.⁴⁰ V Parizu je imel več javnih predavanj v organizaciji vplivnih znanstvenih in kulturnih ustanov ter društev, hkrati je s spisi in predlogi pomagal srbski diplomaciji.⁴¹ Ivo pa je Trumbiću zameril, da njegovega brata ni imenoval v skupino Jugoslovanskega odbora, ko je bival v Rimu.⁴² V Parizu je Lujo ostal do novembra 1918⁴³, devet mesecev po tem, ko je Woodrow Wilson v ameriškem kongresu predložil mirovni program s 14 točkami in ureditev meja po narodnostnem načelu. Monarhija je bila v zadnjih vzdihljajih in tega so se zavedali tako na Dunaju kot v Budimpešti. V poročilu madžarskega ministrstva za obrambo 18. februarja 1918 so zapisali, da se jugoslovanska propaganda širi prek tiska, festivalov in ob različnih proslavah; nazadnje

37 Pogost psevdonim, pod katerim so objavljali številni slovenski in hrvaški intelektualci ter protestantski pisci, na primer Andrej Bernard Smolnikar, Bogumil Vošnjak, Primož Trubar, Matija Vlačić.

38 Grijak in Čosić, *Figure politike*, 77.

39 Afera oziroma obtožba, da je bil med vojno avstrijski vohun v Švici. Karaula, »Samozvani grof«, 229–226; Grijak in Čosić, *Figure politike*, 78.

40 Pariz, 7. december 1916: »My dear Mr. Seton-Watson. It is with much pleasure that I inform You that I have left Italy and come to Paris with a special mission from the Serbian Government in order to give a greater impulse to our common unitarian work.« Grijak in Čosić, *Figure politike*, 377.

41 Prav tam, 81.

42 »Od prvog početka rada Jugoslov. Odbora u Italiji god. 1914–1915, Trumbić je stavio pitanje poverjenja pred tadašnjim našim članovima u Rimu, da se ne smije primiti Luja u Jug. Odbor.« Maštrović. Pisma Iva Vojnovića. Knjiga prva, 408.

43 »Tam je ostal do propasti centralnih sil.« Slovenec, 10. januar 1938, 1.

so na proslavi srbskega pesnika Iva Vojnoviča v Osijeku nosili veliko srbskih kokard, peli bojne pesmi in vzklikali »kralju Petru, Pašiću, Srbiji in v Italijo«. ⁴⁴ Propagandni tisk v času konference ni zastal in tudi Vojnovič je v tem obdobju pogosto objavljajl v pariškem *Journal des débats*. ⁴⁵

Vojnovičeva vloga v Parizu se v sodobni historiografiji v delu o njegovih zaslugah pri mirovnih pogajanjih precej razlikuje od medijskih poročil in povojnega obdobja. Med vojno je bil v diplomatski službi Kraljevine Srbije v Rimu in Parizu, o njegovi realni vlogi na mirovni konferenci pa so mnenja zgodovinarjev drugačna od lastnih opisov dogajanja in ne nazadnje tudi pričakovanj, ki sta jih z bratom v tem obdobju reflektirala v osebni korespondenci. Tako so januarja 1938 o Vojnoviču v *Slovincu* zapisali, da »je bil na pariški mirovni konferenci ekspert naše vlade in član teritorialnega odbora«, ⁴⁶ ki »je pripravil več spomenic za orientacijo velikih sil o jadranskem vprašanju o Reki, Dalmaciji, Romuniji, Jugoslaviji itd.« ⁴⁷ Za etnografsko sekcijo Odbora, v katerem so bili geografi, etnografi, kartografi, zgodovinarji in statistiki in kasneje še nekaj advokatov, je med drugim v francoščino prevajal italijanske iredentistične knjige. ⁴⁸ Jovan Cvijić je bil predsednik krovne sekcije, ⁴⁹ v kateri so bile podsekcije za statistiko in etnografijo prebivalstva za Primorsko z Istro, Reko, Dalmacijo, Vojvodino, Makedonijo in Črno goro.

44 Les Croates et les Slovènes ont été les amis de l'Entente pendant la Guerre: quelques documents officiels tirés des archives militaires d'Autriche-Hongrie. Présentés par François Barac, Paris: Imprimerie Lang, Blanchong et Cie, 1919, 59.

45 O D'Annunzio 1. februarja 1919 v članku »Les Croates et M. D'annunzio« piše, da je Hrvate poimenoval z »i porci croati«. Gričak in Čosić, *Figure politike*, 154; o jadranskem vprašanju, bolečini in izgubljenih mesecih za mir pa zapiše, da so strnjeni v nekaj besedah v pričujočem članku: »Toute l'histoire de ces mois douloureux et perdus pour la Paix est contenue dans ces quelques mots.« »La Paix Adriatique«, *Journal des débats*, 3. oktober 1919, št. 275, 1–2, v mapi: HDA-781, 2-1.3.7.1.5. (11).

46 Pojavlja se več različic poimenovanja teritorialnega odbora: teritorialna, etnografska in etnografsko-zgodovinska sekcija.

47 »Novi senatorji.« *Slovenec*, 10. januar 1938, 1.

48 »Mitos o predvojnem italijanskem iredentizmu na Preimorskem.« *Istra*, 20. november 1936, 4.

49 Član srbske delegacije in vodilni geograf na Balkanu, tudi rektor beograjske univerze in predsednik Srbske akademije znanosti in umetnosti.

Slika 2: Člani etnografske sekcije delegacije Kraljevine SHS na pariški mirovni konferenci leta 1919 (tretji na desni sedi Lujo Vojnovič). ⁵⁰

Sredi decembra 1919 je bil Vojnovič povabljen na kosilo k regentu Aleksandru, ki se je mudil v Parizu (bival je v hotelu Continental): »Na kosilu pri regentu je bil francoski poslanik v Beogradu ⁵¹ z gospo, naš minister za zunanje stvari dr. Trumbić z gospo, minister za promet dr. Drašković in g. Lujo Vojnovič.« ⁵² 15. decembra opoldan je prestolonaslednik iz Pariza odpotoval v Cannes, na železniški postaji v Lyonu sta se od njega poslovila Trumbić in Vesnić z veleposlaniško delegacijo. ⁵³ Zdi se, da v njuni družbi Vojnovič res ni bil zaželen. Da se ga je »ignoriralo«, je bila pogosta Ivova opazka, posebej, če in ko se je o javnih in poljavnih dogodkih poročalo v tisku. ⁵⁴ Zdi se verjetno, da je bil Vojnovič na stranskem tiru na pobudo

50 Z.(upanič), »Podsekcija jugoslovanske Etnografske sekcije na konferenci mira v Parizu 1919 za slovensko-nemško mejo, za Prekmurje in čehoslovaško-jugoslovanski koridor.« *Etnolog* (Ljubljana), 1928, 87.

51 Joseph de Fontenay, šef misije v rangu poslanika v Beogradu (1917–1921).

52 »Regent v Parizu.« *Jugoslavija*, 16. december 1919, 3.

53 »Vesti Ljubljanskega dopisnega urada. Regent v Parizu.« *Jugoslavija*, 17. december 1919, 3.

54 Na primer julija 1920: »Beograd, 25. julija. Danes je dr. Milenko Vesnić priredil intimen obed, katerega se je udeležil prestolonaslednik regent Aleksander, dr. Korošec, francoski poslanik de Fontenay in ruski odpravnik Srandman. Temu se pripisuje velika politična važnost.« *Mariborski delavec*, 26. julij 1920, 4.

Trumbića in ostalih v Odboru, a neaktivnosti mu v tem času ne gre očitati. Tako je o razmerah v Dalmaciji informiral francoskega generala Francheta d'Espèrey, ki je 26. januarja obiskal Dubrovnik: »Dubrovnik, 26. januarja. Danes opoldne je došel s parobrodom general Franchet d' Esperey v luko Gruž. Na pristanišču so ga lepo sprejeli. /.../ Ob viharjih vzklikih je odgovoril general: Dubrovnik mi je poznani že iz prejšnjih dni. Lujo Vojnovič me je informiral o razmerah Slovanov. Dobro mi je znana želja vseh SHS Dalmatincev.«⁵⁵

V tem obdobju je Vojnovič intenzivno objavljala članke o zgodovinskih in političnih temeljih jugoslovanske združitve⁵⁶ in o jadranskem vprašanju⁵⁷ ter sodeloval v sklopu etnografske sekcije, a v njegovem osebni fondu o delu v Odboru ni posebnih spisov. Piše pa v osebni korespondenci, da je kot »član expert naše delegacije na mirovni konferenci u Parizu izradio isto-rijsko politički memorandum o Rijeci i Dalmaciji i o jugoslavenskom jedinstvu i uzaludno se trudio da naše poravnanje bude zaključeno još god. 1919. sa mnogo manje gubitaka a većim prestižom.«⁵⁸

DELO V EKSPERTNI SKUPINI ZA KULTURO

Februarja 1921 je bil Vojnovič imenovan za člana ekspertne skupine v Delegaciji Kraljevine SHS, ki naj bi v Rimu v pogajanjih z italijansko stranjo izdelala načrt za kulturno konvencijo oziroma dogovor o repatriaciji kulturne dediščine med državama na osnovi 8. člena (»V interesu dobrih intelektualnih in moralnih razmer med obema narodoma bo vlada čim prej sklenila konvencijo za okrepitev intimnega vzajemnega razvoja kultur-

55 »Franchet d'Esperey v Dubrovniku«. *Slovenec*, 28. januar 1919, 2.

56 Yougoslavie et Autriche, Paris - Barcelona 1918; pomembnejše brošure iz leta 1919 (Pariz): Lo Dalmatie; Italie et Yougoslavie; Une reconstruction necessaire. Les Yougoslaves et la Papauté; L'Unité yougoslave. Grijak in Čosić, *Figure politike*, 85, op. 134.

57 La question adriatique: recueil de documents officiels je izšla leta 1920. Kasneje objavi še Jadransko pitanje: kako je i čijom krivicom propušten najpovoljniji momenat za njegovo rešenje (Beograd: Vreme 1925) in Borba za Jadransko more (Beograd: Glavni odbor Jadranske straže, 1925). Prav tam, 100.

58 Prav tam, 87.

nih razmer med obema državama.«⁵⁹) rapalske pogodbe.⁶⁰ O tem ga je v telegramu obvestil zunanji minister Nikola Pašić 9. februarja 1921.⁶¹

Vojnovič s sodelavci⁶² je bil agilen. Na osnovi vprašalnikov je zbral gradivo in preučil probleme na slovenskih in hrvaških ozemljih, ki so pripadli Italiji, pa tudi o zločinih italijanske vojske med vojno. Ljubljano je obiskal 8. marca in tu ostal več dni, da bi se na posebni konferenci sestal s predstavniki kulturnih ustanov in se poučil o razmerah slovenskega prebivalstva v Italiji: »Conte Vojnovič je o slovenskih razmerah dobro poučen. Njegova soproga izhaja iz slovenske rodbine⁶³. V Ljubljani bo ostal še par dni.«⁶⁴ Straža, mariborsko katoliško glasilo, je ob tem obisku objavila cinično novico: »Naša država bo začela nekaka kulturna pogajanja z Italijo. Pri teh pogajanjih bo zastopal našo državo Lujo Vojnovič, ki pride te dni v Ljubljano, kjer si bo izbral eksperte gotovo iz vrst demokratov.«⁶⁵ Na cinizem avtor besedila namiguje z besedama nekaka in demokratov, saj je Lujo novembra 1919

59 Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, 27. december 1920, št. 149: »Rapalska pogodba med kraljevino Srbom, Hrvatov in Slovencev in med kraljevino Italijo.« Dostopno na: <http://hdl.handle.net/11686/210> (dostop: december 2023).

60 »Beograd, 28. febr. Zastopnik naše države pri kulturnih pogajanjih z Italijo bo g. Lujo Vojnovič. «Kulturna pogajanja z Italijo.« *Jutro*, 1. marec 1921, 1.

61 HDA-781, 11-2.5.1.2.2. (54).

62 Kot člana delegacije se v (pogosto na roko napisanih) dokumentih kot sodelavca sporadično omenjata Urban Cecil, pomočnik, prevajalec in tajnik (?) ter prof. Marije Kiseljak, hrvaški matematik in rektor zagrebške Visoke tehnične šole (1920-1921); »Italija posreduje med reškimi strankami.« *Jutro*, 27. maj 1921, 1; Marije Kiseljak. *Hrvatski biografski leksikon* (Izmk.hr): Dostopno na: <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=10417> (dostop: december 2023).

63 Na Slovenijo ga je vezala poroka s Klementino (Tinko) Kopač, hčerko zagrebškega odvetnika Josipa Kopača in Klementine pl. Šimrak-Zužahje. Tinka je v Celju, kamor je Lujo pogosto prihajal na obisk, imela sorodnika Maksa Janiča. Arhinet-Obitelj Vojnovič (dostop: junij 2022). Janič je bil prvi predsednik Obrtno zadruga pekovi v Celju in znani celjski pekovski mojster v letih 1916-1937. Družina Janič je imela svojo pekarno v Gosposki ulici med letoma 1868-1940. Janko Germadnik, »Blišč in beda prve slovenske domovine«. Dostopno na: <https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/blisc-in-beda-prve-slovenske-domovine> (dostop: junij 2023).

64 »Ljubljanske novice.« *Slovenec*, 10. marec 1921, 3; »Dnevne vesti.« *Jugoslavija*, 10. marec 1921, 3.

65 »Politični pregled. Kraljevina SHS.« *Straža*, 2. marec 1921, 2.

vstopil v Jugoslovansko demokratsko stranko.⁶⁶ Največ navdušenja nad njim so pokazali pri ljubljanskem Jutru in poudarili, da je v Ljubljani, »da se kot odličen zgodovinar in estēt seznanj s prosvetnimi delavci v Sloveniji, zlasti s profesorji ljubljanskega vseučilišča in da поблиže spozna kulturno delovanje Slovencev.«⁶⁷

Po konferencah v Ljubljani⁶⁸ in Zagrebu⁶⁹ 10., 11. in 12. marca 1921 je bila sprejeta skupna resolucija⁷⁰ s petimi ključnimi področji (1. Jezikovna in kulturna svoboda za manjšine v Italiji,⁷¹ 2. Dostop do jugoslovanskih kulturnih središč za Slovence v Italiji, posebej v Trstu in Gorici ter nemoteno delovanje šol in kulturnih zavodov, 3. Vzpostavitev šolskega sistema na nivoju, primerljivem z italijanskim in v sodelovanju z matičnim,⁷² 4. Ohranijo naj se štipendije in zavodi za slovenske šolarje, 5. Cerkevna avtonomija). Za nadaljnjo kulturno ustvarjanje in ohranjanje identitete so dodali zahteve o svobodnem udejstvovanju, ustvarjanju in recipročnosti še za nekatere druge kulturne ustanove in zavode (knjižnice, gledališča, znanstvena, športna, telovadna in planinska⁷³ društva) ter dejavnosti za posameznike in skupine (novinarska, študijska in arhivska raziskovanja, glasbena gostovanja). Poudarili so, da je ohranjanje sosedskih odnosov odvisno od Italije, če se

66 »Odličen jugoslovanski kulturni delavec vstopil v JDS. Beograd, 10. nov. Izv. Knez Lujo Vojnovič, znani jugoslovanski zgodovinar, je priglasi svoj vstop v demokratsko stranko.« »Politične beležke.« Jutro, 11. november 1920, 2. Soustanovitelj JDS je bil večkratni minister in unitarist Svetozar Pribičević, ki je leta 1924 iz nje izstopil in ustanovil Samostojno demokratsko stranko. Na volitvah v ustavodajno skupščino (1920) in na parlamentarnih volitvah (1923) Lujo ni bil izvoljen ne v Dubrovniku, ne v Splitu in niti v Zagrebu.

67 »Domače vesti. Lujo vojnovič v Ljubljani.« Jutro, 11. marec 1921, 2.

68 Vodil jo je Vilko Baltič, predsednik deželne vlade od februarja do julija 1921.

69 Vodil jo je ban Tomislav Tomljenović.

70 Resolucije usvojene u Ljubljani i u Zagrebu. HDA-781, 11-2.5.1.4.15. (57).

71 V šolah, vseh kulturnih in znanstvenih ustanovah, tudi ob sodelovanju z matico; prosti uvoz knjig, umetniških del in tiskovin iz matice na osnovi bilateralnih trgovinskih in carinskih predpisov; novinarska svoboda.

72 Recipročni pristop v srednjem in visokem šolstvu (prepis dijakov in študentov, univerzitetni izpitni red; preseljenim učiteljem naj se omogočijo materialna sredstva in varnost).

73 »/.../ kao i planinskom društvu neka bude dozvoljen rad na obim stranama državnih granica.« HDA-781, 11-2.5.1.4.15. (57).

bo naučila spoštovati »naše u narodnom pogledu, kako traži za sebe isto poštivanje.« To spoštovanje se ne sme omejiti na nesmiselne fraze in naj se udejanja z dejstvi in v praksi s spoštovanjem »naciojnalnog karaktera anektovanog područja«, še posebej, ko gre za spomenike, napise, toponomastiko in ortografijo.⁷⁴

V zaključku so izpostavili, da je uspeh pri kulturnih zahtevah povezan z odprtimi gospodarsko-trgovskimi vprašanji. Menili so, »da bi se naši delegati a priori snašli prema Italijanima u inferijornom položaju u slučaju raspravljenoga raspravljanja obiju ovih vrsti pitanja« in da je zato nujno, da naj se o tem razpravlja le skupaj (»postavi junctim«⁷⁵). Predzadnja od 17 točk v resoluciji, ki naj jih na pogajanjih v Rimu delegacija dosledno upošteva, je bila zahteva, da se pogajanja o kulturnih in gospodarskih vprašanjih ne začnejo, dokler Italija ne bo umaknila »svojih četa iz svih delova, koji su rapalskim ugovorom dodeljeni Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, te upravo njihovu ne preda vlastima iste Kraljevine«. V zadnji točki so zapisali, da so prepričani, da bi navedene uredbe za obe državi morale veljati tudi za Reko.⁷⁶

V Ljubljani je 11. marca s svojim 19 strani dolgim referatom,⁷⁷ ki je vseboval analizo in sklepe na osnovi statističnih podatkov iz let 1914–1915 in dejanskega stanja pred in po podpisu rapalske pogodbe, posebej izstopal odvetnik dr. Slavko Fornazarič,⁷⁸ tajnik ljubljanske Pisarne za sedeno

74 HDA-781, 11-2.5.1.4.15. (57).

75 Načelo o sklenitvi dogovora za eno postavko na način sklenitve tudi za drugo. Junkturna (iz lat. iunctim: združen) klavzula: pravna tehnika pri pogajanjih o pogodbah ali osnutkih zakonov; Duden. Slovar tujk. Tržič Učila International, 2011.

76 HDA-781, 11-2.5.1.4.15. (57).

77 Kreačič navaja datum 21. marec 1921 in 22 strani (18, op. 33), glej: Kreačič, Goranka. »Mož od Soče: portret dr. Slavka Fornazariča, borca za narodnostne pravice primorskih Slovencev«. Prispevki za novejšo zgodovino LVI - 2/2017, 8–32. Referat je podpisan in žigosan z datumom 19. marec 1921 (Vprašanje zaštite manjšin naših ljudskih in drugih šol ter naših kulturnih organizacij v ozemlju, danes anektiranem od Kraljevine Italije. HDA-781, 11-2.5.1.4.16. (57)).

78 Odvetnik in begunec iz Julijske krajine (Bilje). O njegovem življenju in delu glej: Kreačič, »Mož od Soče«.

ozemlje.⁷⁹ Predstavil je številčne podatke o stanju v javnih in zasebnih šolah, vrtcih ter kulturnih ustanovah na anektiranih ozemljih. Izpostavil je težave begunskih otrok z Goriške, ki so še do leta 1919 »ostali v velikem delu brez šolskega pouka« ali pa se ob vrnitvi domov niso mogli izobraževati, ker zdaj šole »niso otvorene« ali pa so »poitalijančene«. Tudi veliko primorskih dijakov in študentov je šolanje nadaljevalo na jugoslovanskih, avstrijskih in čeških gimnazijah, realkah, učiteljskih, licejih in univerzah.⁸⁰ Fornazarič je stanje v šolstvu sklenil z besedami, da je »slika našega šolstva tedaj skrajno žalostna« in da je »v Istri več kot polovica šol zaprtih in poitalijančenih.« V nadaljevanju je orisal položaj gospodarskih društev in kulturnih ustanov, ki ne smejo več delovati ali pa so bile uničene (požig Narodnega doma v Trsu 13. julija 1920). Našteje tudi slovenske tiskarne, ki so jih »soldateska in fašisti« vandalizirali in zažgali. Zadnji del referata je vključeval 22 zahtev, vsebinsko podobnih tistim v skupni resoluciji, ki naj jih jugoslovanska delegacija uveljavi pri pogajanjih z italijansko.⁸¹

Po odhodu iz Ljubljane in Zagreba je Vojnovič Pašiča seznanil o resoluciji in jo strnil v štiri sklope: 1. *Kulturna svoboda, kulturna reparacija, pravična razdelitev in zaščita kulturne dediščine*, 3. *Cerkvena avtonomija*, 3. *Zavod Sv. Jeronima v Rimu*, 82 4. *Šole v Istri*.⁸³ Posebej v zvezi z manjšinskimi šolami je jugoslovanska delegacija kontaktirala ministrstvo za zunanje zadeve 30. maja 1921 in izrazila skrb o izgubi statusa avtonomnih šol.⁸⁴ Vojnovič in Kiseljok sta v Beograd poslala tudi predlog o junkturni klavzuli, torej, da se pogovori o trgovinskem sporazumu s Italijo izvedejo skupaj s

79 Pisarna je bila kot organ Narodnega sveta za Slovenijo ustanovljena skupaj s Komisijo za mirovno konferenco novembra 1918. O pisarni glej: Nečak, Dušan. »Pisarna za zasedeno ozemlje«. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 20/2 (1972), 101–106 in Kreačič. »Mož od Soče, 14–18.

80 HDA-781, 11-2.5.1.4.16. (57).

81 Prav tam.

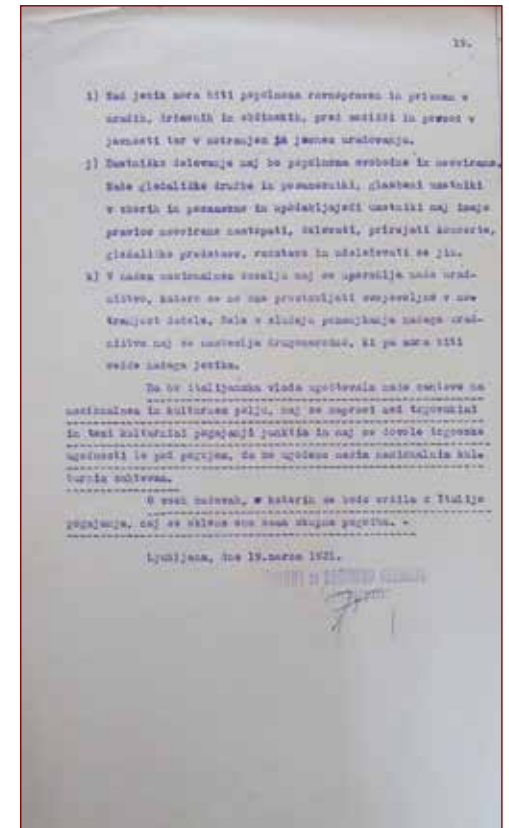
82 Semenščič za študente bogoslovja hrvaškega porekla; med prvo svetovno vojno je bilo zaprto. Namera jugoslovanskih pogajalcev je bila, da se njegov status uredi v korist Kraljevine SHS.

83 Osnutek, posredovan Pašiču 18. marca 1921. HDA-781, 11-2.5.1.2.3. (54).

84 Prav tam, 11-2.5.1.2.5. (54).

pogajanjih o kulturni konvenciji,⁸⁵ kar se je v enem delu uresničilo kasneje z Rimskim sporazumom.

Slika 3: Zadnja stran referata z zahtevami Slovencev v Italiji pred pogajanjih delegacije Kraljevine SHS z italijansko o kulturni konvenciji. Sestavil in prebral ga je Slavko Fornazarič v Ljubljani 11. marca 1921.⁸⁶

Mesec dni po imenovanju v ekspertno skupino je Vojnovič o »kulturni konvenciji« v rapalski pogodbi povedal, da pri Italijanih računa na »velikodušnost in razumevanje za naš narod, ki je skozi zgodovino dokazal, da bolje pozna italijanskega kot le-ta nas«. Poudaril je, da »bodo nastala zelo delikatna vprašanja v zvezi z vprašanjem ozemlja, ki pripada po rapalski pogodbi Italiji« in da »se bodo bodoča pogajanja morala vršiti v prijateljski atmosferi – to so oni moralni odnosi – o katerih govori rapal-

85 »Molimo ovlaštenje predsednika vlade, da smemo italijanskoj delegaciji u slučaju potrebe avtoritativno izjaviti, da trgovački ugovor in kulturna konvencija tvore jednu cjelinu, pa ako s jedne strane više tražimo, tu smo s druge strane pripravi na veće koncesije. Molimo odgovor najhitrije. Vojnovič – Kiseljok.« (Rim, brez datuma. HDA-781, 11-2.5.1.2.6. (54)).

86 Prav tam.

ska pogodba – in to atmosfero more ustvariti samo obojestransko časopisje, predvsem italijansko, ki mora prevzeti nalogo, da črpa iz najzanesljivejših virov informacije o naši državi in da paralizira še vedno močno kampanjo neodgovornih fanatičnih elementov.«⁸⁷ Fanatičnost ni usahnila, ampak se je stopnjevala in z nastopom fašistične oblasti 31. oktobra 1922 postala jedro in gonilo državne politike v odnosu do Jugoslavije.

Slika 4: Ena od italijanskih vesti o prihodu jugoslovanske kulturne komisije z Vojnovičem v Rim (La Tribuna, 26. maj 1921).⁸⁸

Skupino italijanskih ekspertov je vodil senator Francesco Ruffini (1863–1934), ob njem sta bila znana člana: »filozof fašizma«, bodoči šolski minister in avtor šolske reforme Giovanni Gentile (1875–1944) ter senator in eden od vodij iredente, Francesco Salata (1876–1944).⁸⁹ Kot predpogoj za sklenitev kulturnega sporazuma je bil na prvi seji 17. junija 1921 prebran obsežen Vojnovičev memorandum. Koncipiral ga je še dva dni pred začetkom pogajanj.⁹⁰

V memorandumu so izpostavljene številne obtožbe in zahteve po odškodnini zaradi zločinov italijanske vojaške in civilne oblasti na zasedenih ozemljih (umori, pregoni, zapiranja šol in prisilno poitalijančevanje). Po

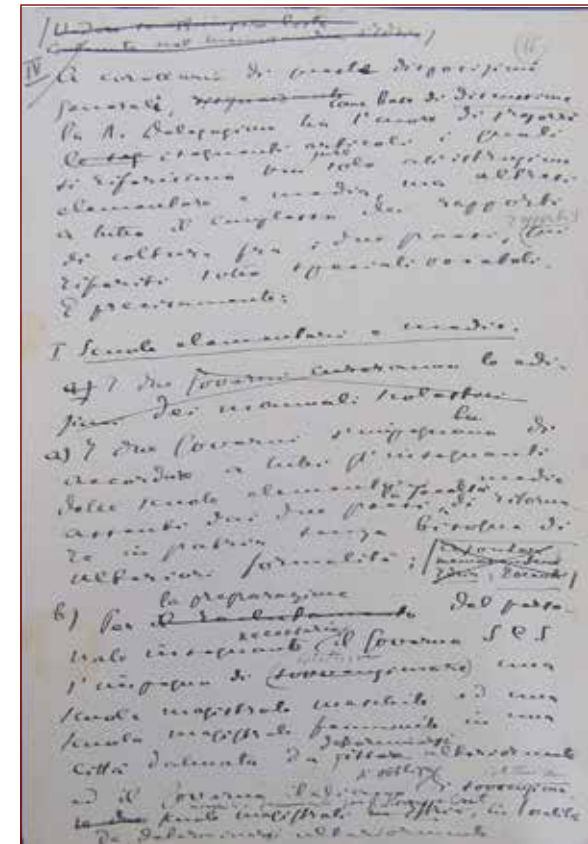
87 »Naši kulturno-politični odnošaji z Italijo.« *Slovenski narod*, 13. marec 1921, 2.

88 Novinski isječki o Luju Vojnoviču u inozemnem tisku. HDA-781, 2-1.3.5.2. (8).

89 Tudi načelnik Osrednjega urada za nove pokrajine (Ufficio Centrale per le Nuove provincie), ustanovljenega julija 1919.

90 HDA-781, 11-2.5.1.2.7. (54).

Vojnovičevih besedah je po tem v dvorani nastala grobna tišina⁹¹ oziroma je njegovo branje na Italijane naredilo »globok vtis« ...⁹²

Slika 5: V italijanščini napisan Vojnovičev zadnji osnutek memoranduma za jugoslovansko delegacijo pri pogajanjih o kulturni konvenciji 17. junija 1921 (stran 15 od 27, razdelek o osnovnih šolah).⁹³

Senator Ruffini je zahteval odpoved seje, vse dokler italijanska delegacija ne preuči vsebine memoranduma. Kakorkoli, pogovori se niso nada-

91 Grijak in Čosić, *Figure politiche*, 89.

92 Besedilo telegrama Pašiću (rokopis): »Excellence Pachitch, Belgrade. Na jucerasnjoj sednici pročitani nasi predlozi proizveli na Talijane dubok upeccatak. Sednica odgagjena za odgovor. Molimo odugovlacite sve pregovore s njima tamo. Vojnovic, Kiseljak. 19. VI. 1921.« HDA-781, 11-2.5.1.2.8. (54).

93 Prav tam.

ljevali in so bili zaradi ministrske krize v italijanski vladi⁹⁴ dokončno prekinjeni avgusta 1921. Salata je Vojnoviča o prekinitvi dela italijanske komisije za kulturo obvestil »že« 2. julija 1921.⁹⁵ Čez deset dni je Vojnovič v imenu Kraljevine SHS italijanski delegaciji posredoval še en dopis kot dodatek k memorandumu z dne, 15. junija. V dodatku je bila zahteva o cerkveni avtonomiji Pravoslavne škofije v Zadru (Zadar, Trst, Istra).⁹⁶ 18. julija je Vojnovič Ruffiniju poslal prošnjo za nadaljevanje pogovorov, nazadnje še 31. julija, a zaman.⁹⁷ Možnost nadaljevanja pogovorov je bila iz tedna v teden manjša. Vojnovič in Kiseljak sta 4. avgusta na ministrstvo za zunanje zadeve v Beogradu poslala prošnjo, da italijanski strani pošlje uradni zahtevek o razlogih za zavlačevanje,⁹⁸ a že naslednji dan ju je Pašić obvestil, da se »zaradi težav v italijanski delegaciji« pogovori prekinjajo.⁹⁹ Vojnovič je v imenu Jugoslovanske delegacije zadnji dopis Salati poslal 7. avgusta 1921 in ga v njem obvestil o njenem odhodu iz Rima,¹⁰⁰ naslednji dan pa v Beograd sporočil, da so upoštevali njihovo odredbo o prekinitvi pogajanj in da se vračajo v domovino, kjer bo Kiseljak poročal o celotni situaciji.¹⁰¹ Ena in edina pogajalska seja Delegacij Kraljevine SHS in Italije za kulturno konvencijo se je tako skoraj promptno začela in zaključila v Rimu, 17. junija 1921.

94 Razpust parlamenta 30. marca in volitve 15. maja 1921.

95 HDA-781, 11-2.5.1.1.5. (53).

96 Prav tam, 11-2.5.1.1.7. (53).

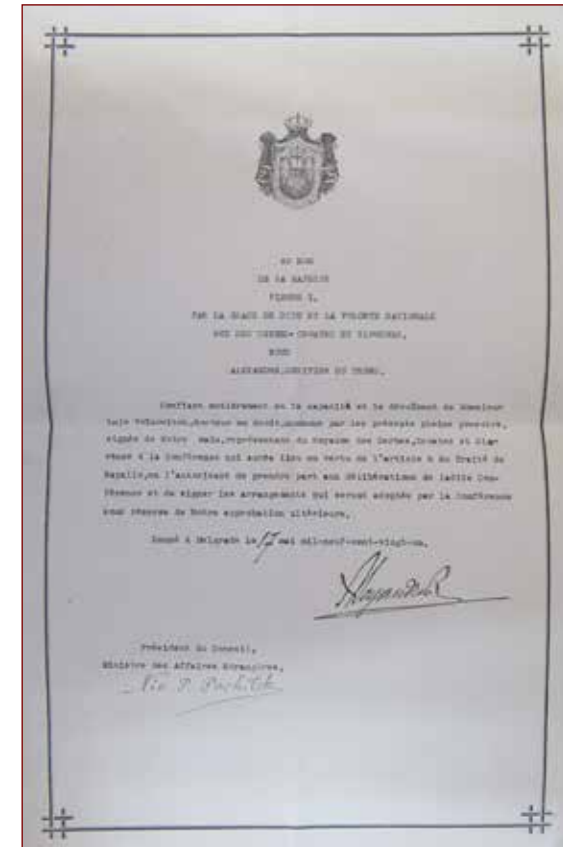
97 Prav tam, 11-2.5.1.1.8. in 11-2.5.1.1.10. (53).

98 Prav tam, 11-2.5.1.2.12. (54).

99 Prav tam, 11-2.5.1.2.13. (54).

100 Prav tam, 11-2.5.1.1.8. in 11-2.5.1.1.10. (53).

101 Rim, 8. avgust 1921: »Izvršili smo Vašu naredbu. Vračamo se po naredbi na vaša ranija opredeljenja. Delegat Kiseljak doči če iz Zagreba u Beograd da tačno izvesti o položaju. Vojnovič.« Prav tam, 11-2.5.1.2.14. (54).

Slika 6: Zunanji minister Nikola Pašić je Luja Vojnoviča 17. maja 1921 imenoval za člana Komisije Kraljevine SHS za dogovor o kulturni konvenciji s Kraljevino Italijo.¹⁰²

Vojnovič se je ukvarjal tudi z materialno zapuščino Antona Mahničarja, ki je bil novembra 1896 imenovan za škofa na Krku (tu je bil ustoličen 27. marca 1897), kjer je, razen v obdobju zdravljenja po konfinaciji v Frascatiju, stalno živel in služboval vse do smrti leta 1920. Če je slovenski kulturni in duhovni prostor zaznamoval predvsem kot nosilec slovenskega kulturnega boja, je na Hrvaškem deloval bolj pastoralno. Mahničar je večkrat odločno nastopil proti italijanskim oblastem, še posebej proti vrhovnemu komandantu vice-

102 Prav tam, 11-2.5.1.2.1. (52).

admiralu Umbertu Cagniju, njegovemu tajniku poveljniku Dentiju in komandantu kvarnerskih otokov ter kapetanu fregate Türu. V Slovincu so februarja 1919 objavili njegovo pismo, naslovljeno na Cagnija 3. januarja 1919. V njem je orisal razmere na otokih in težave, s katerimi so se srečevali duhovniki, ki jih je branil ter zavrnil Cagnijevo zahtevo po seznamu cerkva, v katerih se v liturgiji sme uporabljati slovanski jezik.¹⁰³ V Slovenskem narodu so o njem zapisali: »Ko se je začela vojna, je moral kot škof braniti svoje hrvatske duhovnike pred nasiljem laških generalov. /.../ Laški teroristi so sivolasega, bolehnega škofa odvesli v Italijo ter ga držali nad leto dni interniranega.«¹⁰⁴ Na Krku se je ukvarjal z vprašanjem glagoljaštva in leta 1902 tu ustanovil tiskarno Kurykta. Zaslužen je za ustanovitev Staroslovanske akademije (danes HAZU). Izdajal je časopis *Pučki prijatelj*, mesečnik *Svečenička zaje-dnica*, *Hrvatsko stražo* (hrvaška naslednica *Rimskega katolika*). Podpiral je hrvaško akademsko društvo Hrvatska z njihovim glasilom *Luč*, v Senju je ustanovil Leonovo društvo in Pijevo društvo za katoliški tisk v Zagrebu.¹⁰⁵

Škofijski kancler kurije na Krku Matej Polonijo je še pred Mahničovo smrtjo 14. decembra 1920 Ministrstvu za zunanje zadeve iz Crikvenice v Beograd poslal telegram, da zaradi bližajoče se Mahničeve smrti¹⁰⁶ in iz strahu pred ponovnim ropanjem D'Annunzijevih (*»pljačkama D'Annunzijanaca«*) želi opozoriti italijansko vlado, da je odgovorna za škofovo zasebno lastnino, ki se uporablja v izobraževalne namene, kot tudi za vsakršno poškodovanje cerkvene lastnine ter ogrožanje duhovščine. Telegram je bil poslan mesec dni po tem, ko so škofovo domovanje izropali, demolirali in povzročili za okoli 50.000 lir škode »konkurenčni« ardit.¹⁰⁷ Situacija na Krku in povsod, kjer

103 Meglič, Mateja. »Čuvar s Jadrana«: škof Anton Mahnič med prvo svetovno vojno. Diplomsko delo. Filozofska fakulteta. Oddelek za zgodovino, Ljubljana, 2007, 65.

104 »Vladika dr. A. Mahnič.« Slovenski narod, 18. december 1920, 2.

105 Osebnosti. Veliki slovenski biografski leksikon. Od M do Ž, Ljubljana: Mladinska knjiga, 2008, 650–651; Meglič. »Čuvar s Jadrana«, 11–14; Gverić, Ante. »Na razmeđu svetova. Stavovi dalmatinskih biskupa prema jugoslavenskom ujedinjenju i talijanskoj okupaciji Dalmacije (1917. –1920.)« V: *Istočnojadranski prostor između sloma Habsburške Monarhije i stvaranja novih država: zbornik radova*, 93–130. Sveučilište u Zadru, 2021, 98.

106 »Povodom predstojeće smrti krčkoga biskupa Mahnića«. HDA-781, 11–2. 5. 1. 4. 9. (56).

107 O zaštitu ostavštine krčkog biskupa Antuna Mahnića. Prav tam.

sta živeli slovenska in italijanska manjšina, se je po Mussolinijevem prihodu na oblast le še slabšala, na Slovenskem posebej po sprejetju Gentilijeve reforme oktobra 1923, ko je bil sprejet zakon o šolski reformi s postopno odpravo pouka v slovenščini na osnovnih šolah v Julijski krajini.

DELO PO PRENEHANJU AKTIVNOSTI KULTURNE SEKCIJE

Po nalogu Nikole Pašića se je Vojnovič iz Rima vrnil v službo na ambasadi v Parizu¹⁰⁸, a ne na delovno mesto veleposlanika, kot si je želel že pred meseci in je to pričakal od vlade ali po posrednikih od regenta. Maja 1921 se je regent Aleksander mudil v Parizu, ravno v času nenadne smrti veleposlanika Vesnića,¹⁰⁹ ki je bil kot nekdanji zunanji minister več kot kompetenten za to delovno mesto. Vojnoviča sta zdaj računala, da bo veleposlaniško mesto zasedel prav Lujo. Tudi v Slovincu so konec maja objavili kratko vest, da na to prav tako računajo v Demokratski stranki, katere član je bil Lujo, a na koncu dodali, »da radikali tega mesta ne bodo dali iz rok« in »da je skoraj gotovo, da bo za poslanika v Parizu imenovan dr. Velizar Janković.«¹¹⁰ Bolj optimistični so bili pri demokratskem Taboru in zapisali, da je Vojnovič znana osebnost, ki je vrsto let živel v tujini in da bi bilo prav si želeti, da bi za to na najpomembnejšem diplomatskem mestu Kraljevino SHS zastopal »mož Vojnovičeve evropske duševne širine.«¹¹¹ Na koncu je kot odpravnik poslov jugoslovanske diplomatske misije v Parizu postal Miloš V. Mihailović, ki je to službeno mesto zasedal že v času Vesničevega vodenja vlade in zunanjega ministrstva. Četudi se je Vojnovič pod vplivom iredente zoperstavljal s »propagandno publicistiko«, je po koncu dela za ekspertno

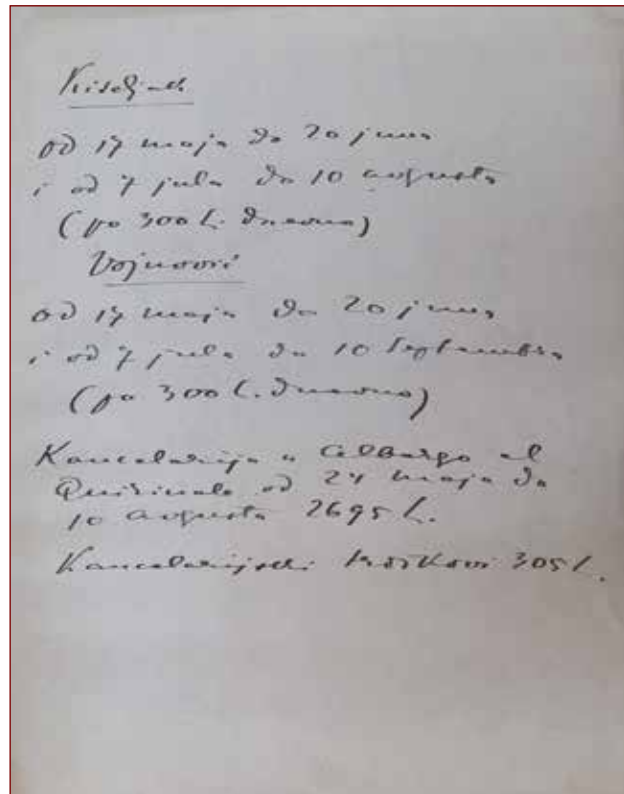
108 Grijak in Čosić, *Figure politike*, 89.

109 »Dr. Milenko Vesnić je dne 28. maja t. l. v Parizu nagloma umrl ter bil prenesen na ondotno poslaništvo. Njegova kraljevska Visokost regent Aleksander je, dasi se mudi v Parizu v najstrožjem inkognitu, prišel na poslaništvo ter izrekel gospe Vesnićeви svoje sožalje.« Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani / Deželne vlade za Slovenijo/Pokrajinske uprave za Slovenijo. 4. junij 1921, III. (št. 120 z dne 31. maja 1921), 60. Stalna povezava: <https://hdl.handle.net/11686/file207> (dostop: december 2023).

110 Srbski politik in ekonomist, član Pašičeve Narodne radikalne stranke, do takrat minister več resorjev. »Kdo bo Vesnićeve naslednik?« Slovenec, 31. maj 1921, 3.

111 »Notranja in zunanja politika«. Tabor (Maribor), 3. junij 1921, 2.

skupino, ki pa ni bila uradno razpuščena,¹¹² ostal na skromnem diplomatskem položaju, kar je skušal spremeniti z zagovarjanjem »integralnega jugoslovanstva,« ki pa ga je dotlej zavračal.¹¹³

Slika 7: Ena od zabeležk o administrativnih stroških članov Komisije Kraljevine SHS za kulturno konvencijo v Rimu avgusta 1921 (Kiseljak od 17. maja do 20. junija in od 7. julija do 10. avgusta, Vojnovič od 17. maja do 20. junija in od 7. julija do 10. septembra, oba po 300 lir dnevno; pisarna v hotelu Quirinale od 24. maja do 10. avgusta 2695 lir in pisarniški stroški 305 lir).¹¹⁴

112 O svojem statusu delegata v komisiji je Vojnovič pisal Pašiču 12. septembra 1921. HDA-781, 11-2.5.1.2.15. (54).

113 Grijak in Čosić, *Figure politike*, 8.

114 Podaci o troškovima delegacije. HDA-781, 11-2.5.1.5. (59).

Marca 1921, kmalu po imenovanju v ekspertno skupino, je Vojnovič v enem od intervjujev sam izpostavil, da se bodo kulturni odnosi med sosedama »celili dolgo«, predvsem zaradi superiorne države Italije in nekaterih »naših jadranskih narodnih odpadnikov«, pohvalil pa je simpatije in zavezništvo pred pol stoletja in v Šibeniku rojenega Nikolo Tommasea (Niccolò Tommaseo), italijanskega književnika in esejista iz 19. stoletja, ki je prevajal iz hrvaščine. Dodal je, da do leta 1914 Italija ni bila v dovoljšni meri seznanjena z jugoslovansko kulturnim razvojem, saj ni bilo »nobene narodne propagande v inozemstvu«. O Londonskem sporazumu in Italiji pripadajočih ozemljih pa je povedal, da soseda »tega dela našega naroda ni smatrala za sestavni del naše narodne celote, ampak za sovražno avstrijsko ozemlje, ki je bilo nekdaj italijansko, pozneje pa s silo poslovanjeno.«¹¹⁵

Šele septembra 1922, leto dni po prekinitvi pogajanj, sta kulturni komisiji Kraljevine SHS in Italije sklenili dogovor v delu za sistematizacijo in delitev premoženja, a v tem segmentu bilateralnih srečanj Lujo ni sodeloval.¹¹⁶

Mussolini kot predsednik vlade in zunanji minister Momčilo Ninčič ter predsednik vlade Pašić so tako v začetku leta 1924 v Rimu podpisali sporazum, ki je izničil dele rapalske pogodbe in po katerem je bil status Reke kot svobodne državne enote ukinjen, pristaniško mesto pa je bilo kot središče t. i. Kvarnerske pokrajine priključeno Kraljevini Italiji. Okolica Reke s sosednjim Sušakom je pripadla Kraljevini SHS. Pakt o prijateljstvu in sodelovanju med državama v praksi ni imel tolikšnega učinka na gospodarstvo, razen v okviru carinskih in davčnih olajšav.¹¹⁷

So pa kot velik uspeh sporazum ocenili v Vatikanu. Papež Pij XI. se je dva dni po podpisu srečal s Pašićem, za kar naj bi bil zaslužen Anton

115 »Naši kulturno-politični odnošaji z Italijo.« *Slovenski narod*, 13. marec 1921, 2.

116 Grijak in Čosić, *Figure politike*, 90.

117 »Obenem sta se izmenjali tudi dve noti, prva, s katero naša vlada izjavlja, da bodo oni dan, ko se objavi nova carinska tarifa, stopile v veljavnost tudi olajšave, predvidene v pogodbi, kakor postavke za blago, ki se iz Italije uvažajo v našo državo. Druga nota izjavlja, da se bodo nadaljevala pogajanja o onih predmetih, ki sedaj niso mogli biti rešeni.« »Pogodba z Italijo.« *Straža*, 18. julij 1924, 1.

Korošec.¹¹⁸ V upanju, da bi mu bil zaupan veleposlaniški položaj v Vatikanu, je Vojnović leta 1923 v Zagrebu objavil brošuro *Konkordat sa sv. Stolicam i naše nacionalno pitanje*. Vsa 20. in 30. leta si je vlada prizadevala skleniti sporazum z Vatikanom, posebej Stojadinovićevega, a je bila zaradi nasprotovanja Srbske pravoslavne cerkve neuspešna. Vsebina brošure je izzvala negativno reakcijo pri Pašiću, prav posebno pa pri Miroslavu Krležu, ki je v reviji Književna republika januarja 1924 objavil zapis »O dragem bogu, o grofu Luji Vojnoviću, o tzv. slobodi savjesti i o mnogim drugim velikim i malim stvarima.« V njem je kot podlago za »politično arhireakcijo« uporabil sentimentalno Vojnovićevo sklicevanje na dinastijo, konkordat, cerkev, vero, nacijo, moralo in lastno žrtev pri ustvarjanju nove države.¹¹⁹ A to ni bil prvi Vojnovićeve osebni in politični angažma v zvezi s konkordatom. Zanj si je prizadeval že pred leti s ciljem postati veleposlanik v Vatikanu, tako da se je skliceval na reverz Rampolle,¹²⁰ že pokojnega kardinala.¹²¹ O »konkordatski

118 O Koroščevi vlogi pri konkordatskih pogajanjih glej: Mithans, Gašper. »Anton Korošec in apostolski nuncij Ermenegildo Pellegrinetti: politični katolicizem, manjšinsko vprašanje in konkordat med Svetim sedežem in Kraljevino Jugoslavijo«. *Studia Historica Slovenica*, 21/2, 435–595.

119 »On je grof, i ideolog nacionalistički..., on je bio ministar nekakve operetne države, no ipak – ministar, on je odlikovan svim mogućim međunarodnim redovima i naslovima, i na ta se svoja „odlikovanja“ poziva javno, on je političar i propali kandidat jedne takozvane naprednjačke liberalno-demokratske partije, te mislim da neću pogoditi daleko od istine napišem li da je ovu svoju lošu i plitku brošuricu napisao isključivo u svome unutrašnjem nemiru i čežnji za prekozemaljskom realnošću ambasadorskog klobuka, kako bi navukao na svoju malenkost pažnju mjerodavnih radikalskih krugova ...« Grijak in Čosić, *Figure politike*, 101.

120 Mariane Rampolla del Tindaro (1843–1913), papeški nuncij in tajnik. Novica o konkordatu »Vatikan in Jugoslavija.« Slovenec, 14. december 1919, 3: »Jutranji List prinaša pogovor svojega poročevalca z Lujo conte Vojnovićem v Splitu o diplomatskih odnosih med Jugoslavijo in Vatikanom. Vojnović je navedel, da je ime Jugoslavi prišlo v diplomatske listine konvencije literae reversales kardinala Rampolle. Po Vojnovićevega mnenju se med Jugoslavijo in Vatikanom sklene nov konkordat, ki bo uredil razmerje Jugoslavije nasproti katoliškemu prebivalstvu. V interesu Svete stolice same je, da se uporaba staroslovenskega liturgičnega jezika razširi na vse jugoslovanske škofije.« Podobno v članku »Konkordat med Vatikanom in Jugoslavijo.« Slovenski narod, 14. december 1919, 2.

121 Grijak in Čosić, *Figure politike*, 131.

brošuri« in njegovi neuslišani ambiciji so v časopisih pisali še pred izidom brošure in še leta po njem.¹²²

VOJNOVIĆ O NEUSPEŠNIH POGAJANJIH V RAPALLU

O rapalski pogodbi je povedal, da »bo to vprašanje sleje ali pozneje prišlo pred narodni forum« in »je za sedaj sestavni del našega javnega in mednarodnega prava« in da »pomeni konec našega nezdravega spora z Italijani.«¹²³ Podpis pogodbe je posebej razjezil tudi brata Iva: »Consummatum est! – Pokrajina velika i napučena, skoro kao Dalmacija predana je i prodana je! – A antanta u nas ukopana! – Je Ji to bilo nužno? – Ko je tu izdao? – Lani u ovo doba nije bilo govora i Zadar i Lastovo! – Ne! ne! ne! i ne!... Istrija se ne prodaje! Ni Slovenačka; Ni Zadar; Ni Lastovo! – Ko je kriv neka plati! To kažem ja! – /.../ Ko je i što je prisilio „naše“ da potpišu talijanski ultimatum? – Nemoj se izložiti dok ne vidiš kako će narod to primiti. ... Zahvali Bogu da su te do sada bacili u tminu!« Ob tem je dodal, da »nijedan sin Kosta Vojnovića ne bi bio potpisao predaju Goričke i Tršćanske Slovenije, Istre, Rijeke, Zadra ...«¹²⁴ Ivo je za rezultat iz Rapalla posebej okrivljal Trumbića, ki je Luja umaknil iz pogajalske ekipe Odbora.¹²⁵ Tudi po

122 Več časopisnih izrezkov brez datacije in/ali paginacije v HDA-781, 2-1.3.5.3.5, mapa: O knjizi Luje Vojnovića Konkordat sa svetom stolicom in naše nacionalno pitanje. Zagreb 1923: »Neće svaki odobravat sva njegova načela, ali svakomu ko želi pravi napredak i konsolidavanje naše mlade države, to učeno djelo razbistriti će pojmove toliko važnog pravnog pitanja o odnosu između države i crkve, napose katoličke.« (»Književnost.« *Narodna svijest*, št. 50, 1923). Pohvalno so o Vojnovićeve brošuri 29. oktobra 1923 zapisali v *Zagreber Tagblatt*: »Konkordat sa sv. Stolicam i naše nacionalno pitanje. Der Autor, ein genauer Kenner des Vatikans und des ganzen Religiösen Problems, stellt in einigen prägnanten Seiten die Natur der Natur und die Geschichte des Konkordates dar, ...«. O brošuri v članku »Težak očitak Vojnoviću« pa v *Slovencu* (25. november 1924, 2) pišejo posebej v času pred parlamentarnimi volitvami leta 1925: »Na včerajšnjem shodu demokratov se je na govorniškem odru pojavil tudi Vojnović in oboževal v svojem govoru Srbe. Ker je vedno dobival denar iz dispozicijskega fonda, se sedaj priljubljuje radikalom, da bi ga postavili za poslanika v Vatikanu.«

123 »Naši kulturno-politični odnosi z Italijo.« *Slovenski narod*, 13. marec 1921, 2.

124 Grijak in Čosić, *Figure politike*, 88–89 (povzeto po: Maštrović, Pisma Iva Vojnovića. Knjiga druga, 386–387).

125 »Od puste seljačke zavisti on [Trumbić, op. a.] je odstranio od pregovora Luja i time stavio državu u sramotnu situaciju Rapalskog mira. Time, da Time! /.../ On bude grobljubljaar Istrije, Zadra, Lastova!« Maštrović, Pisma Iva Vojnovića. Knjiga prva, 409.

Trumbićevem odstopu z mesta zunanjega ministra deset dni po podpisu pogodbe Ivo mnenja o njem ni omilil. Maja 1921 je eni od prijateljic resolutno napisal, da je »nula«, zaradi katere je Jugoslavija izgubila Zadar.¹²⁶ Lujo je nezadovoljstvo s Trumbićem kot sopodpisnikom rapalske pogodbe in Pašićem, sopodpisnikom Rimskega sporazuma 27. januarja 1924, v osebni korespondenci in javno izražal sicer bolj prikrito kot njegov starejši brat.¹²⁷

V PARIZU IN DOMA

V ključnih trenutkih Lujo Vojnovič v politični areni ni pustil izrazitega pečata, deloval je v ozadju in (pre)pogosto po lastni volji, zato je dajal vtis samopašnosti. Njegovo in bratovo dožemanje delovanja v zunanji politiki se ni odražalo na način, kot se ga sam spominja, dokumentira in popisuje. Tudi članstvo v Demokratski stranki mu ni prineslo vidnega položaja v visoki politiki. Malo pred diktaturo je bil imenovan za diplomatskega predstavnika Mednarodnega inštituta za intelektualno sodelovanje v Parizu (International Institute for Intellectual Cooperation in Paris).¹²⁸ Inštitut je leta 1922 v želji po miru prek kulturnega in znanstvenega sodelovanja ustanovila Liga narodov.¹²⁹ Zgodovinarji ocenjujejo, da je pri imenovanju Vojnoviča šlo za (ponovno) »politično sinekuro« po neuspehu na pogajanjih v Rimu. V poznih letih je bil kot član Jugoslovanske radikalne zajednice imenovan za senatorja v Stojadinovićevi vladi¹³⁰; ta funkcija se je, na primer, po šestih letih iztekla Ivanu Hribarju. O njegovem sprejemu pri Mussoliniju 23. maja

126 Nica, 7. maj 1921: »A Trumbić: 0+0=0!! – Ah! /.../ I toj nuli imamo zahvaliti da smo izgubili Zadar!« Prav tam, 413–414.

127 Grijak in Čosić, *Figure politike*, 101.

128 Delegat Kraljevine Jugoslavije pri Mednarodnem odboru za intelektualno sodelovanje v okviru Zveze narodov. »Osebna vest.« *Jutro*, 30. julij 1929, 4.

129 »Komisija in institut imata za smoter svojega delovanja – s poslanstvom duha zblíževati in sporazumevati narode med seboj in delati za mir. V tem smislu je važna akcija za zboljšanje šolskih knjig – za odstranitev vsega, kar bi moglo kakorkoli žaliti ali v mladini vneti mržnjo do drugih narodov, nadalje zveze med znanstvenimi ustanovami, organiziranje mednarodnega izmenjavanja knjig, izmenjavanje profesorjev in dijakov, zaščita književnih in znanstvenih pravic itd.« »Mednarodno intelektualno sodelovanje.« *Jugoslovan*, 2. avgust 1930, 4).

130 Grijak in Čosić, *Figure politike*, 8; »Novi senatorji.« *Slovenec*, 10. januar 1938, 1.

1938 so v *Jutru* zapisali: »V Italiji se že nekaj dni mudi jugoslovanski senator Lujo Vojnovič. V Rimu ga je sprejel tudi Mussolini.«¹³¹ Obisk je bil zagotova posledica Stojadinovićevega zasluga za senatorsko imenovanje in njegove politike približevanja Nemčiji in Italiji.¹³²

V Parizu je imel pogosta predavanja,¹³³ a za njegovo strokovno, literarno in življenjsko delo velja knjiga *Histoire de Dalmatie* z 892 stranmi,¹³⁴ ki jo je leta 1934 v francoščini v dveh delih izdal pri pariški založbi Hachette in z mecensko podporo vlade oziroma Bogoljuba Jevtića. Večino časa jo je pisal v Sloveniji – v Celju, kamor je pogosto prihajal na delovni obisk.¹³⁵ Knjiga je povzročila precej negativnih odzivov med fašisti v Italiji.¹³⁶ Lujeva bibliografija je raznolika: trideset književnih del in vrsta člankov v več evropskih in domačih jugoslovanskih časopisih. Za zasluge v publicistiki in zgodovini mu je Francija leta 1934 za *Histoire de Dalmatie* podelila Legijo časti (*Commandeur de la Legion d'Honneur*), leta 1936 je prejel še nagrado Francoske akademije.¹³⁷ O njegovih javnih nastopih in predavanjih so v mariborskem *Taboru* decembra 1922 zapisali: »/.../ vse, kar pove, izraža široko obzorje, globoko premišljenost in na zunaj pravi francoski esprit.«¹³⁸

Veliko je potoval in odlično govoril več jezikov. Pisal in objavljajal je v francoskih, italijanskih, avstrijskih, čeških, ruskih in argentinskih časopisih. Posebno mesto v njegovem zasebnem in javnem življenju so imeli

131 »Senator Vojnovič pri Mussoliniji.« *Jutro*, 24. maj 1938, 5.

132 Grijak in Čosić, *Figure politike*, 159.

133 Na primer februarja 1930: »Jugoslovanski književnik grof Lujo Vojnovič je imel na Sorbonni predavanje o jugoslovanski civilizaciji. Predavanju so prisostvovali številni prijatelji Jugoslavije in kr. poslanik v Parizu dr. Spalajković ...« »Jugoslovansko predavanje v Parizu.« *Slovenski list*, 17. februar 1930, 2.

134 »Ta spis predstavlja življenjsko delo diplomata in publicista, dubrovniškega zgodovinarja dr. Luja kneza Vojnoviča, brata pokojnega dramatika Ive Vojnoviča. To delo, ki je posvečeno svetemu spominu blagopokojnega kralja Aleksandra ...« »Kulturni pregled. Iz Dalmacije o Dalmaciji.« *Jutro*, 20. februar 1935, 3.

135 Prav tam; »Kulturni obzornik.« *Slovenec*, 4. maj 1935, 4.

136 »Fašistički napadaj na Luja Vojnoviča.« *Istra*, 28. junij 1935, 26/3.

137 Arhinet–Obitelj Vojnovič (dostop: junij 2022).

138 »Revizija človeka, a ne ustave.« *Tabor* (Maribor), 6. december 1922, 1.

Dubrovnik, Cetinje, London, Pariz, Nica, Rim in z nekaj manj odkritega navdušenja tudi Beograd. Glavno mesto je bilo tudi njegovo zadnje službeno mesto pred začetkom vojne in preden se je maja 1940 preselil v Zagreb. Tu je živel v precej skromnih življenjskih pogojih in umrl v visoki starosti 18. aprila 1951. Pokopan je v družinski grobnici v Dubrovniku.¹³⁹

¹³⁹ Gulič, Milan. »Politički predstavnici dalmatinskih Srba u vrijeme Kraljevine SHS/Jugoslavije.« V: *Jugoslavija između ujedinjenja i razlaza. Hrvatsko-srpski odnosi u kontekstu društvenog razvoja dve Jugoslavije 1918–1991*, ur. Bojan Dimitrijević, Mario Jareb, 35–66. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2018, 65.

VIRI IN LITERATURA

Neobjavljeno gradivo

Hrvatski državni arhiv, Zagreb: Obiteljski fond Vojnović, HR-HDA-781-2,-11, -13.

Časopisni viri

Istra (Zagreb)

Journal des débats (Pariz)

Jugoslavija (Ljubljana)

Jugoslovan (Ljubljana)

Jutro (Ljubljana)

Mariborski delavec (Maribor)

Narodna svijest (Dubrovnik)

Naš list (Kamnik)

Novo doba (Split)

Slovenec (Ljubljana)

Slovenski list (Ljubljana)

Slovenski narod (Ljubljana)

Sokolski glasnik (Ljubljana)

Straža (Maribor)

Tabor (Maribor)

Zagreber Tagblatt (Zagreb)

Literatura

Antič, Igor (prevedel in priredil). *Duden. Slovar tujk*. Tržič: Učila International, 2011.

Čapo, Hrvoje (prir.). *Hrvatska u diplomatskim izvješćima Sjedinjenih Američkih Država 1918. – 1929*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2018.

Grijak, Zoran in Ćosić, Stjepan. *Figure politike: Lujo Vojnović i Robert William Seton-Watson*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2012.

Gulič, Milan. »Politički predstavnici dalmatinskih Srba u vrijeme Kraljevine SHS/Jugoslavije.« V: *Jugoslavija između ujedinjenja i razlaza. Hrvatsko-srpski odnosi u kontekstu društvenoj razvoja dve Jugoslavije 1918-1991*, ur. Bojan Dimitrijević, Mario Jareb, 35–66. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2018.

Gverić, Ante. »Na razmeđu svetova. Stavovi dalmatinskih biskupa prema jugoslaven-skom ujedinjenju i talijanskoj okupaciji Dalmacije (1917.–1920.)« V: *Istočnojadranski prostor između sloma Habsburške Monarhije i stvaranja novih država: zbornik radova*, 93–130. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2021.

Hercigonja, Dunja. *Velika Britanija i spoljnopolički položaj Jugoslavije 1929-1933: britanska politika prema jugoslovensko-italijanskim sukobima u vreme svetske privredne krize*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1987.

Karaula, Željko. »Samozvani grof i „Srbin-katolik“ Lujo Vojnovič – austrijski konfident na dvoru kralja Nikole I. Petrovića?« V: *Crna Gora i crnogorsko pitanje u Prvom svjetskom ratu 1914-1918. godine: događaji i posljedice*, ur. Radulović, Dragan, 223–260. Cetinje: Matica crnogorska, 2015.

Kreačić, Goranka. »Mož od Soče: portret dr. Slavka Fornazarića, borca za narodnostne pravice primorskih Slovencev«. *Prispevki za novejšo zgodovino LVI – 2/2017*, 8–32.

Les Croates et les Slovènes ont été les amis de l'Entente pendant la Guerre: quelques documents officiels tirés des archives militaires d'Autriche-Hongrie. Présentés par François Barac, Paris: Imprimerie Lang, Blanchong et Cie, 1919.

Maštrović, Tihomil. *Pisma Iva Vojnovića. Knjiga prva. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica – Dubrovnik: Matica hrvatska, 2009.*

Maštrović, Tihomil. *Pisma Iva Vojnovića. Knjiga druga. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica – Dubrovnik: Matica hrvatska, 2009.*

Meglič, Mateja. »Čuvar s Jadrana“: škof Anton Mahnič med prvo svetovno vojno. *Diplomsko delo. Filozofska fakulteta. Oddelek za zgodovino, Ljubljana, 2007.*

Mithans, Gašper. »Anton Korošec in apostolski nuncij Ermenegildo Pellegrinetti: politični katolicizem, manjšinsko vprašanje in konkordat med Svetim sedežem in Kraljevino Jugoslavijo«. *Studia Historica Slovenica*, 21/2 (2021), 435–595.

Nečak, Dušan. »Pisarna za zasedeno ozemlje«. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 20/2 (1972), 101–106.

Osebnosti. *Veliki slovenski biografski leksikon. Od M do Ž*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2008.

Šišić, Ferdo. *Dokument o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1919*. Zagreb: Naklada Matice hrvatske, 1920.

Z.(upanič). »Podsekcija jugoslovanske Etnografske sekcije na konferenci mira v Parizu 1919 za slovensko–nemško mejo, za Prekmurje in čehoslovaško–jugoslovanski koridor.« *Etnolog* (Ljubljana), 1928, letnik 2, 86–89.

Spletni viri

Gačič, Aleksandra. *Dr. Bogumil Vošnjak – politik in diplomat: doktorska disertacija*. Filozofska fakulteta. Oddelek za zgodovino, Maribor, 2014. Dostopno na: <https://dk.um.si/lzpisGradiva.php?id=44647> (dostop: november 2023).

Germadnik, Janko. »Blišč in beda prve slovanske domovine«. Dostopno na: <https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/blisc-in-beda-prve-slovanske-domovine> (dostop: junij 2023).

»Kiseljak, Marije.« *Hrvatski biografski leksikon*. Dostopno na: <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=10417> (dostop: december 2023).

»Milenko Vesnić.« *Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani /Deželne vlade za Slovenijo/ Pokrajinske uprave za Slovenijo*. 4. junij 1921, III. (št. 120 z dne 31. maja 1921). Dostopno na: <https://hdl.handle.net/11686/file207> (dostop: december 2023).

»Obitelj Vojnović.« *Arhinet. Registar arhivskih fondova u zbirci Republike Hrvatske*. Dostopno na: http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_12357 (dostop: junij 2022).

»Rapalska pogodba med kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev in med kraljevino Italijo.« *Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani*, 27. december 1920, št. 149. Dostopno na: <http://hdl.handle.net/11686/210> (dostop: november 2023).

»Vojnovič, Lujo.« *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 2021. Dostopno na: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=65238> (dostop: junij 2022).

POVZETEK

V članku je v prvem delu predstavljena osebnost in zgodnja kariera Luja Vojnovića (1864–1951), hrvaškega pravnika, književnika, publicista in politika, ki je v času pariške mirovne konference s svojim znanjem tujih jezikov in poznavanja zgodovine Dalmacije sodeloval kot član v etnografski sekciji v okviru Jugoslovanskega odbora. Njegovo življenje je bilo pestro, zaposlen je bil na cetinjskem, beograjskem in bolgarskem dvoru, sodeloval na mirovnih pogajanjih Balkanske zveze v Londonu (1912), delal je tudi na bolgarskem dvoru kot vodja knjižnice. Aktivno je spremljal evropski tisk, pred in med vojno posebej italijanskega v povezavi z jadranskim vprašanjem ter združitvijo Slovencev, Hrvatov in Srbov. Tudi sam je objavljaj (njegovo najbolj znano delo je Zgodovina Dalmacije, 1934). Med vojno in po njej je bil član Hrvaškega in Jugoslovanskega odbora, leta 1921 pa je bil imenovan za predsednika delegacije Kraljevine SHS v pogajanjih o odprtih kulturnih in cerkvenih vprašanjih ter šolstvu (t. i. kulturna konvencija – dogovori o repatriaciji kulturne dediščine med državama na osnovi 8. člena rapalske pogodbe). Razgovori v Rimu niso bili uspešni, čeprav se je nanje intenzivno pripravljaj in zbiral gradivo za štiri ključna področja: kulturna svoboda, kulturna reparacija, pravična razdelitev in zaščita kulturne dediščine, cerkvena avtonomija, Zavod Sv. Jeronima v Rimu, šole v Istri. Bil je ambiciozen in v odnosu do političnih sopotnikov nerazumljen zaradi pogosto skrajnih stališč o jadranskem vprašanju in položaju Cerkve v monarhiji. Neuspešno se je podal v politične vode kot kandidat JDS. Nekaj časa je bil tudi senator v Stojadinovićevi vladi. Za Zgodovino Dalmacije je prejel francosko Legijo časti.

Kontakti avtorjev

Bojan Balkovec, dr., izredni profesor

Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
bojan.balkovec@ff.uni-lj.si

Aleksander Duh

Osnovna šola Dušana Flisa, Hoče pri Mariboru
Šolska ulica 10, SI-Hoče, Slovenija
aleksander.duh@guest.arnes.si

Božidar Flajšman, asist. dr.

Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
bozidar.jozef.flajsman@ff.uni-lj.si

Darja Kerec, izr. prof. dr.

Oddelek za razredni pouk, Pedagoška fakulteta, Univerza v Ljubljani
darja.kerec@pef.uni-lj.si

Lea Knez, mag. prof. zgod.

Koroški pokrajinski muzej
lea.knez@kpm.si

Božo Repe, red. prof. dr.

Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Aškerčeva cesta 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
bozo.repe@ff.uni-lj.si

209

